

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 9

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2011

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дні)я 5
Н 17

*Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2011 р.
від 31 жовтня 2011 р., протокол № 3*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор), д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**, д-р іст. наук, проф. **О. М. Бут**, д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, канд. іст. наук **С. М. Каюк** (відп. секр.), д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**, д-р іст. наук, проф. **І. І. Колесник**, д-р іст. наук, доц. **О. Ф. Нікілєв**, канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**, д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук**, д-р іст. наук, доц. **Ю. А. Святець** (заст. відп. ред.), д-р іст. наук, проф. **Ф. Г. Турченко**, д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**, д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**, д-р іст. наук, проф. **В. О. Щербак**, д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **О. А. Бачинська**;
д-р іст. наук, проф. **О. І. Журба**

Н 17 **Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, поста-
ті :** [зб. наук. пр.] / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. –
Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011. – Вип. 9. – 264 с.

ISBN 978-966-551-327-8

У дев'ятому випуску збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» розміщено наукові статті, які розкривають малодосліджені аспекти історії Наддніпрянської України від давнього періоду до ХХ ст. Структурно видання поділяється на шість тематичних розділів, в яких висвітлюються актуальні проблеми давньої історії регіону, недостатньо розроблена проблематика з військово-політичної, соціальної, культурної, соціально-економічної та суспільно-політичної історії Наддніпрянщини від козацьких часів до періоду незалежності України. Розрахований на науково-педагогічних та наукових працівників вищих навчальних закладів, наукових співробітників академічних установ, докторантів, аспірантів, студентів, учителів історії, істориків-красзнавців та всіх тих, хто цікавиться минулим Наддніпрянщини.

УДК 94 (477)

ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дні)я 5

Постановами президії Вищої атестаційної комісії України від 08.06.2005 р. № 2-05/5 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки».

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково збігається з точкою зору редакційної колегії.

Збірник видано за фінансового сприяння авторів

ISBN 978-966-551-327-8

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2011
© Видавництво ДНУ, оформлення, 2011

ВСТУП

Історична регіоналістика Наддніпрянщини привертає все більшу увагу дослідників минувшини. Це й не дивно, адже з давнини зазначений великий регіон опинився на перехресті різних цивілізаційних впливів, що збагатило й ускладнило перебіг історичного процесу на наддніпрянських теренах. Зазначене породило чимало запитань, на які історики не знаходять простих, одновимірних відповідей, що диктує необхідність нового осмислення багатьох сюжетів нашої минувшини. Тому автори нового, дев'ятого випуску збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» сфокусували свою увагу саме на недостатньо розроблених сюжетах, що, сподіваємось, зацікавить наших читачів.

На відміну від попередніх випусків представлений збірник помітно розширив хронологічні межі, наслідком чого стало введення нового розділу «Проблеми давньої історії Наддніпрянщини». Ця частина збірника складається зі статті Г. М. Виноградова, в якій проаналізовано деякі етнокультурні процеси на теренах Наддніпрянщини впродовж початкового етапу Великого переселення народів. Зокрема, автор акцентує увагу на міграції германців з Південної Прибалтики до Північного Причорномор'я, розглядаючи процес у контексті даних германської дохристиянської міфології.

Другий розділ – «Наддніпрянська Україна XV – першої половини XIX ст.: аспекти військово-політичної та соціальної історії» – є традиційним для збірника. Ця частина видання представлена статтями Д. В. Шаталова та В. І. Сухового, які зробили спроби відповідно проаналізувати типи нападів козаків і татар на українському Степовому кордоні другої половини XV – першої половини XVII ст. та визначити статус жінки в українському шляхетському суспільстві другої половини XVI – початку XVII ст., а також статтею С. М. Каюк і А. С. Посунько, які розглянули запорозьке козацтво і гайдуків як військові прикордонні спільноти Фронтиру другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Більш насиченим матеріалом виявився третій розділ – «Наддніпрянщина другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми суспільно-політичної історії». Ціла низка статей розділу стосується недостатньо досліджених сюжетів у галузі персоналістики. Так, у статті С. І. Світленка розглянуто вплив постаті Т. Г. Шевченка на життя й діяльність українського діяча Є. Х. Чикаленка, на розвиток процесу становлення української національної ідентичності. Розвідка Т. Ф. Литвинової та О. О. Січкара висвітлює постать діяча М. П. Позена в контексті підготовки селянської реформи 1861 р. Статтю Г. С. Антипенко присвячено формуванню світогляду українського народолобця О. Ф. Кістя-

ківського, а С. П. Маслюченко – постаті С. А. Подолинського в контексті українського інтелектуального середовища. О. В. Дяченко розглянуто діяльність О. Я. Кониського у Науковому товаристві ім. Тараса Шевченка. Розвідка А. І. Нікітенко осмислює питання про подружні ідеали у шлюбах діячів Київської Старої громади. В. В. Антипенко показав роль польського чинника у процесі введення земського самоврядування на Правобережжі в період кінця XIX – початку XX ст. Завершує розділ стаття А. М. Хоречко про участь дворян Катеринослава у громадсько-політичному житті початку XX ст.

У четвертому розділі збірника розглянуто соціально-економічні аспекти історії Наддніпрянщини XIX – початку XX ст. У цьому ракурсі представляють дослідницький інтерес наукові статті, зокрема, В. С. Бушина – про економічний розвиток та зміни типів функціональної належності повітових міст Катеринославської губернії з кінця XVIII до початку XX ст., Н. В. Венгер – про підприємницьку діяльність династії Гезе в Катеринославі, Н. М. Буланової – про видатного промисловця Придніпров'я І. І. Ясюковича, Н. М. Малиги і В. Д. Мирончука – про приватні банківські установи на Катеринославщині пореформеного періоду, А. Ф. Медведовської – про підприємницьку діяльність євреїв Нижньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.

До п'ятого розділу – «Історико-краєзнавчі дослідження культурного життя Наддніпрянської України XIX – початку XX ст.» – увійшли статті С. Л. Прокопенка – про катеринославську гімназію доби 1871 р., Н. М. Кушлакової – про другу і третю школи харківського відділення Імператорського російського технічного товариства для робітників, Л. М. Лучки – про бібліотеку Сімейно-педагогічного гуртка як першого осередку дитячого читання у Катеринославі на початку XX ст., Л. В. Гриженко – про організацію дозвілля міського населення Катеринослава та його особливості (XIX – XX ст.), Г. В. Утешевої – про розваги катеринославців на межі XIX – XX ст., Н. М. Діанової – про протоієрея С. Серафимова як дослідника історії Південної України.

Завершує збірник шостий розділ, який стосується соціально-політичних аспектів історії Наддніпрянщини XX ст. У цій частині видання опубліковані розвідки Ю. С. Митрофаненка – про справу отамана Волинця, О. В. Бойка – про православну церкву Дніпропетровщини періоду голодомору 1932–1933 рр., В. О. Марченко – про колгоспне виробниче життя селян Наддніпрянщини у повоєнний період (1945 – початок 1950-х рр.), О. Ф. Нікілєва – про стан торгівлі в українському селі в середині 1950-х – середині 1960-х рр., В. Г. Панченка – про легалізацію та діяльність ОУН в Україні періоду 1990-х рр.

Як бачимо, статті збірника розкривають малодосліджені аспекти військово-політичної, соціальної, соціально-економічної, суспільно-

політичної та культурної історії Наддніпрянщині від I тис. н. е. і до кінця XX ст. Чимало уваги автори видання приділили розкриттю життя й діяльності знакових персоналій регіону, показу деяких важливих процесів, явищ у минувшині Наддніпрянської України. Гадаю, що збірник зацікавить не тільки науково-педагогічних працівників вищої школи, науковців академічних установ, учителів історії, а й студентську та учнівську молодь, краєзнавців, усіх тих, хто вивчає минуле Наддніпрянщини.

*Відповідальний редактор, д-р іст. наук,
проф. С. І. Світленко*

ПРОБЛЕМИ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

УДК 64.3«01–04»

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАДДНІПРЯНЩИНА ЯК ТЕРИТОРІАЛЬНА ТА МІФОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПЕРШОГО ЕТАПУ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ (I – IV ст. н. е.)

Розглянуто етнокультурні процеси на теренах Наддніпрянщини протягом початкового етапу Великого переселення народів під кутом зору закономірності включення зазначеного регіону до південно-східного сегменту міграції германців з Південної Прибалтики до Північного Причорномор'я, а також з позицій германської дохристиянської міфології.

Ключові слова: Велике переселення народів, міграційний процес, Наддніпрянщина, германська міфологія, кліматичні та геологічні циклічні коливання, історична прабатьківщина.

Рассмотрены этнокультурные процессы на территории Надднепрянщины на протяжении начального этапа Великого переселения народов под углом зрения закономерностей включения указанного региона в юго-восточный сегмент миграции германцев с Южной Прибалтики в Северное Причерноморье, а также с позиций германской дохристианской мифологии.

Ключевые слова: Великое переселение народов, миграционный процесс, Надднепрянщина, германская мифология, климатические и геологические циклические колебания, историческая прародина.

Ethnic and cultural processes in Naddnipprianshchyna region in the first period (I – IV centuries AD) of the Great People Migration in focus of the german prechristian mythology and culture are show.

Key words: Great People Migration, migration process, Naddnipprianshchyna, german mythology, climatic and geological cycle vibrations, historical prehome.

Відносини спочатку Римської республіки, а пізніше – Римської імперії з варварським світом (так званим Барбарікумом), який вклю-

чав на теренах Європи германські, кельтські, слов'янські, тюркські та інші етнокультурні елементи, мали досить складний та суперечливий характер з огляду на часову тривалість, територіальні обриси, національні, політичні, релігійні, ментальні та інші відмінності. Крім того, в силу об'єктивних обставин історична наука має у розпорядженні досить обмежену джерельну базу, насичену упередженнями та неточностями, які, помножені на методологічні та ідеологічні симпатії чи антипатії дослідників стосовно Риму або варварів, створили на сьогодні строкате історіографічне тло, навіть загальна критична оцінка якого вимагає низки глибоких аналітичних праць. Проте регулярна поява узагальнюючих джерелознавчих та історіографічних розвідок, найбільш авторитетні з яких будуть згадані далі, звільняє нас від необхідності детально зупинятися на історіографічних аспектах проблеми. Важливим сегментом останньої було так зване Велике переселення народів (далі – ВПН), яке не тільки охопило безпрецедентні за обсягом території, часові межі та кількість учасників, але й кардинально змінило історичну долю європейської (і не тільки) цивілізації, значною мірою спричинивши перехід до християнського етапу та глибокої зміни ментальних підвалин численних народів Європи, Північної Африки, Середньої Азії та Близького Сходу.

Чи не найпотужнішим міграційним потоком у рамках ВПН стало переселення з регіонів Південної Прибалтики (переважно з сучасної Північної Польщі) до Нижнього Подніпров'я, Північних Причорномор'я та Приазов'я та суміжних теренів численних германських народів, відомих під узагальнюючою назвою «готи». Остання обставина не повинна дивувати, адже язичницькі племінні союзи нерідко використовували етноніми, які підкреслювали божественне походження, тому універсальний етнонім «готи» є цілком логічним, адже етимологічно споріднений з германським «Gott» (варіанти – англійське «God» тощо) – «Бог». На сьогодні завдяки численным працям лінгвістів, археологів та інших фахівців в основних рисах з'ясовані напрямки міграційних потоків германців уздовж вектора «Північний Захід – Південний Схід», визначені часові межі (переважно впродовж II – V ст. н. е.), достатньо глибоко вивчені основні археологічні культури на територіях сучасних Польщі, Литви, Білорусі, України, Молдови, Румунії тощо. Проте ціла низка важливих питань не тільки залишаються недостатньо вивченими, але, більш того, наповнюються новими нюансами, які потребують відповідей, що пов'язано насамперед із вдосконаленням методів аналізу джерел за рахунок активного залучення дослідницьких технологій з наратології, семіології, текстології, реконструкції, семааналізу та інших дисциплін.

Обраний для аналізу регіон Центрально-Східної та Східної Європи пізньоантичної доби (сучасна історична наука дово-

дить її до 313 р. – до легалізації християнства у Римській імперії або до 492 р. – початку власне Середньовіччя) належить, на нашу думку, до тих, де охарактеризовані групи чинників, в силу об'єктивних історичних обставин, тривалий період знаходилися в стані своєрідної діалектичної самодостатності, доповнюючи одна одну та створюючи в результаті унікальну в світовій історії ситуацію. А саме коли зусилля теоретиків-інтелектуалів, які розробляли на підставі біблійних та патристичних постулатів базові принципи середньовічної державності, типологічно збіглися з зусиллями купців та банкірів-практиків, які створили потужну та ідеальну, навіть з сучасного наукового погляду, мережу торговельних шляхів і фінансових потоків, що стала підґрунтям європейської християнської цивілізації.

У даній науковій розвідці акцент зроблено на ролі саме створеної в силу об'єктивних історичних процесів потужної, свідомо спрямованої міграційної системи у регіоні Центрально-Східної та Східної Європи як складової більш масштабного культурно-історичного континууму в процесі формування надійного підґрунтя для остаточно-го легітимного оформлення у ранньосередньовічну добу низки державних утворень, зокрема Великої (Чорної) Булгарії, мадярських Лебедії та Етелькьозу, Хозарського каганату та, власне, Русі. Тому **метою** цієї розвідки є, в першу чергу, теоретико-методологічне обґрунтування дослідницького алгоритму комплексного вивчення міграційних, геополітичних, етнокультурних та інших процесів пізньо-античної доби, коли обов'язковим для політичної та інтелектуальної еліти було досягнення гармонії між системою теологічних моделей ідеальної державності та реальною системою політичних, торговельних та інших відносин, що склалася в результаті об'єктивних історичних процесів; крім того, метою ми вважаємо створення гіпотетичної моделі ВПН як стратегічно спрямованого Римом етнокультурного процесу з Південної Прибалтики в Нижнє Подніпров'я, Північні Причорномор'я та Приазов'я з метою вирішення першим власних геополітичних планів у відносинах з Барбарікумом за межами східного та північно-східного лімесу, який проходив, як відомо, вздовж Рейну та Дунаю.

Вирішення сформульованої мети передбачає реалізацію таких **дослідницьких завдань**: 1) розглянути стан та перспективи історіографічних студій у рамках проблеми, що розглядається; 2) охарактеризувати семіологічну базу проблеми в контексті існуючих теоретико-методологічних та методичних підходів до критичного аналізу документів та археологічних пам'яток пізньоантичної доби; 3) сформулювати основні теоретичні, методологічні та прикладні підходи до створення гіпотетичної моделі ВПН розглядуваного регіону як складової геополітичної стратегії Римської імперії у період переходу від Піз-

ньої Античності до ранньохристиянської доби, коли закладалися теоретичні підвалини майбутньої християнської середньовічної цивілізації; 4) проаналізувати роль утвореної в результаті активного та творчого втручання римського фактора системи політичних, економічних та етнокультурних відносин у Східній Європі у розвитку державотворчих процесів зазначеного регіону у VI – X ст. як історичного прецеденту та зразкової моделі, зокрема для утворення та легітимізації Аварського, Булгарського та Хозарського каганатів, Болгарського царства та Русі.

Різноманітним питанням міграцій готів та інших споріднених з ними народів з Прибалтики в Причорномор'я та Приазов'я присвячена велика кількість праць, написаних з різних теоретико-методологічних, методичних, ідеологічних та інших позицій. Поява останніми роками низки високофахових узагальнюючих праць (зокрема, Р. Хахмана, П. Хітера, Х. Вольфрама, М. Казанського, В. Буданової, В. Топорова, Х. Ловмянського, М. Брайчевського, І. Піоро, М. Щукіна та ін. [3; 4; 5; 7; 15; 17; 25; 35; 41; 44; 45; 51–55]) звільняє нас від необхідності пропонувати розлогі історіографічні огляди та заглиблюватися в аналіз джерелознавчих, археологічних та інших аспектів проблеми. На сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що археологічна картина міграційних потоків германців більш-менш збалансована, логічна та утворює цілісний «хронотоп», якщо скористатися оригінальним терміном М. Бахтіна. Зрозуміло, що існують та завжди будуть існувати дискусійні питання, пропонуються та будуть пропонуватися нові оригінальні інтерпретації окремих територіальних та часових нюансів. Між тим на сучасному етапі розвитку медієвістичної германістики створена панорама відносно цілісного процесу, який складається з археологічних та джерелознавчих сегментів. Проте дослідники традиційно оминають такий надзвичайно важливий, на наш погляд, аспект, як обов'язкова необхідність існування поряд з економічними, політичними та іншими чинниками усвідомлюваних людьми середньовіччя теологічних та символічних складових, без яких не могла б довго й успішно функціонувати жодна система досліджуваної епохи.

В силу великої ролі, яку свого часу відігравали Хозарський каганат та низка попередніх напівкочових державних утворень Південно-Східної Європи пізньоантичної та ранньосередньовічної доби в процесі державотворення та створення стабільних політичних, торговельних, культурних та інших мереж, досліджувана проблема має тривалу й надзвичайно інтелектуально насичену історіографічну традицію, тільки загальна критична оцінка якої могла б стати підґрунтям для численних аналітичних праць. Тому ми змушені свідомо ухилитися від історіографічного екскурсу, спрямувавши зацікавлених до кла-

сичних узагальнюючих досліджень В. Коковцова, М. Артамонова, Д. Данлопа, А. Новосельцева, А. Кьостлера, П. Голба, О. Пріцака, О. Назаренка та ін., які містять глибокі історіографічні роздуми та досить повну бібліографію [1; 2; 13; 14; 16; 18–22; 26; 29; 30–34; 36–39; 42; 43; 47–49]. З огляду на обраний в даному дослідженні теоретико-методологічний кут зору вважаємо за необхідне зазначити, що автором цих рядків у попередніх роботах продемонстрована актуальність поглиблення саме семіологічних критеріїв у процесі вивчення середньовічної історії такого унікального регіону, як Південно-Східна Європа. Оскільки саме такий підхід дозволяє більш глибоко зрозуміти мотивації та систему обґрунтування тих чи інших вчинків з боку політичних, інтелектуальних, бізнесових та інших еліт досліджуваної доби [6–14].

Пізньоантична доба, яка збігалася з періодом так званої патристики, коли діяли Отці християнської церкви та було закладено не тільки духовні, але й значною мірою інтелектуальні, політичні та інші основи середньовічної християнської цивілізації, унікальна в тому сенсі, що необхідно було біблійну догматику, яка ще не зазнала остаточного юридичного оформлення на Вселенських Соборах IV – VIII ст., гармонійно пристосувати, з одного боку, до надбань римського, іудейського, єгипетського, перського та іншого історичного досвіду, символізованого в державній політиці Римської імперії, а з іншого – до історичних реалій, які не завжди збігалися з ідеальними конструктами пізньоримських язичницьких та християнських інтелектуалів. Біблійну догматику, що сформувалася на доволі обмеженій території Близького Сходу та включала історичний досвід Ассирійсько-Вавілонської, Єгипетської, Перської та власне Іудейської цивілізацій (в концепції про послідовну зміну «Чотирьох Царств»), досвід яких було синтезовано у Старому Завіті, необхідно було пристосувати до більш масштабних обрисів не тільки Римської імперії, але й розлогих «варварських» територій, як включали германські, кельтські, слов'янські, тюркські, фінно-угорські та інші етноси. Завдяки зусиллям Орігена, Євсевія Кесарійського та інших інтелектуалів порівняно короткі та непевні біблійні положення щодо розподілу територій Європи, Африки та Азії між синами Ноя Яфетом, Хамом та Сімом були конкретизовані, якщо говорити про Яфета, прив'язуванням римських провінцій та варварських територій зі сфери компетенції Риму до його синів та онуків; крім того, легітимізація окреслених земель через Божу Благодать посилювалася накладанням на них місій апостолів (більш детально див. 6; 11–14).

Територія Східної Європи потрапила до регіону, якій став надзвичайно «насиченим» біблійними та патристичними постулатами. З одного боку, він потрапив до сфери компетенції нащадків Яфета,

Гомера, Ашкуза, Мешеха (останні в грецькій вимові відомі як Аскез та Мосох) та Рифата, з якими за доби середньовіччя пов'язували міфологічних предків германців, слов'ян, скіфів, сарматів та інших європейських етносів, а з іншого – він був під впливом авторитетів Магога та, що є досить важливим, Роша (в грецькій вимові – Роса), від імені якого виводилася назва «Русь», що піднімало її престижність та узаконювало місце серед християнських країн. У такий спосіб, по мірі християнізації, цілком обґрунтовані владні претензії щодо Південно-Східної Європи могли висунути германці (готи, скандинави тощо), слов'яни, походження яких пов'язувалося з Балканами чи, за іншою версією, з Азією, арійські етноси (скіфи, сармати, алани, роксолани та ін.), а також тюркські та фінно-угорські народи (гунни, авари, давні болгари, стосовно яких використовується етнонім «булгари», фінно-угри (самоназва – «мадяри»), хозари тощо), котрі в епоху Середньовіччя вважалися агарянами, чи ісмаїлітами, тобто нащадками біблійного Авраама, а отже, такими, які могли законно претендувати на завойовані території.

У такий спосіб у південно-східному регіоні Європи склалася парадоксальна ситуація, коли кілька народів цілком законно могли претендувати на створення держав, існування яких не відповідало християнській догматиці, оскільки до їх створення причетні міфологічні персонажі та етноси, символічні предки яких фігурують у Святому Письмі або у творах Отців Церкви. З огляду на це в умовах конкуренції, яка мала об'єктивно виникнути між законними претендентами на владу, зацікавленим сторонам необхідно було скористатися додатковими аргументами, які могли запропонувати реальні сили, що контролювали ситуацію у регіоні та були зацікавлені в легітимізації власного становища [6; 10–14].

Торговельна мережа Східної Європи склалася під впливом таких чинників. По-перше, існувала потужна мережа зв'язків уздовж векторів «Балтика – Чорне море» та «Балтика – Каспійське море», звідки йшло розгалуження відповідно на Балкани та Середземномор'я і далі у Західну Європу, Візантію, Близький Схід та Африку, а також через Північний Кавказ чи через Середню Азію в Індію, Китай тощо. По-друге, активно функціонував відомий ще з античності шлях по лінії «Середземномор'я – Індія – Китай», знаний як Великий шовковий. Зона перетинання зазначених торговельних часів була, зрозуміло, чи не найприбутковішою, тому контроль над цією зоною давав гіперприбутки, що суттєво сприяло зростанню у різні періоди Ассирійсько-Вавилонської, Перської держав, імперії Олександра Македонського та її сателітів, а також Римської та Візантійської імперій.

Міграції готів та інших германських етносів з Прибалтики у Причорномор'я та Приазов'я протягом I – II ст. н.е. переваж-

но вздовж річкових систем басейнів Балтійського та Чорного морів (за версією В. Топорова – і Каспійського) заклали основи формування першого з охарактеризованого вище векторів. Держави Германиї та Аттіли, Аварський та Булгарський каганати, отримуючи солідні комісійні за охорону купецьких караванів та організацію ярмарок, не тільки суттєво збагачувалися, але й поступово стали розглядатися як гармонійна складова цивілізованої спільноти; більш того, володарі тюркських каганатів систематично запрошували чиновників із Заходу та Візантії з метою реформ адміністративної системи за римськими взірцями, пропонували власні армії для послуг європейським володарям, посилали на навчання дітей до Риму та Константинополя тощо.

З іншого боку, християнська спільнота активно адаптувала колишніх варварів до власних структур як на богословському рівні (про це говорилося вище), так і в практичній площині, адже захист торговельних мереж германцями та тюрками був вигідним обом сторонам. Важливість ролі східноєвропейських держав в успішному розвитку християнської середньовічної цивілізації підкреслюється тим фактом, що приблизно з середини VI ст. за володарями тюркських ханств закріплюється титул «каган» (а за ханствами, відповідно, «каганати»), який мав давньоєврейське походження та позначав «першосвященника-царя», тобто володаря, який поєднує священницькі та адміністративні функції на зразок старозавітного Мелхіседека [18; 19–23; 30–33; 42; 43; 47–49].

У такий спосіб, згідно з християнською догматикою, підкреслювалася особлива, можна сказати безпрецедентна престижність тюркських володарів та їх держав, прямо натякаючи на паралель зі Старим Завітом, а отже, на символічних предків східних народів: нагадаємо, що агарянами, або ісмаїлітами, тобто символічними нащадками Авраама та Агарі, від яких народився Ізмаїл, на Русі пізніше називали печенігів, половців, татар тощо, хани титулувалися царями, а з середини 40-х рр. XIII ст. руська православна церква визнала над Руссю владу ординських ханів як царську, в Сарай з Переяслава було перенесено православне єпископство, що теж було символічно, оскільки саме в Переяславі тривалий період знаходилося перше єпископство на Русі, підпорядковане болгарському Охридському архієпископству [6; 11–14].

Показово, що розпад з невідомих і до сьогодні причин Великої Булгарії (Булгарського каганату) в середині 30-х рр. VII ст. та початок існування хозарського каганату як правонаступника попередніх Аварського та Булгарського у часі збігся з пересуванням Великого шовкового шляху на північ, а саме в регіон Північного Кавказу, Нижнього Поволжя, Приазов'я та Причорномор'я, тобто туди, де утворилася

Хозарія [1; 10; 11; 16; 21; 24; 31]. Причиною цього, на перший погляд дивного, але такого доречного для державотворчих процесів у Східній Європі, пересування шляхів стала активізація на Близькому Сході арабів-мусульман, які своїми агресивними діями примусили купців вести каравани від Південного Прикаспію (Персії) до Північного Кавказу або через Середню Азію у Нижнє Поволжя. Мусульмани (араби та тюрки-сельджуки) з часом зробили спробу виправити помилки та взяти міжнародну торгівлю під контроль, проте час та шанси було втрачено.

Шансами у повній мірі скористалися хозарські кагани, яким з боку єврейських купців, що з часів початку розсіяння іудеїв активно опанували банкірсько-лихварсько-купецькі галузі та контролювали провідні торговельні мережі цивілізованого світу, було запропоновано вигідну умову: сини каганів беруть шлюби з єврейськими дівчатами із заможних та впливових родин, а батьки вкладають солідні кошти в хозарську державність як ідеальну територію перетинання найпотужніших торговельних мереж. Хозарська верхівка буквально через кілька десятиліть стала іудейською, адже національність, за єврейською традицією, передається за материнською лінією, а держава отримала фінансову підтримку для власного розвитку та, паралельно, для захисту торговельних шляхів. Більше того, територія Хозарського каганату іудейськими ортодоксами стала тлумачитися як своєрідний «Новий Ханаан», ідеальне місце для збереження іудейських релігійних та культурних традицій; крім того, християнські інтелектуали ставилися до Хозарії як до не менш ідеального втілення абсолютної гармонії між іудаїзмом та похідними від нього релігіями: християнством та ісламом. Щодо останнього слід зазначити, що хозарська верхівка в цілому лояльно ставилася до присутності на території держави численних християнських осередків (особливо на Заході Криму), а з 732 р. погодилася для уникнення арабської окупації на поширення в країні ісламу, проте ісламізацію встиг зазнати тільки північний регіон Хозарії – Волзька Булгарія (предки сучасних казанських татар) [1; 26; 31; 36; 37; 38].

Оскільки монополія над торговельними шляхами Східної Європи була основним джерелом збагачення хозарських каганатів та провідним способом утвердження Хозарії у світі, кагани постійно докладали зусиль до посилення власного впливу в близьких та віддалених регіонах, у першу чергу в тих, на які могла поширюватися сфера їх політичної та фінансової компетенції. Численні факти свідчать про пряму та посередню участь Хозарії як у державотворчих процесах Східної Європи та Балкан, так і у вирішенні внутрішньо- та зовнішньодержавних конфліктів VIII – IX ст. Чи не першою спробою вплинути на геополітичну ситуацію в регіоні з метою, зрозуміло, власної виго-

ди стала допомога кагана Йосипа візантійському імператору (більш точний титул – базилевс ромеїв; титул кесаря, назва якого походила від імені Цезар та вважалася синонімом слова «імператор», був наступним в ієрархії) Юстиніану II під час його заслання у кримський Херсонес повернутися до влади, яку той втратив у результаті заколоту на початку VIII ст. Оскільки каган міг допомогти грішми та вигідними зв'язками (власного війська Хозарія не мала, наймаючи в разі потреби та неможливості вирішити кризові ситуації мирним шляхом армії сусідніх держав), то надав кошти для наймання війська болгарського хан Тервеля, який був володарем Болгарії на Дунаї, куди частина тюркських булгар відкочувала після розпаду Великої Булгарії на чолі з ханом Аспарухом та де відбулося швидке змішування кочовиків з місцевим осілим слов'янським населенням. Умовою хозарської допомоги мав стати шлюб Юстиніана з донькою кагана за відомою вже схемою та пільги для хозарських купців на території імперії та підвладних їй територіях. Після перемоги над заколотниками хану в 705 р. вперше у візантійській державній практиці було пожалувано титул кесаря, внаслідок чого за болгарськими володарями, які були ще язичниками, не тільки закріплювався престижний титул, в ієрархічній схемі Візантії – наступний після базилевса, але й створювався прецедент, на який могли орієнтуватися інші володарі, що знаходилися з болгарськими державцями в близьких родинних стосунках [10; 11; 13; 14; 24].

Тривале перебування Русі у складі Хозарського каганату слід вважати не принизливим для першої епізодом, а, навпаки, періодом укріплення руської державності, легітимізації на міжнародній арені, прилучення до авторитетних та розвинутих державних структур. Більше того, остаточне відокремлення Русі відбулося тільки тоді, коли склалися сприятливі історичні обставини та з'явилася законна підстава «перепідпорядкувати» Хозарію Русі, в результаті чого остання монополізувала контроль над торговельними мережами Східної Європи, спрямувавши прибутки на укріплення власної державності. Для цілком легітимного виходу з-під хозарського сюзеренітету князі Русі використали, з одного боку, частково скандинавське походження, що в символічній площині робило Русь законним спадкоємцем германської міфологічної державності (міфологічне, символічне, духовне важило в період середньовіччя набагато більше за реальне, адже перше вважалося невід'ємною складовою Божественного): германці міфологічною прабатьківщиною вважали «Ойум», їх нащадки-варяги – «Велику Швецію», розташування яких збігалось з так званою «Великою Скіфією», яка знаходилася у Причорномор'ї, Приазов'ї та Північному Кавказі, тобто на територіях, на які претендувала як Хозарія, так і, пізніше, Русь. Остання, як відомо, практично протягом усього

існування поширювала владу на два анклавів – землі тиверців та уличів у Північно-Західному Причорномор'ї та на Тматораканське князівство на Таманському півострові [2; 7; 8; 16].

Юридичним підґрунтям виходу Русі з-під опіки Хозарського каганату, проте зі збереженням статусу спадкоємця, стало, з одного боку, болгарське походження княгині Ольги як доньки (чи, за іншою версією, онуки) царя Симона I, який в силу цікавого збігу обставин у 20-х рр. X ст. законно отримав титул спочатку базилевса болгар, а пізніше – базилевса ромейів та болгар, що практично зрівняло статус Болгарії та Візантії, а з іншого, іудейське по матері походження князя Володимира від хозарської царівни (ім'я Малуша є похідним від назви єврейського титулу «мелех» – верховний світський володар, крім того, не єврею по материнській лінії посли з Хозарії, згідно з літописною версією вибору Володимиром релігій, не запропонували б прийняти іудаїзм).

Син болгарки Ольги та вікінга Ігоря Святослав прагнув приєднати до Русі землі, які мали безпосереднє відношення до державної спадщини Великої Булгарії (Поволжя, Хозарію, Північний Кавказ, Болгарію) та міг претендувати на візантійський престол, а через нього – на владу практично над усією християнською цивілізацією (Візантія, а точніше – Базілея ромейон – вважалася законним спадкоємцем римської імперської державності) [10; 11; 13; 14]. Цікавим може бути і той факт, що на території Давньої Русі розташовувалося кілька відносно автономних центрів, які у зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній діяльності активно послуговувалися престижним титулом «каган» та назвою «каганат» [19; 23; 30–33; 37; 39; 43; 48].

Таким чином, Давня Русь може цілком обґрунтовано розглядатися як законний спадкоємець державності Хозарського каганату й низки каганатів-попередників, Болгарського царства та, через посередництво Візантії, – Римської імперії, що гарантувало їй легітимне право на контроль над торговельними шляхами не тільки Східної Європи, але й більш віддалених регіонів. Оскільки контролювання торговельних систем було джерелом стабільних та солідних прибутків, а складна династична картина християнської Європи постійно створювала ситуації, коли на певну владну посаду могли законно претендувати кілька осіб, такий стан речей був джерелом конфліктів та непорозумінь між державами, суттєво ускладнюючи міждержавні відносини середньовічної доби.

Для створення ефективної в плані динамічності та, відповідно, прибутковості торговельної мережі в певному регіоні апріорно завжди необхідно було мати певні гарантії стабільності, легітимності існуючих переддержавних чи державних утворень, передбачуваної прогнозованості геополітичної ситуації тощо. Якщо конкретизува-

ти зазначені умови стосовно Східної Європи, то в пізньоантичний та ранньосередньовічний час чи не найважливішою передумовою створення стабільної торговельної мережі стали міграційні процеси германських, слов'янських, тюркських, арійських, фінно-угорських та інших етносів протягом приблизно I ст. до н.е. – VII ст. н.е., відомі під узагальнюючою та дещо умовною, проте влучною назвою «Велике переселення народів». Безсумнівною основою та, нерідко, прецедентом для імітування й виправдання власних дій для політичних еліт тих чи інших етнокультурних об'єднань у рамках зазначеного явища стало утворення сталої системи міграцій германських племенних союзів, відомих як готи, які між тим включали численні германські етноси, по лінії «Балтика – Чорне/Азовське море» та, як гармонійна складова визначеного вектора, – Каспійське море та суміжні з ним регіони [7; 8; 15; 44; 55].

Сталість і надійність системи як підґрунтя для утворення відносно стабільної та, що особливо важливо, легітимної з правових позицій тих часів політичної та етнокультурної мережі повинні були обов'язково відповідати кільком вимогам згідно з міжнародними, юридичними, релігійними та іншими нормами досліджуваної доби. По-перше, мала об'єктивно скластися надійна, відтворювана, стабільна система міграцій етнічно близьких народів зі спільною мовою, культурними цінностями та, як результат, усвідомлюваним відчуттям спільного походження, що підтверджувалося міфами, ритуалами тощо. По-друге, самі етноси та території, з яких вони походили чи на тривале перебування на яких претендували, повинні були з позицій християнської догматики вважатися Благодатними, на яких лежить уся повнота Божої Благодаті. А цього можна було досягти, максимально гармонійно адаптувавши до зацікавлених територій та народів розроблені Отцями Церкви на підставі біблійних постулатів концепції стосовно закріплення за окремими землями та, відповідно, народами, нащадків Ноя та місій апостолів.

Для регіону Східної Європи такими ставали міфологічні сини та онуки Ноя Яфет, Ашкуз (Аскез), Гомер, Мешех (Мосх, чи Мосох), Рифат, Магог та інші, які стали патронами над певними територіями та народами, походження яких з цими територіями пов'язувалося. З метою максимальної гармонізації уявлень про походження та взаємовідносини народів різних мовних сімей та груп походження, наприклад, германців та слов'ян прив'язувалося до Ашкуза, а народами-предками обох вважалися кіммерійці й скіфи, навіть назви яких мали походження від імен Гомера та Ашкуза. У такий спосіб досягався необхідний ефект легітимності перебування народів варварського, з точки зору політичної та релігійної еліти Римської імперії, походження як у рамках власне імперії, так і в межах християнської ойкумени [40; 44–46; 50; 55].

Якщо теологічна складова проблеми узаконення перебування готів та інших германських народів спочатку на теренах Східної Європи, а потім і в інших європейських, африканських та азійських регіонах була принципово вирішена Орігеном, Євсевієм Кесарійським та іншими авторитетними інтелектуалами ще у II – першій чверті IV ст., тобто ще до початку роботи Вселенських Соборів, рішення яких суттєво задогматизували та забюрократизували взаємовідносини християнських та язичницьких держав і народів, то конкретні політичні, економічні й інші контакти між спорідненими походженням та різними етносами, державними утвореннями, проблеми національної та державної спадковості, дипломатичні та династичні взаємини були серйозною проблемою як для сучасників, так і, зрозуміло, для пізніших, у тому числі й сучасних дослідників.

Справа в тому, що згідно з християнськими уявленнями інформація стосовно конкретних вчинків окремих історичних осіб чи груп людей, перш ніж бути зафіксованою в певній графічній формі, обов'язково мала символізуватися за допомогою біблійних і патристичних зразкових стандартів поведінки та моральних взірців. У такий спосіб реальні земні події тлумачилися як позитивні та негативні ілюстрації до чітко визначених християнських чеснот, які розглядалися як ідеальні позачасові та позапросторові моральні моделі. З огляду на це світська інтерпретація середньовічних текстів суттєво ускладнюється тим, що часто або надзвичайно технологічно складно, або практично неможливо відокремити пласти інформації з реальним змістом від інформації з метафорично-символічним, стилізованим під біблійні, так звані святоотечеські чи інші авторитетні, насамперед – символічні зразки. На допомогу історикам у подібних випадках приходить археологічна наука, результати якої нерідко допомагають суттєво доповнити або скоригувати непевні висновки, отримані на підставі джерелознавчого та лінгвістичного аналізу. Присутність римського фактора, навіть від прямої згадки про нього, у вирішенні зазначених проблем була конче необхідна, адже у такий спосіб гармонійно поєднувалася «варварська» складова обґрунтування законності існування низки державних утворень Східної Європи та Балкан від германців і тюрків з «цивілізованим» сегментом авторитетного римського походження, який, подібно до першої складової, поєднував, у свою чергу, і язичницькі, і біблійні (старо- та новозавітні) компоненти.

Важливим було також і те, що згідно з християнським (як, власне, іудейським, ісламським чи іншим монотейстичним) світобаченням та світосприйняттям, порівняно з земними, обмеженими у часі, просторі та пізнавальних можливостях, набагато більшу цінність мали богословські догмати, які несли абсолютну істину й виступали підґрунтям для формування на їх основі етичних, політичних та інших уяв-

лень. З огляду на це представники елітних кіл християнської та ісламської цивілізацій для легітимного сприйняття того чи іншого явища обов'язково повинні були оперувати в першу чергу теологічними категоріями, а тільки потім – похідними від них світськими.

У нашому випадку мережа торговельних шляхів за охарактеризованими напрямками «Балтика – Чорне та Азовське море», а також «Балтика – Каспійське море» з подальшим продовженням у межах практично всього цивілізованого світу тих часів обов'язково мала бути зорієнтована та біблійне та патристичне обґрунтування, оскільки тільки в такому випадку створена на цілком об'єктивній основі система потрапила б під законну владу держав, володаря яких за допомогою власних інтелектуалів включили б території з прибутковими комунікаціями до свого складу. Такими амбіціями протягом тривалого періоду відрізнялися в першу чергу Священна Римська імперія та Візантія, які цілком законно, як для епохи середньовіччя, претендували на римську (а отже, відповідно, на ассирійсько-вавілонську, єгипетську, перську, грецьку, іудейську тощо) державну спадщину. Але беззаперечний факт збереження контролю над торговельними шляхами Східної Європи за державами, що відстояли власну незалежність і не потрапили до васалів Риму та Константинополя, свідчить про професійне й переконливе з богословського та юридичного поглядів використання в першу чергу готської спадщини: йдеться про Візантію, Болгарське царство, Хозарський каганат (та його попередників – Аварський та Болгарський каганати), Давньоруську державу, Польщу та низку скандинавських країн, які територіально, власне, і утворюють державне підґрунтя як гарантію для успішного функціонування міжнародних комерційних комунікацій, прибутки від яких значною мірою сприяли розвитку та зміцненню регіону [6; 11; 12].

Таким чином, уважне та ідеологічно неупереджене знайомство з русько-візантійськими, русько-болгарськими, русько-хозарськими, русько-польськими, русько-скандинавськими відносинами ранньосередньовічної та, власне, середньовічної доби, попри нерідке загострення стосунків і періодичні доволі гострі конфлікти, в цілому переконливо свідчить про існування ефективної, побудованої на теологічних засадах, інтелектуальної моделі, яка унеможливлювала незаконне, не обґрунтоване династичними, юридичними та іншими аргументами претендування на сусідні території, встановлення над ними влади, включення офіційних назв до титулів тощо.

Як показують дослідження останніх років, у яких не декларативно, а реально втілюється принцип історизму та відповідно до нього ті чи інші події інтерпретуються крізь призму властивих тим часам світоглядних позицій, за кожним договором, союзом, сутичкою чи навіть війною слід шукати серйозну розумову роботу представни-

ків інтелектуальних еліт зацікавлених сторін. Не важко переконатися у тому, що практично до XVIII ст. перманентно тягнулося, з одного боку, принципове протистояння Польщі, Швеції та Росії на геополітичному оперативному просторі Центрально-Східної та Східної Європи. З іншого ж боку, конфліктуючі сторони старанно обґрунтовували власні претензії, прагнули породнитися на династичному рівні, на підставі чого було розроблено кілька оригінальних проєктів об'єднання країн, зокрема Речі Посполитої зі Швецією чи Росії з Польщею, що виглядало, враховуючи зазначене вище, не таким вже нездійсненним.

Крім того, на наше переконання, принципово важливою складовою зазначених процесів була активна роль римського імперського чинника як у спрямуванні міграційних потоків германських народів у рамках ВПН, так і у створенні надійної історичної та юридичної бази для подальшого використання під час формування етнокультурного й етнополітичного підґрунтя для державного становлення низки генетично пов'язаних походженням каганатів (Аварського, Болгарського, Хозарського), Болгарського царства та, власне, Давньоруської держави. Зазначимо побіжно, що неодноразово використаний стосовно давньоруських князів титул «каган» (у наративних джерелах, що не мали офіційного статусу) не був випадковою метафорою чи вишуканим холопським підлабузництвом (такі речі були за доби середньовіччя, навіть з його розвинутою політичною культурою та практикою розгорнутих титулувань, принципово неприпустимими, якщо були відсутні законні підстави претендувати на певні титул чи територію), а свідченням законних прав Русі на використання цього титулу і з погляду ретельно обґрунтованої державної спадковості, і з погляду династичного походження в першу чергу князів Святослава та Володимира.

Бібліографічні посилання

1. *Артамонов М. И.* История хазар / М. И. Артамонов. – 2-е изд. – СПб., 2001.
2. *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья / И. А. Баранов. – К., 1990.
3. *Брайчевський М. Ю.* Готи в Надчорноморщині (до постановки проблеми) / М. Ю. Брайчевський // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 102–113.
4. *Буданова В. П.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов / В. П. Буданова. – М., 2000.
5. *Буданова В. П.* Готы в эпоху Великого переселения народов / В. П. Буданова. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1999.
6. *Виноградов Г. М.* Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення / Г. М. Виноградов // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – 2003. – Вип. 11: Історія та археологія. – С. 3–22.

7. *Виноградов Г. М.* Давні германці в Нижньому Подніпров'ї: історичне та лінгвістичне обґрунтування локалізації «Ойму» / Г. М. Виноградов // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Серія «Історія та археологія». – 2006. – № 6. – С. 3–9.

8. *Виноградов Г. М.* Міграційні шляхи готів як підґрунтя формування торговельної мережі Східної Європи в ранньосередньовічний період / Виноградов Г. М., Оленченко О. В. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. – Д., 2007. – С. 28–32.

9. *Виноградов Г. М.* Нижнє Подніпров'я як міфологічна прабатьківщина давніх мадярів Лебедія та Етелькуз VIII – IX ст. (джерелознавчі, культурологічні та семіологічні аспекти) / Г. М. Виноградов // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – 2002. – Вип. 10: Історія та археологія. – С. 7–13.

10. *Виноградов Г. М.* Образование Священной Римской империи германской нации, балканская политика Византии и внешнеполитическая доктрина князя Святослава / Г. М. Виноградов // Вопр. германской истории: сб. науч. тр. – Д., 2002. – С. 153–163.

11. *Виноградов Г. М.* Особливості адаптування прецедентів візантійської, болгарської та хозарської історії до потреб легітимізації Давньоруської держави (семіологічні аспекти проблеми) / Г. М. Виноградов // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків: Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам'янець-Подільський; К.; Н.-Й.; Острог, 2006. – С. 324–330.

12. *Виноградов Г. М.* Семіологічно-нарративне підґрунтя процесу генези Давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти / Г. М. Виноградов // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2006. – Вип. 7: До 40-ліття Українського історичного товариства. – С. 54–82.

13. *Виноградов Г. М.* Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності / Г. М. Виноградов // Історія і особистість історика: зб. наук. праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько. – Д.: НГУ, 2004. – С. 26–46.

14. *Виноградов Г. М.* Юридичне та теологічне обґрунтування утворення Давньоруської держави з боку Візантії та Хозарського каганату: Семіологічні аспекти / Г. М. Виноградов // Держава і право: Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр.: спецвипуск. – К., 2003. – С. 390–394.

15. *Вольфрам Х.* Готы: От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии) / Х. Вольфрам. – СПб., 2003.

16. *Гадло А. В.* Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе / А. В. Гадло. – СПб., 2004.

17. *Гей О. А.* Хронология эпохи «готских походов» (на территории Восточной Европы и Кавказа) / О. А. Гей, И. А. Бажан. – М., 1997.

18. *Голб Н.* Хазарско-еврейские документы X века / Н. Голб, О. Прицак. – М.; Иерусалим, 1997.

19. *Голден П. Б.* Государство и государственность у хазар. Власть хазарских каганов / П. Б. Голден // Феномен восточного деспотизма: Структура управления и власти. – М., 1993. – С. 211–233.

20. *Голден П. Б.* Достижения и перспективы хазарских исследований / П. Б. Голден // Хазары. – М.; Иерусалим, 2005. – Т. 16: Евреи и славяне. – С. 27–68.

21. *Кестлер А.* Тринадцатое колено: Крушение империи и ее наследие / А. Кестлер. – СПб., 2001.

22. *Коковцов П. К.* Еврейско-хазарская переписка X в. / П. К. Коковцов. – Л., 1932.
23. *Коновалова И. Г.* О возможных источниках заимствования титула «каган» / И. Г. Коновалова // Славяне и их соседи. – М., 2001. – Вып. 10: Славяне и кочевой мир. – С. 108–135.
24. *Литаврин Г. Г.* Формирование и развитие Болгарского раннефеодального государства (Конец VII – начало XI в.) / Г. Г. Литаврин // Раннефеодальные государства на Балканах. VI – XII вв. – М., 1985. – С. 132–188.
25. *Ловмянский Х.* Русь и норманны / Х. Ловмянский. – М., 1985.
26. *Магомедов М. Г.* Образование Хазарского каганата / М. Г. Магомедов. – М., 1983.
27. *Мельникова Е. А.* Древнескандинавские географические сочинения: Тексты. Перевод. Комментарий / Е. А. Мельникова. – М., 1986.
28. *Мельникова Е. А.* Образ мира: Географические представления в Западной и Северной Европе V–XIV вв. / Е. А. Мельникова. – М., 1998.
29. *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей X–XII вв. / А. В. Назаренко. – М., 2001.
30. *Новосельцев А. П.* К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя / А. П. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы. – М., 2000. – Вып. 1998 г.: Памяти А. П. Новосельцева. – С. 367–379.
31. *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы / А. П. Новосельцев. – М., 1990.
32. *Петрухин В. Я.* К вопросу о сакральном статусе хазарского кагана: традиция и реальность / В. Я. Петрухин // Славяне и их соседи. – М., 2001. – Вып. 10: Славяне и кочевой мир. – С. 108–135. // Славяне и их соседи. – М., 2001. – Вып. 10: Славяне и кочевой мир. – С. 73–78.
33. *Петрухин В. Я.* «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии / В. Я. Петрухин // Древнейшие государства Восточной Европы. – М., 2001. – Вып. 1999 г.: Восточная и Северная Европа в средневековье. – С. 127–142.
34. *Петрухин В. Я.* Русь и Хазария: к оценке исторических взаимосвязей / В. Я. Петрухин // Хазары. – М.; Иерусалим, 2005. – Т. 16: Евреи и славяне. – С. 69–100.
35. *Пиоро И. С.* Крымская Готия (Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье) / И. С. Пиоро. – К., 1990.
36. *Плетнева С. А.* Очерки хазарской археологии / С. А. Плетнева. – М.; Иерусалим, 1999.
37. *Прицак О.* Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О. Прицак. – К., 1997. – Т. 1.
38. *Прицак О.* Походження Русі: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / О. Прицак. – К., 2003. – Т. 2.
39. *Седов В. В.* Руський каганат IX века / В. В. Седов // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 3–15.
40. *Томпсон Э. А.* Римляне и варвары: Падение Западной империи / Э. А. Томпсон. – СПб., 2003.
41. *Топоров В. Н.* Древние германцы в Причерноморье: Результаты и перспективы / В. Н. Топоров // Балто-славянские исследования. 1982 г. – М., 1983. – С. 227–263.
42. *Флерова В. С.* Образы и сюжеты мифологии Хазарии / В. С. Флерова. – М.; Иерусалим, 2001.

43. Цукерман К. Два этапа формирования Древнерусского государства / К. Цукерман // Славяноведение. – 2001. – № 4. – С. 55–82; аналогічна стаття: Археологія. – 2003. – № 1. – С. 76–99.
44. Шукин М. Б. Готский путь: Готы, Рим и черняховская культура / М. Б. Шукин. – СПб., 2005.
45. Шукин М. Б. На рубеже эр: Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе / М. Б. Шукин. – СПб., 1994.
46. Bury J. B. History of the Later Roman Empire / J. B. Bury. – L., 1923. – Vol. 1; Vol. 2.
47. Brook K. A. The Jews of Khazaria / K. A. Brook. – Northvale, 1999.
48. Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars / D. M. Dunlop. – Princeton, 1954.
49. Golden P. B. Khazar Studies / P. B. Golden. – Budapest, 1980. – Vol. 1. – 468 p.; Vol. 2. – 420 p.
50. Jones A. H. M. The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey / A. H. M. Jones. – Oxford, 1964. – Vol. 1; Vol. 2; Vol. 3.
51. Hachmann R. Die Goten und Skandinavien / R. Hachmann. – Berlin, 1970.
52. Hachmann R. Die Germanen / R. Hachmann. – München, 1978.
53. Heather P. The Goths / P. Heather. – Oxford, 1996.
54. Kazanski M. Les Goths / M. Kazanski. – P., 1991.
55. Thompson E. A. The Early Germans / E. A. Thompson. – Oxford, 1965.

Надійшла до редколегії 18.10.2011

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: АСПЕКТИ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477) «15 / 17»

Д. В. Шаталов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРО ТИПИ НАПАДІВ КОЗАКІВ І ТАТАР НА УКРАЇНСЬКОМУ СТЕПОВОМУ КОРДОНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Зроблено спробу розглянути типологію та основні етапи здійснення татарських та козацьких грабіжницьких акцій на українській ділянці Степового Кордону. Вказано на необхідність термінологічного усталення у визначенні таких нападів.

Ключові слова: Степовий Кордон, українське козацтво, татари, набіг, похід.

Сделана попытка рассмотреть типологию и основные этапы осуществления татарских и казацких грабительских акций на украинском участке Степной Границы. Указано на необходимость терминологического определения в обозначении таких нападений.

Ключевые слова: Степная Граница, украинское казачество, татары, набег, поход.

In the article author attempts to consider the typology and the main stages of Tatar and Cossack extortionate actions of the Ukrainian part of the Steppe frontier, the author points to the need for stabilization of terminology in the definition of such attacks.

Key words: Steppe Frontier, Ukrainians Cossacks, Tatars, raid, campaign.

В сучасну українську історіографію все більш упевнено входить розуміння історії українського козацтва та його взаємовідносин з мусульманськими сусідами як історії Степового Кордону Європи. Різним аспектам цієї проблематики присвячені праці О. Бачинської,

В. Брехуненка, В. Грибовського, Р. Дашкевича, С. Каюк, С. Леп'явка, І. Стороженка, І. Чорновола та ряду інших авторів.

Залучення теорії Великого Кордону до розгляду подій на українсько-тюркському прикордонні в другій половині XV – першій XVII ст. дозволяє дещо скоригувати погляди на відносини українських козаків та їх мусульманських сусідів у контексті військово-здобичницьких стосунків.

Татарські напади на українські землі є явищем, дослідженням відносно добре.

І. Ворончук, проаналізувавши зміст цілого ряду українських літописів, склала «Каталог татаро-турецьких нападів на українські землі у XVI – першій половині XVII ст.» [6]. Літописи зафіксували татарські та турецькі напади (двічі фіксуються дії волоського господаря) в 1416, 1482, 1486, 1491, 1494, 1495, 1496 (двічі), 1497 (двічі), 1498 (чотири рази), 1499 (двічі), 1500, 1501, 1502, 1503, 1505 (тричі), 1506 (двічі), 1507 (двічі), 1508, 1509, 1510, 1511, 1512, 1515, 1516 (двічі), 1518 (за рядом літописів, 1519 р.), 1524 (кілька нападів), 1525, 1527, 1530, 1532, 1534, 1538 (двічі), 1549, 1550, 1558, 1564, 1567 (49), 1575, 1576, 1577, 1578, 1588, 1589, 1590, 1594, 1595, 1605 (п'ять разів), 1606, 1608, 1611, 1616, 1617, 1618 (двічі), 1619, 1633, 1640 рр. [6, с. 88–93]. Цей каталог дозволяє нам з'ясувати зміни в інтенсивності нападів. Так, за період 1482–1567 рр. (85 років) зафіксовано 48 нападів (в середньому 0,56 нападу на рік), у той час як за період 1575–1640 рр. (65 років) сталося 24 напади (0,36 на рік). Крім того, слід відзначити, що майже всі дослідники наголошують на тому, що літописці повідомляють, як правило, лише про великі або середні напади татар; напади з кількістю в 2–3 тис. учасників, або ще дрібніші взагалі не фіксуються через свою звичність та поширеність. Так зокрема стверджує І. Ворончук [5, с. 222].

Класифікацію татарських нападів за кількістю учасників розробив Я. Дашкевич. Згідно з цією класифікацією великим походом можна вважати такий, в якому було задіяно до 100 тис. учасників. Такий похід здійснювався у виняткових випадках для досягнення військової мети. Середніми є вторгнення з кількістю учасників 20–30 тис. чоловік, невеликими – 2–3 тис. «мікронапади» – 100–300 учасників, проте здійснюються до 20 разів на рік [11, с. 338]. (Втім слід зазначити дискусійність питання про можливість існування у кримського хана 100-тисячної армії. Наприклад, російський дослідник В. Пенской оцінює армію хана на середину XVI ст. як 40–50-тисячну, С. Леп'явка відзначає, що в сучасній польській історіографії максимальна чисельність татарського війська дорівнює не більше як 50 тис. воїнів [16, с.59; 14].) М. Хорн розділяв татарські напади на генеральні походи, великі та невеликі, причому обраховував середню величину полону

для генерального походу до 5 тис. людей, великого – до 3 тис., невеликого – близько 250 (проте М. Хорн досліджував події першої половини XVII ст.); турецький вчений XVII ст. Катіб Челебі виділив три типи нападів: *sefer* – похід, організований ханом або членами його родини; *czapul* – напади меншого значення; *besz basz* – напади дуже невеликих загонів [18, с.155].

Я. Дашкевич розкрив і загальну тактику невеликих татарських нападів, ґрунтуючись на описах сучасників подій. Відділ з кількох тисяч кіннотників проривався вглиб українських земель і утворював в певному місці кіш, з якого на всі боки розсилалися менші загони. Загін розтягався у лінію приблизно на 10 миль і захоплював усіх придатних до рабства; інших вбивали. Села палили з метою сигналізації: дим мав сповістити інші загони, що тут ясир вже забрано. Загін діяв 4–8 днів і потім повертався до коша. Ясир гнали пішки, вбиваючи хворих та ослаблих, при наближенні погоні полонених знищували [11, с. 42].

Про татарські мікронапади знаходимо свідчення в записках барського старости Берната Претвича, який зазначав, що «з ними [тата-рами] ходили і самі турки, і посилали своїх слуг, а інші давали коней татарам з умовою на половину здобичі... Бо що татарин захопив на турецьких конях, половину мусив віддати туркові, який другу половину у нього викупляв за скільки хотів і забирав назад своїх коней. Отак з того багатіли...» [4, с.46]. З цього джерела видно, що турецька «допомога» татарам була доволі значна: так, «з битви дісталася 170 коней, між якими половина були турецькими», наступного року «нам дісталася 560 коней, між якими було 200 турецьких», потім «коней нам дісталася біля тисячі... А між тими кіньми було 450 турецьких». У 1542 р., за повідомленням Б. Претвича, з п'ятисот коней було 200 турецьких, у 1543 р. «взяли чотириста коней, між якими майже не було інших – тільки турецькі», 1546 р. «взяли у них 250 коней, між якими було близько ста турецьких» [4, с. 51–53, 55–56]. За цими даними, частка турецьких коней в середньому становила 40%. Б. Претвич відмічав також і зацікавленість турецької центральної влади в такому бізнесі, оскільки «султанові з людей, захоплених на землі Вашої Королівської Милості йшло по 600 аспрів податку, бо хто продає, той сплачує 300 аспрів, і хто купує, також сплачує 300 аспрів» [4, с. 46].

Відкритим залишається питання щодо втрат українського населення від татарських нападів. Я. Дашкевич запропонував вважати максимальне співвідношення між кількістю нападників і полонених як 1:25, а загальні втрати населення за період XV – середини XVII ст. – близько 2–2,5 млн. осіб [11, с. 44, 45]. За підрахунками Я. Дзирі, протягом XV – XVI ст. до Криму було виведено 489410 бранців, Б. Барановський оцінював щорічні середні втрати населення Речі По-

сполитої в 20 тис. людей, а загальна кількість, за його підрахунками, становила у період 1474–1694 рр. один мільйон бранців [5, с. 222].

При описі татарських нападів на українські землі в історіографії використовуються поняття «похід» та «набіг» (деякі дослідники іноді вживають як заміник слова «набіг» термін «рація» гал, дашк), причому часто вживаються вони як синоніми, відрізняючись лише тим, що «походом» іменують більші за масштабами напади, наприклад, як це робить Н. Яковенко [20, с. 183]. Але, на нашу думку, це змішування понять є не зовсім правомірним, оскільки, як відзначають дослідники історії Кримського ханства, ці поняття мають значні відмінності: якщо похід здійснювався за розпорядженням влади та мав якусь політичну мету, то набіг – це ті ж самі за характером дії, але здійснені без відома або всупереч бажанням влади, які головною метою мають захоплення полонених та здобичі [7, с. 290]. С. Іщенко також веде мову про те, що у військовій справі у татар можна виокремити два типи організації. До першого відноситься «бойовий похід, коли татарське військо брало участь у бойових діях воюючих сторін», іншою ж формою організації є «грабіжницький набіг – беш-баш.., який здійснювався найчастіше мурзами і беями з порівняно невеликими військовими загонами з метою отримання здобичі і захоплення полонених» [13].

Яскраву ілюстрацію щодо незалежності набігів від політичних обставин знаходимо у «Хроніці...» Гваньїні: відрядивши в 1455 р. послів до Вільна, «королівський побратим перекопський хан Ецин-Гірей» (очевидно, мається на увазі Хаджі Герай) радив королю укріпити замки на Поділлі та в Русі, оскільки «... я вже старий, не можу стримувати своїх людей, щоб вони не чинили там шкоди, синів же маю малих, їх слухати у цьому не будуть» [1, с. 338].

Якщо татарські напади на українські землі є відомими й відносно дослідженими, то питання стосовно аналогічних дій українського козацтва щодо татар і турків є майже не вивченим. Не претендуючи на детальний огляд козацьких нападів на татар та турків, ми спробуємо виокремити певні закономірності в їх здійсненні. У період кінця XV – першої половини XVII ст. можемо виокремити два етапи у здійсненні козацьких нападів: з другої половини XVст. по 70-ті рр. XVI ст. та з 1570-х рр. до середини XVII ст.

У період кінця XV – 70-х рр. – XVI ст. можемо виділити два основні типи козацьких дій проти татар: дрібні розбійницькі акції і напади на кочовища та замки. Особливість еволюції козацьких дій відзначив ще М. Грушевський, зауваживши, що «... коли татарські напади від великих масових походів переходили на дрібні грабіжничі ватаги, українська людність, навпаки від погонь і дрібних зачіпок переходила до більш сміливих нападів на татарські кочовища, а далі – до походів... на турецькі і татарські замки і городи» [9, с. 65].

Перші звістки про українських козаків повідомляють про їх дрібні розбійницькі акції у південних степах: 1492 р. було розбито та пограбовано татарський корабель під Тягиною і уведено кілька людей; 1493 р. пограбовано московського посла, про що Менглі Герай у своєму листі особисто інформував Івана III: «Субота, слуга твій, ехал из Черкаського городка, казаки потоптали, все поимали, пеше остали» [3, с. 194]; взимку 1502 / 03 р. відбувається напад козаків на кримського посла на дніпровському перевозі; літом 1504 р., знов на перевозі, пограбовано купців і послів [9, с. 82–84].

Більше відображення у джерелах знайшли напади козаків на татарські та турецькі міста і кочовища. Проте при їх здійсненні козацтво виступає не самостійною силою, а під впливом прикордонних старост українських міст (хоча, з іншого боку, можна сказати, що це старости виступають як козаки).

У період 1505–1509 рр. відбувся ряд нападів козаків під Очаків і на чорноморське узбережжя [9, с. 86]. У 1516 р. на Аккерман здійснив напад П. Лянцкоронський, під його керівництвом було «... рицerstво Руське, Волинське і Подільське з Козаками»; можливо, в цьому нападі брав участь і О. Дашкович [19, с. 57]. У 1519 р. черкаські козаки здійснили напад на улуси та міста кримського хана, забравши велику кількість худоби, ймовірно, тут також не обійшлося без О. Дашковича [19, с. 58]. З кінця 1520-х рр. розпочалися доволі значні напади прикордонних старост на татар. Так, у 1528 р. експедицію під Очаків здійснили черкаський староста Остафій Дашкович, староста хмельницький Предслав Лянцкоронський, старости вінницький і брацлавський. Вони мали під командуванням біля 1200 вершників і змогли увести у татар біля 500 коней та 30 тис. овець. Наступного року відбувся напад 2000 чоловік під проводом Язловецького і Пілецького під Очаків, але він виявився невдалим [9, с. 60].

З весни 1538 р. мали місце постійні скарги османської адміністрації на напади козаків на татарські кочовища та турецькі міста Північного Причорномор'я: Очаків, Білгород, Тягину [2, с. 4, 8, 9, 10]. Апофеозом цих нападів можна назвати напад козаків на Очаків 1545 р., коли козаки здобули замок і пограбували місто. Цей напад, очевидно, мав тяжкі наслідки для місцевих татар, оскільки Б. Претвич у 1545 р. не зафіксував жодних татарських дій.

Кількість учасників козацьких нападів на татарські улуси та турецькі міста до 70-х рр. XVI ст. є відносно невеликою. За даними, наведеними М. С. Грушевським, кількість учасників набігів становила у 1528 р. (похід під Очаків) – 1200 чол., 1529 р. – 2 тис. людей [9, с. 60]. У листопаді 1540 р. султан Сулейман писав про сто кінних [2, с. 9], у нападах на татар Б. Претвича кількість учасників не перевищувала кілька сотень. (У коментарях до його спогадів видавцями відзна-

чено, що у період 1535–1550 рр. Претвич отримував кошти на утримання такої кількості кіннотників: 1535 р. – 50 чол., 1537 р. – 120 чол., 1538 р. – 200, 1539 р. – 120, 1540 р. – 120, 1541 р. – 100, 1542 р. – 50, 1543 р. – 150, 1544 р. – 90, 1545 р. – 200, 1546 р. – 200, 1547 р. – 200, 1548 р. – 100, 1549 р., 1550 р. – по 200 [4, с. 65]).

У контексті взаємних нападів татар та українських козаків окрему специфіку мала діяльність князя Дмитра Вишневецького. Вишневецький, як видається, був першим, хто не вдовольнився обороною від татарських набігів і набігами на татар. В його діяльності простежується послідовне намагання обмежити можливості для нападів кримських татар. Задля тієї мети на початку 1550-х рр. було побудовано фортецю на острові Хортиця, яку вважають прообразом майбутньої Січі.

Приблизно з 1570-х рр. можемо виокремити новий етап козацько-татарських взаємовідносин на Степовому Кordonі, який тривав до 1648 р. Головною його ознакою стало те, що в цей період козацькі набіги на татар досягли масштабів, порівняних за розмахом з татарськими набігами на українські землі кінця XV – першої половини XVI ст. Причинами таких змін можна назвати декілька факторів: збільшення кількості козаків, внутрішня криза Кримського ханства, яка проявилася в ряді династичних конфліктів та пов'язаних з ними антиосманських виступів. Важливим фактором стало також становлення Запорозької Січі, що відбулося приблизно на рубежі 70–80-х рр. XVI ст. [10, с. 8]. Цей період умовно можна розділити на два підперіоди:

1) 1570–1590-ті рр. – перехідний час, коли козаки нарощують свою активність «кількісно», проте вона не змінюється «якісно».

2) кінець XVI ст. – 1648 р., коли в діях козаків відбуваються якісні зміни – поширення морських походів, участь у кримських усобицях та ін.

Козацькі дії в підперіод 1570-х – 1590-х рр. типологічно мало чим відрізняються від попереднього періоду – ті ж напади на турецькі та татарські міста, ті ж захоплення полонених та худоби, ті ж грабунки купців. Суттєвою «новинкою» в козацьких діях можна назвати лише зростання їх інтенсивності та масштабів проведення. За цим параметром козацькі напади цілком порівнянні з татарськими нападами на українські землі на початку XVI ст., про що каже, зокрема, С. Леп'явко [15].

У 1589 р. сталася подія, яка мала великий міжнародний резонанс і ледве не викликала польсько-турецьку війну [12]. Мова йде про напад українських козаків на Гезльов з моря. Цей напад можна назвати початком переходу до нового етапу життя українського прикордоння – етапу, головним символом якого є козацькі морські походи.

Символом другого етапу прикордонних взаємовідносин можна вважати морські походи українського козацтва. Саме вони значною

мірою були причиною дестабілізації міжнародних відносин у регіоні. Якщо поглянути на цілі козацьких морських нападів, методи їх здійснення та їх наслідки, то цілком можна погодитися з думкою П. Саса про те, що «козацькі походи на море в організаційно-технічному відношенні поставали як своєрідна форма підприємництва» [17, с.103]. Очевидною є здобичницька природа морських нападів, оскільки вони не несли жодної політичної мети. Здійснення козаками морських нападів зовсім не виключало продовження нападів суходільних.

Побіжно оглянувши основні етапи у здійсненні козацьких нападів на мусульманських сусідів, вважаємо за доцільне звернути увагу на певну неусталеність термінів для позначення подібного роду нападів. Козацькі дії називаються як нападами, так і походами, експедиціями. Проте, оскільки козацьке військове здобичництво за своєю суттю схоже з грабівничими татарськими нападами, вважаємо за доцільне також розрізняти тут походи та набіги (хоча це може викликати певну плутанину, оскільки усталеним в історіографії терміном «морські походи» позначаються напади, які в більшості випадків є за своєю сутністю набігами).

Отже, при розгляді подій на українському прикордонні в контексті теорії Великого Кордону слід брати до уваги лише набіги як повсякдення і спосіб життя населення, оскільки походи є проявом зовнішньої політики держав і мають пряме відношення до історії міжнародних відносин. Відповідно ми повинні усвідомлювати мету кожного нападу (коли це нам дозволяють джерела), щоб правильно його ідентифікувати.

Бібліографічні посилання

1. Гванїні О. Хроніка європейської Сарматії / О. Гванїні. – К., 2007.
2. Джерела до історії України–Руси. –Л., 1908. –Т. 8.
3. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1884. –Т. 41.
4. Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя; К., 1997.
5. Ворончук І. Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми / І. Ворончук // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 220–224.
6. Ворончук І. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. / І. Ворончук // Житомирщина на зламі тисячоліть: наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 86–94.
7. Гайворонский О. Повелители двух материков / О. Гайворонский. – К.; Бахчисарай, 2007. – Т. 1.
8. Галенко О. Про татарські набіги на українські землі / О. Галенко // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С. 52–68.
9. Грушевський М. Історія України–Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. VII.

10. Губрик А. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) / А. Губрик // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 3–17.
11. Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема / Я. Дашкевич // Укр. археогр. щорічн. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 40–47.
12. Демин О. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589–1590 гг. / Демин О. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. – Ростов-н / Д, 1989. – С. 129–135.
13. Ищенко С. Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов) / С. Ищенко // velizariy.kiev.ua/avallon/steppe/tatar/lit/ichenko.html.
14. Леп'явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українсько-го козацтва (XVI ст.) / С. Леп'явко // www.cossackdom.com/book/bookkordon.html
15. Леп'явко С. Козацькі походи на татар у 1570–1580-х роках / С. Леп'явко // www.cossackdom.com/articles/1/lepjavko_pohodu.htm
16. Пенской В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. / В. Пенской // Восток (Orient). – 2010. – № 2. – С. 56–66.
17. Сас П. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 pp.) / П. Сас. – Біла Церква, 2010.
18. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI – XVII вв. / В. Хензель // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 147–158.
19. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. Черкас // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 53–67.
20. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2006.

Надійшла до редколегії 11.10.2011

УДК 94 (477) «15 / 16»

В. І. Суховий

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАТУС ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ШЛЯХЕТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.: ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Розглянуто статус жінки-шляхтянки в соціумі та родині на українських теренах у другій половині XVI – на початку XVII ст. в ракурсі проблематики інтерпретації джерел.

Ключові слова: жінка, соціум, родина, інтерпретація, українська шляхта.

© В. І. Суховий, 2011

Рассмотрен статус женщины-шляхтянки в обществе и семье на украинских землях во второй половине XVI – начале XVII в. в контексте проблематики интерпретации источников.

Ключевые слова: женщина, общество, семья, интерпретация, украинская шляхта.

This article consides the status of a noble woman who lived on Ukrainian lands in the society and family in the second half of the XVI and beginning of the XVII centuries from the point of view of sources interpretation.

Key words: woman, society, family, interpretation, Ukrainian nobility.

Соціальна історія, історія повсякденності не були пріоритетним напрямком розвитку в українській історіографії протягом майже сторіччя. Проте останніми роками ці теми набувають все більшого інтересу в колі вітчизняних істориків. Активно цікавляться подібними темами й польські дослідники. Однак кількість українських видань з цих питань все одно не перевищує десятка позицій. Тому в публікаціях на подібні теми викликають прискіпливу увагу особливо дискусійні моменти. Поширені погляди щодо статусу жінки в шляхетській родині та суспільстві викладені такими дослідниками, як О. Левицький [5], М. Богуцька [14], Н. Старченко [9; 10], Б. Попьолек [15] та ін. Полягають вони в тому, що жінки користувалися досить великими правами та свободою. У той же час починають з'являтися дослідження, в котрих таке бачення підлягає сумніву. Наприклад, І. Ворончук [3] вважає, що жінки мали досить широкі права лише на папері, тобто на рівні законодавчих норм. Життя ж демонструвало іншу картину: домінування чоловіка над жінкою.

Оскільки нам не дано пізнати минуле «таким, як воно було», ми мусимо звертатися до джерел. По суті, дослідники, які репрезентують різні позиції, користуються приблизно однаковим комплексом джерел, вишукуючи інформацію, що підтверджувала б їх бачення. Джерела подають різні дані – або, вірогідніше, історики видобувають із джерел різну інформацію. Оскільки джерело саме говорити не може, потрібен дослідник, щоб його проінтерпретувати. Отже, можемо говорити про гру інтерпретацій.

Звідси виникає проблема трохи іншого характеру. Досліджуючи питання про становище жінки, залучаємо різноманітні джерела, проте в основному користуємось активним матеріалом. Та подана інформація – наскільки вона є характерною для всього шляхетського загалу? А чи ті випадки, що ми черпаємо з джерел, чи не були вони нетиповими? О. Левицький відзначав загальний потяг до «сутяжничества» в тогочасному шляхетському загалі, проте нам невідомо, що саме потрапляло до судових книг: чи справи з будь-якого приводу, чи найбільш нетипові випадки?

Так, І. Ворончук на підтвердження своєї думки про залежний статус жінки наводить приклади насильства чоловіків над жінками. У джерелах ми також натрапляли на подібні випадки. Наприклад, історія з дружиною князя Іллі Острозького Беатою Костелецькою. Амбітна й вихована, народжена при королівському дворі, вона користувалася протекцією не лише короля, а й королеви Бони. У другому шлюбі чоловіком Беати був серадзький воєвода Альбрехт Ласький, молодший за неї на 21 рік і до того ж одружений (цей факт він приховав від Беати). Одразу після того як Беата за дарчим записом передала А. Лаському права на всі свої маєтки й значні грошові суми та рухомість, він ув'язнив Б. Костелецьку в Жежмарському замку. Вона пробула в ув'язненні цілих 11 років, надсилаючи листи до короля, але ніхто їй не допоміг. Влада чоловіка над дружиною була настільки великою, що сам король не міг втрутитися у сімейні справи. Тож, врешті, вона й померла в ув'язненні [3, с. 192, 193].

Або випадок, де Ян Монтовт сам зізнався: попри те, що його дружина Олена Мацьківна «... ку мене так ся заховало яко на поцтвиую паную з народу зацного пристойть, не беручи то перед себе, ижемь я противко неи так се не заховал, яко на стань еи пристойт, алемь еи колько разовь безвинне с пьянства своегочолом мало не приправиль, што она такь и все безвинне битья мене яко цнотливая, верная а поволная малжонка отпустила» [3, с. 189, 190].

Приклад домінування чоловіка в родині – доля Ганни Монтовтівни – дочки волинського зем'янина Яна Монтовта, яка пробула в ув'язненні у свого четвертого чоловіка 14 років, а до того ще й була ним покалічена [3, с. 191]. Або ж 23 березня 1560 р. волинський шляхтич Михайло Привередовський подав до луцького гродського суду заяву про забиття до смерті своєї сестри Настасі її чоловіком Семеном Сло Букоємським [3, с. 190].

У цьому ж контексті розглянемо, наприклад, скаргу волинського зем'янина Михайла Богуфаловича Лабунського на свою дружину Марію Гулевичівну, що вона втекла, «побравши вси речи свои», за його відсутності до свого дядька Михайла Мишки Варковського. Марія пояснювала це тим, що її чоловік «... таковые окрутенства и мордерства над нею чинил, чого дей каждому почтвиому не толко над малжонкою своею, але и над подлейшою служебничкою того чинит не пристойно: иж дей каждого дня окрутне сам ее бивал и кгермкови [служі] своему бити ее казал, так же дей обадва завжды ее бивали» і її «за одну неволницу в себе ховал» [2, с. 46, 47].

Або, наприклад, справа про скаргу дружини волинського шляхтича Прокопа Волчка Жасковського Марини Мелешкової та її матері Настасі Мелешкової на свого чоловіка та зятя від 1567 року. Так, у січні того ж року він, вивозячи дружину від матері, «... от скрын

и от всее маетности...ключи поотбирал, и мене за жону себе не мел, и частокрот мя збивал и окрутне мордовывал, которое нелюбости вое и знак оказовал, же девку тую, которую от пани матки моее есми мела, именем Татяну, еще в дорозе едучи, в местечку князя Кошерского, в Камени, зкгвалтовал» [2, с. 134, 135]. А потім, привізни Марину до свого маєтку Жаскович на Волині, весь посаг і всі речі дружини собі побравши, Прокіп посадив її разом із служанкою «у светлочку малую до везеня», яка ніколи не топилася, де Марина «великого зимна, недзы и голоду... уживала», терплячи від нього постійні побої та наругу, «... иж завжды упившися, пришедши до мене, до тое светлочки и разволокши нагую, сам мя пугами, тетивами бивал и хлопятю перед собою бити росказовал» [2, с. 135, 136]. І врешті, водив уночі її до вряду господарського Володимирського «... абых я его от малженства волным учинила» [2, с. 137]. То ж бачимо, наскільки жорстоким був чоловік до новоявленої нареченої, скоріш за все з причини нелюбові до неї.

Проте наскільки характерними є подібні ситуації для тогочасного соціуму? Чи не потрапили вони до судових книг саме через свою нетиповість? Навряд чи кожний шляхтич тримав свою дружину в зачотенні й наказував бити щодня.

О. Левицький зазначав, що, не зважаючи на те, що люди XVI – XVII ст. взагалі не відрізнялись умінням стримувати свої пристрасті й «порочныя склонности» й судові акти того часу переповнені справами про найрізноманітніші злочини серед шляхетського суспільства, тим не менш акти, які свідчать «о дурных отношениях» поміж подружжям, про випадки порушення ними свого обов'язку, а тим більше про явні сварки між ними, тиранство, насилля й вбивство, трапляються далеко не часто [5, с. 63, 64]. Але тут може виникнути інше питання: а може, насильство було в родині звичною справою і саме тому до судових книг потрапляли тільки випадки найбільш жорстокі або викликані іншими причинами, наприклад матеріальними суперечками родин?

На підтвердження думки про відносно вагомий і незалежний статус жінки можуть слугувати свідчення, де жінки виступають на чолі збройного загону. Як, наприклад, дружина князя Романа Ружинського Софія з Карябчева з Криштофом Кевличем та Анною Комаровською на чолі шеститисячного загону, «зъ великою гарматою, зъ делами, зъ гаковницами, зъ ручницами, зъ мушкетами, сагайдаками, съ копеями, рогатинами а зъ иншими бронями, войне належачими» наїхали у 1608 р. на маєтність Анни Ходкевичівни, дружини князя Яхима Корецького, містечко Черемошну, розграбувавши його, а потім спалили [1, с. 349–352]. Безпосередньо військом командував Криштоф Кевлич, проте загальне керівництво здійснювали вони втрьох, і можна припустити, що найголовнішою була Софія Ружинська.

Цей випадок також можна трактувати як крайній і зовсім не типовий для тогочасного жіноцтва, він потрапив до джерел саме через свою незвичайність, проте в тексті не зустрічаємо нарікань на нетиповість такої поведінки для жінки. Хоча, звичайно, подібні акти складалися писарями відповідно до певних норм і штампів, серед яких могли загубитися реальні персонажі з їх емоціями та відчуттями. Але все одно дивно: дві жінки серед очільників загону. До того ж причиною скарги був наїзд на маєток.

Чимало трапляється згадок про наїзди на шляхетські маєтки з намови жінок. Так, наприклад, справа, розпочата волинським зем'янином Михайлом Витонизьким, який звинувачував слуг і підданих княгині Юр'євої Збаразької в наїзді на його ґрунт і пограбуванні запасів вівса [8, с. 169]. Тут, як бачимо, вже слуги діють саме за наказами княжни. Або ж справа про участь у наїзді на маєток сусіда Григорія Сангушка його дружини як керівника збройного загону. А декларована в суді князем Григорієм Сангушком несумісність статусу «білоголової» з участю у збройних сутичках, як зазначає Н. Старченко (що, загалом, відповідало певним ідеальним уявленням суспільства про місце жінки), була, між тим, спробою увільнити свою дружину від судової відповідальності: «кввалтовне наездат не могла, будучи белою головою, кгда ж то белым головам не принадлежит, так иж о кввалтовныи наездъ справоватисе не повинна» [9, с. 140, 141]. Чи, наприклад, 1578 р. хтось намагався пограбувати будинок князя Андрея Курбського, і у цьому злочині запідозрили слуг дружини князя. А. Курбський і його дружина на той час вже жили окремо, чекаючи ухвали про розлучення [4, с. 182]. Тож бачимо, що як було запідозрено, княгиня намовила своїх слуг на те, щоб вони пограбували будинок її чоловіка. Навіть якщо ця спроба пограбування була здійснена і не княгиною, а кимось іншим, то взагалі сам факт припущення того, що це пограбування могло статися з її волі, дає підстави говорити про статус жінки, який видається зовсім не підневільним.

Не менш цікавими є справи, де жінка виступає як опікун дітей і керує їх подальшим майбутнім. Як приклад можна навести документ про одруження князя Якова Четвертеньського у 1570 р. «... з воли Божое и порады их милости приятелей моих ласкываыхъ и дозволенемъ кнегини матки моее» [2, с. 213]. Чи, скажімо, Ян Якубович Монтовт Коблинський одружився «...ис sprawy Божєи а съ презрєня Духа Светого, с порады и дозволеня еи милости пани матки моее и иныхъ крєвнєхъ а повиноватєхъ своихъ» [3, с. 168].

Виникає тоді питання: а які ситуації вважати типовими, якщо маємо справу переважно з казусами? Михалон Литвин у праці «О нравах татар, литовцев и москвитян» пише про розкутість тогочасних «литовських» жінок, про їх розгнужданість, про надто широкі права

на відміну від татарок та московитянок [6, 12]. Автор відзначає, що жінки у Великому князівстві Литовському «... господствуют над многими мужчинами, владея селами, городами и волостями, одни на праве временного пользования, другие потомственно. Объятыя страстью господствовать, они живут разнузданно под видом девства или вдовства...» [6, с. 41]. Щоправда, стосовно роботи М. Литвина, на наш погляд, треба зробити декілька зауважень: автор прагне протиставити «благочестивим» звичаям татар та московитів, які живуть за біблійними принципами, «погрязших» у гріху литовців та русинів, які живуть, не дотримуючись біблійних заповідей і взірців, тому твір автора треба сприймати відповідно. Проте знаходимо підтвердження оцінкам Михалона Литвина в актовому матеріалі й у роботах деяких дослідників. Про що це може свідчити? Певно, про гру інтерпретацій.

Михалон Литвин висуває подібні оцінки, керуючись заданою ідеєю, так само як і дослідники приходять до подібних висновків перш за все із власних установок чи вподобань. Нам можуть заперечити, що, мовляв, як можна порівнювати праці сучасних істориків з роботою Михалона Литвина? Історики ж, мовляв, користуються науковою методикою і роблять свої висновки на підставі аналізу джерел. Але ж чому серед масиву джерел, в яких трапляються протилежні свідчення, автор приходить до думки, що саме такі випадки є типовою нормальною ситуацією, а інші – лише винятком? Як нам здається, джерел з протилежною інформацією, як в нашому випадку, у зв'язку зі свободою чи обмеженням прав жінки, можна при бажанні знайти порівну. Але ж дослідники схиляються до якоїсь однієї точки зору, і це виходить саме через внутрішні вподобання або ж інтуїцію, це можна назвати як завгодно. І це не означає, що історики не користуються науковою методикою.

Виникає ще одне питання: а чи кількість джерел, які ми інтерпретуємо належним чином, і в яких трапляються схожі ситуації, і які підтверджують нашу думку, може свідчити про переважання певного факту? Думається, що ні, – як мінімум, не завжди. Оскільки ми не знаємо, скільки не дійшло до нас джерел, в яких потенційно може зберігатися інша інформація. Нам можуть закинути: виходимо, мовляв, з того, що є. Проте відзначимо, що такий підхід не продуктивний і є лише прагненням уникнути зайвих міркувань над проблемою.

Чи можемо ми судити на підставі тих документів, що збереглись, про адекватно відображену картину минулого? Ми можемо лише задавати питання і висувати гіпотези, від початку розуміючи, що остаточна відповідь нам не доступна і не буде доступною. Але правильна постановка питання краще допомагає зрозуміти можливі відповіді.

Відповідно до законодавства жінки користувались досить значними правами. За Литовськими Статутами, жінок ніхто не мав пра-

ва віддавати заміж без їх волі. І здається, що жінки мали право вільного волевиявлення при взятті шлюбу [11–13]. Проте іншими артикулами це право частково нівелювалося. Так, якщо дівчина без батьківської волі брала шлюб, то вона позбавлялася права на посага батьківські й материнські маєтки [11–13]. Але практика взяття шлюбу з батьківської волі була також характерною і для хлопців. Ми не погоджуємось із думкою І. Ворончук, що право жінки на волевиявлення у виборі шлюбного партнера абсолютно виключалось. Адже відповідно до норми Статуту жінка втрачала право на спадок лише у випадку взяття шлюбу проти батьківської волі, проте в цьому артикулі не сказано, що жінку можна заставити взяти шлюб. Як нам здається, ці норми законодавства розраховані на пошук компромісу між бажанням батьків і бажанням дівчини. До того ж, за Литовськими Статутами, жінка не відповідала за чоловічу провину, на відміну від Московії. І навіть при конфіскації маєтків за державну зраду у Великому князівстві Литовському й Речі Посполитій, коли й малолітні діти зрадників позбавлялися батьківського статку, їх дружини, які не брали участь у злочині чоловіків, зберігали за собою маєтки, які належали особисто їм, як рівно й віно [11–13]. Таким чином, якщо ці норми і не використовувались на практиці, сама їх наявність може свідчити про достатньо вагоме положення жінки. Чомусь в Московії подібних норм законодавства взагалі не існувало.

Отже, висновки, які ми зробимо щодо статусу жінки у шляхетському суспільстві другої половини XVI – початку XVII ст., будуть також викликані внутрішньою інтуїцією. Хоч і зроблені вони на підставі аналізу джерел та історіографічної спадщини. А те, що вони можуть бути спірними, не позбавляє нас права їх висловлювати, оскільки однозначні висновки «раз і назавжди» – це вже приклад минулих етапів у розвитку історичного знання. Отже, на нашу думку, жінка-шляхтянка на українських теренах у другій половині XVI – початку XVII ст. користувалася досить широкими як формальними (відповідно до законодавства), так і реальними правами, керуючи маєтками чоловіка за його відсутності, могла сама вирішувати майнові питання або ж, виступаючи опікуном дітей, вирішувала їх долю, зберігала майнові права й особисту власність у подружжі тощо. В руках жінок, за певних обставин, як, наприклад, під час вдовства, могли скупчуватися величезні маєтки.

Бібліографічні посилання

1. Архив Юго-Западной России. Ч. 8, т. 3. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI – XVII вв. – К., 1909.
2. Архив Юго-Западной России. Ч. 6, т. 1. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII вв. (1498–1475). – К., 1876.

3. Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI – XVII ст. / І. Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 161–202.
4. Діса К. Історія з відьмами / К. Діса. – К., 2008.
5. Левицький О. Черты семейного быта в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. Ч. 8, т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI – XVII вв. / О. Левицький. – К., 1909.
6. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вип. 1 (XVI ст.). – К., 1890.
7. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / Литвин Михалон. – М., 1994.
8. Старченко Н. Дещо про спокуси джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2009. – № 6. – С. 165–182.
9. Старченко Н. Між чоловічим дискурсом і соціальними практиками: місце жінки в шляхетському соціумі (Волинь кінця XVI ст.) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. – Ч. 1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С. 137–142.
10. Старченко Н. П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – К., 2000. – № 6. – С. 58–74; 2001. – № 1–4. – С. 20–42.
11. Статут Великого князівства Литовського 1588 года [електрон. ресурс] / підгот. О. Лицкевич. – Минск, 2002–2003. – Режим доступу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.
12. Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Одеса, 2002. – Т. I.
13. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – С. 35–263. За виданням 1855 р.
14. Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce / M. Bogucka. – Warszawa, 1998.
15. Popiołek B. Kobiety świat w czasach Augusta II / B. Popiołek. – Kraków, 2003.

Надійшла до редколегії 21.10.2011

УДК 94 (477) «17 / 18»

С. М. Каюк, А. С. Посулько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО І ГАЙДУКИ ЯК ВІЙСЬКОВІ ПРИКОРДОННІ СПІЛЬНОТИ ФРОНТИРУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Проаналізовано реформи російського та сербського урядів щодо перетворення та ліквідації прикордонних військових спільнот напри-

кінці XVIII – першій половині XIX ст. Особливу увагу привернуто діяльності нової сербської державної еліти відносно гайдуцького руху.

Ключові слова: запорозьке козацтво, гайдуки, сербська ділянка Фронтиру, Великий Кордон, Османська імперія.

Проанализированы реформы российского и сербского правительства при реформировании и ликвидации приграничных военных обществ в конце XVIII – первой половине XIX ст. Особое внимание уделено деятельности новой сербской государственной элиты в отношении движения гайдуков.

Ключевые слова: запорожское казачество, гайдуки, сербский участок Фронтира, Фронтир, Османская империя.

The article deals with reforms made by the Russian and the Serbian governments in order to reform and eliminate military communities of Frontier. Particular attention is paid to the measures of the new Serbian elite in regards to hajduks.

Key words: Zaporozhian Cossacks, hajduks, serbian region of Frontier, the Great Frontier, the Ottoman Empire.

Упродовж віків українськими землями проходив Великий Кордон – аморфна, мінлива межа між різними світами: різними етнічно, релігійно, цивілізаційно, економічно. С. Леп'явко, розглядаючи Великий Кордон, назвав його одним із факторів становлення українського козацтва [9]. Аналогічно зникнення Кордону призводить і до занепаду прикордонних військових спільнот, які існували на ньому протягом XV–XIX ст.

Доля запорозького козацтва після знищення Січі 1775 р., у період зникнення умов Великого кордону в південноукраїнському регіоні, досліджена завдяки працям А. Бачинського, А. Бойка, О. Бачинської, С. Каюк, Л. Маленко, Р. Шияна, В. Мільчева та ін. Проблема перетворення козацьких спільнот у масштабах Російської імперії (в тім числі й запорозького козацтва) поставив і певною мірою розв'язав З. Когут. Отже, метою даної статті є розширення географічних меж подібних досліджень регіоном Південно-Східної Європи, де так само прикордонні військові спільноти наприкінці XVIII – на початку XIX ст. переживали значні трансформації.

Межа XVIII – XIX ст. – період згасання Великого Кордону (або Фронтиру) у Східній Європі. Становлення державних кордонів у сучасному розумінні, централізаторські реформи Російської імперії, ліквідація автономії Військового Кордону в півдавстрійській Хорватії значно змінили життя прикордонних військових спільнот у цих країнах: козаків, секейів, граничарів, гайдуків.

Нашу увагу привернула саме сербська ділянка Великого Кордону, яка дає можливість для порівняння військових прикордонних

спільнот, що мали пристосуватися до нових державних структур. У даному випадку мова йде про пристосування до молодої національної держави, яка не мала імперських засобів вирішення державних питань.

Сербська ділянка Великого Кордону представлена гайдуцьким рухом, який був типологічно споріднений до козацького. Він сформувався як відповідь на просування турків на християнських Балканах, і вже з XV ст. гайдуки починають згадуватися в епічній традиції сербів як борці з османською загрозою і захисники простого народу, які, ховаючись у горах і лісах, вели партизанську війну проти мусульман. Тобто образи гайдуків і козаків у фольклорі досить близькі й мають багато спільних рис.

Прикордонні військові спільноти були важливим фактором у міжнародних відносинах регіону. Наприклад, гайдуки часто наймалися як Османською імперією, так і Габсбургами у випадку війни, бо гайдуки неперевершено знали гірську місцевість і могли відчутно допомогти арміям обох сторін [18]. Аналогічно й спроби залучити козацтво до участі у російсько-турецьких війнах 1787–1791 рр. та 1806–1812 рр. здійснювалися як Російською, так і Османською імперіями, бо колишні січовики чудово орієнтувалися в пониззі Дніпра та Дунаю, де велися бойові дії.

Але сербські гайдуки мали і деякі відмінності, пов'язані з географічними умовами та історичним розвитком Сербії. Велика кількість гір та лісів сприяла тому, що гайдуки діяли невеликими загонами, хоча іноді їх групи могли сягати сотень чоловік. Також те, що значна частина Сербії була підкорена османами, змінило характер дії місцевих гайдуків – це була війна не рейдова, а партизанська, війна, яка часто розглядалася владою як звичайний бандитизм. Так, українських козаків теж часто нагороджували епітетом «бандити» у скаргах Бахчисараю чи Стамбулу, але перебування Січі на кордоні впродовж довгого часу давало привід Війську Запорозькому Низовому не вважати себе підданими ані свого часу Польщі, ані Російської імперії, а у 1711–1734 рр. взагалі перейти під протекцію кримського хана.

Існування Нової Січі після повернення під опіку Росії було постійним пошуком певного компромісу між традиційним способом життя та новими умовами. Старшина намагалася знайти спільну мову з російською адміністрацією, зберегти автономію хоча б частково. Проте тема шкідливості існування Запорозької Січі починає активно лунає у творах імперського ідеолога Міллера вже у 1760-х рр., і характерним для Фронтиру військовим утворенням вже немає місця в межах імперії [12]. Дещо по-іншому складалася доля гайдуків. Наприкінці XVIII ст. поглиблюється системна криза Османської імперії, разом з чим посилюються національні рухи на Балканах, у тому

числі й сербський рух. Важлива відмінність історії гайдуцького руху полягала і в тому, що проблему інтеграції гайдуків вирішувала вже нова національна еліта, представлена династіями Карагеоргійовичів та Обреновичів, яка, теж вбачаючи в гайдуках бандитів, прагнула розв'язати цю проблему відповідними засобами. Однак нова сербська соціальна еліта не мала таких розвинутих державних механізмів та можливостей, як Російська імперія, – отже, мусила витратити на це багато сил і часу.

Районом найбільшої активності гайдуків залишалася південно-західна Сербія – регіон міста Ужице. Тут почалися сутички сербських військ та незалежних гайдуцьких загонів ще у 1806 р., і тривали вони до кінця Першої світової війни. Основними причинами такого довгого існування гайдуків були географічні чинники – гори та густі ліси, ховаючись в яких можна було чинити спротив місцевій владі більше століття. Крім того, упродовж 1806–1912 рр. це було порубіжжя між сербськими та безпосередньо османськими землями. Гайдуки легко переходили кордон між двома адміністративними регіонами, а пізніше – державами, ховаючись від сербських переслідувачів на османській території та навпаки. Так само і для козацтва державні кордони залишалися не більше, ніж формальністю, і вони часто перетинали кордон Османської та Російської імперій у пошуках кращої долі для себе та заради збереження традиційного способу життя.

Певну роль відігравала й загальна бідність населення в регіоні, яка спонукала людей кидати старі професії та приєднуватися до «бандитів». Але з послабленням османського впливу в регіоні радикально змінилося і ставлення сербських лідерів до гайдуків [18].

В останні десятиліття XVIII ст. системна криза Османської імперії значно поглибилася. Важкі війни з Росією (1787–1791 рр.) та Австрією (1788–1791 рр.), практично повна анархія в цілих регіонах, посилення сепаратизму – все це змусило Селіма III почати реформи «нізам-і-джедід», які мали покращити становище в економічній, адміністративній та військовій сферах. Одним з важливих перетворень стало розформування яничарського корпусу, який вже не був достатньо ефективною військовою силою і являв собою значну соціальну базу сепаратизму [3, с. 7, 8; 17, с. 157–162].

Нові реформи османського уряду викликали значне невдоволення як в столиці, так і в провінціях, у тому числі й у Белградському пашалику, який незадовго до цього був зоною бойових дій. Багато сербів воювало у складі австрійської армії проти турків. Після ж війни у пашалику почалися голод та епідемія чуми, що значно збільшило кількість біженців. Для стабілізації ситуації в регіоні та залучення християнського населення до підтримки реформ Селім III низкою указів збільшив привілеї місцевих кнезів (старост). Подібна політика

проводилася і в інших регіонах імперії. На відміну від Російської та Австрійської імперій тяжке внутрішнє становище та нестабільна зовнішньополітична ситуація примусили Стамбул іти на подальші поступки місцевим елітам. Децентралізація стала вже не тільки засобом оптимізації збору податків чи організації ополчення, як це було в Османській імперії раніше, а й свідомим компромісом центру та окраїн [16, с. 163–168].

Але у 1801 р. в пашалику яничари здійснили переворот, у результаті якого до влади в Белграді прийшли дахії, яничарські воєначальники. Вони скасували привілеї райї, збільшили податки, часто вдавалися до незаконних поборів та фізичного насильства.

У листопаді 1803 р. султан санкціонував збройний виступ сербів проти повсталих яничарів. Його підготовкою зайнялися Георгій Петрович Чорний (Карагеоргій) та Алекса Ненадович, але яничари дізналися про це і провели каральну акцію. На початку 1804 р. відбулося знищення яничарами сербських кнезів (старост), священників, можних торговців та гайдуцьких лідерів, яке отримало назву «Сеча кнезова» і стало приводом до народного, власне загальнонаціонального, повстання. До нього активно приєдналися і гайдуки, які часто ставали ядром великих загонів повстанців. Майже дев'ять років реальна влада у підосманській Сербії належала повсталим.

Вже з 1806 р., тільки-но було досягнуто певної стабілізації у контрольованих сербами районах Белградського пашалику, лідер Першого сербського повстання Карагеоргій почав упроваджувати жорсткі заходи щодо боротьби з гайдуками. Ті гайдуки, які не приєдналися до повстання, були поставлені поза законом. Вбивство гайдуків не вважалося злочином, і такі заходи діяли до самої поразки Першого повстання. Різко впала значимість гайдуків для влади після 1808 р., коли за допомогою австрійських офіцерів сербського походження та російських радників була створена регулярна сербська армія. Звичайно, деякі гайдуки могли особисто служити в ній як солдати чи офіцери, але багато гайдуків повернулося до традиційного способу життя, перетворюючись в очах новостворених судів та державних установ з народних месників на звичайних злочинців [18].

Так і козацтво після знищення Січі 1775 р. певним чином шукало себе. Частина козаків переселилася до Османської імперії й утворила Задунайську Січ. Реакцією царського уряду на це стало заснування у 1787 р. Чорноморського козацького війська, у 1803 р. Бузького козацького війська та, вже після повернення задунайців, – Азовського козацького війська 1831 р.

У 1812 р. Карагеоргій продовжував вимагати від військового керівництва винищення гайдуків. Проте на місцях сербська адміністрація ще довго не могла досягти повної перемоги.

У роки після Другого сербського повстання 1815 р. небагато змінилося у питанні гайдуцької присутності в південно-західній Сербії. Як тільки Мілош Обренович – князь Сербії – досяг угоди з османським урядом, він звернув увагу на боротьбу з гайдуками. На відміну від Карагеоргія, який був зобов'язаний гайдукам своїм порятунком під час «Сечі кнезової», Обренович ніяк не був сам пов'язаний з гайдуками і часто називав їх «хворобою країни».

У 1816 р. розгорівся новий конфлікт між сербською владою й гайдуками, який М. Обренович з неперевершеною жорстокістю придушив. Збереглася практика так званих тефтисів – османських експедицій проти гайдуків, які включали в себе захоплення заручників, штрафи, а також вибивання потрібної інформації з місцевих жителів. Єдина відмінність: їх проводила вже не османська влада, а сербська. До середини 1817 р. воєводи мали обезголовлювати усіх схоплених гайдуків і надсилати голови М. Обреновичу. Такі заходи викликали протидію, і вже у 1817 р. представники сербської влади на місцях постійно скаржилися на те, що навіть не могли відпочити від переслідування з боку гайдуцьких загонів.

Впадає у вічі легкість, з якою різні верстви населення південно-західної Сербії приєднувалися до гайдуцького руху в період 1815–1830 рр. Незважаючи на жорстокі репресії, гайдуками ставали селяни, ремісники, військові, обезземелена знать, іноді навіть ченці. Вільний спосіб життя притягав багатьох – ситуація, подібна до запорозької вольниці більш раннього періоду, до якої приєднувалися представники усіх верств та станів. Ефективній боротьбі з гайдуцьким рухом перешкождала взаємна недовіра сербської та османської адміністрацій, відсутність координації в їх діях, страх через те, що замість полювання на бандитів їх загони будуть воювати між собою. Великою була й корупція в органах, які б мали боротися з гайдуками. Проте 1830 р. сербська автономія була розширена, і М. Обренович тепер мав набагато більше можливостей у боротьбі зі «злочинністю».

Одним з нових заходів, що були вжиті після 1830 р., стало примусове переселення родин гайдуків в інші регіони Сербії. Родини, що хоч якось були пов'язані з гайдуками, виселялися, а їх земля та нерухомість конфісковувалися. Залишитися могли лише ті, чия непричетність до гайдуцького руху гарантували інші, не пов'язані кров'ю родини. Ця система скоротила число гайдуків, але не здатна була викоринити проблему повністю [18].

Південно-західна Сербія залишалася зоною конфлікту, і у другій половині XIX ст. й наступні князі продовжували вирішувати цю проблему. У доповіді міністра внутрішніх справ за правління князя Михайла Обреновича, датованій 1861 р., зазначалося, що кожного року з приходом весни активність гайдуків різко зростала. У 1878 р. Коро-

ліцтво Сербія досягає незалежності, але проблема залишається. Інший документ, часів короля Мілана Обреновича, стосувався того ж регіону у 1884 р. і визнавав необхідність державного фінансування для створення спеціально тренуваних партизанських загонів заради підтримки порядку у лісистих та гірських місцевостях. За часів останнього ж з Обреновичей, короля Олександра, у 1895 р. з гайдуками розгорілася «невеличка війна» у південно-західних областях.

Причини того, що гайдуцький рух став ворогом сербського князівства, досить складні. Зміна ставлення до гайдуків не була однобічною. Не лише сербська еліта вважала їх пережитком, коли було досягнуто угоду з Османами, але й самі гайдуки значно змінили свої погляди за 1815–1830 рр. Основна причина, з якої люди свого часу приєднувалися до гайдуків, – зловживання османської влади – зникла з утворенням князівства Сербії. Починаючи з 1830 р. сербсько-османське двовладдя зникло і князь Мілош Обренович зосередив всю повноту влади в своїх руках. Звичайно, його автократичні методи певним чином сприяли продовженню існування гайдуків, багато з яких не вважали новий режим кращим за попередній. Багато хто вступав до лав гайдуків, побоюючись насильства та зловживань з боку влади [18]. Не вірили люди і в новоутворену систему правосуддя, тим паче, що важкі умови життя в регіоні, характерні для Фронтиру, панування норм звичаєвого права, які виникли за османського правління, потребували часу для зникнення. І тому були такі, хто приєднувався до гайдуків, бажаючи особистої помсти. Піддані князівської Сербії мали навчитися довіри до державних установ і судової системи – процес, який затягнувся на декілька десятиліть.

Отже, відсутність достатнього державницького досвіду стала однією з причин того, що у Сербії гайдуцький рух проіснував ще століття після того, як в Австрійській та Російській імперіях традиційні для Великого Кордону спільноти були з тим чи іншим успіхом інтегровані до імперських структур.

Сербські гайдуки брали участь і у Болгарському повстанні 1841 р., і в повстаннях інших регіонів Османської імперії, але тільки-но автономія була досягнута, гайдуки ставали вже непотрібними, а часто – й небезпечними для нової влади, чим викликали переслідування з боку нових держав.

Таким чином, доля прикордонних військових спільнот після фактичної ліквідації Великого Кордону хвилювала уряди багатьох країн. Такі потужні держави, як Російська та Австрійська імперії, впоралися із завданням перетворення таких спільнот більш-менш успішно: створили на їх базі нові військові формування, кілька разів переформатували, а потім ліквідували. А от уряди нових країн, що виникли внаслідок занепаду Османської імперії, мали витратити значно біль-

ше зусиль та часу на вирішення цієї проблеми, яка подекуди зберігалася і на початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. *Бачинська О.* Козацтво в післякозакову добу (кінець XVIII – XIX ст.) / О. Бачинська. – Одеса, 2009.
2. *Бачинський А.* Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис / А. Бачинський. – Одеса, 1994.
3. *Белов М.* Первое Сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия / М. Белов. – Нижний Новгород, 1999.
4. *Бойко А.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Ч. 1. Аграрні відносини / А. Бойко. – Запоріжжя, 1997.
5. *Бойко А.* Матеріали до історії Азовського козачого війська / А. Бойко, Л. Маленко. – Запоріжжя, 1995.
6. *Каюк С.* Задунайська Січ (1775–1828 рр.): дис. канд. іст. наук / С. Каюк. – Д., 1999.
7. *Кинрос Лорд.* Расцвет и упадок Османской империи / Лорд Кинрос. – М., 1999.
8. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К., 1996.
9. *Леп'яко С.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'яко. – Запоріжжя, 2001.
10. *Маленко Л.* Азовське козацьке військо (1828–1866) / Л. Маленко. – Запоріжжя, 2000.
11. *Мільчев В.* Запорозжі на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали) / В. Мільчев. – Запоріжжя, 2007.
12. *Мільчев В.* Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр // Історія українського козацтва. Нариси: у 2 т. / В. Мільчев. – К., 2009. – Т. 1. – С. 604–618.
13. *Могульова-Каюк С.* Запорозьке козацтво і Великий Степовий кордон // Історія: Доповіді та повідомлення Четвертого Міжнародного конгресу українців / С. Могульова-Каюк. – Одеса; К.; Львів, 1999. – Ч. 1.
14. *Шиян Р.* Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. / Р. Шиян. – Запоріжжя, 1998.
15. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. Яворницький. – К., 1991.
16. *Faroghi S.* The Cambridge History of Turkey edited by S. Faroghi. – Cambridge. – 2006. – Vol. 3.
17. *Faroghi S.* The Ottoman Empire and the World Around It / S. Faroghi – London; N.-Y., 2004.
18. *Petrović A.* The role of banditry in the creation of national states in the Central Balkans during the 19th century – a case study: Serbia / A. Petrovic // http://www.rastko.rs/istorija/xix/apetrovic-banditry_eng.html
19. *Upham E.* History of the Ottoman Empire, from its establishment, till the year 1828 / E. Upham. – Edinburgh. – 1829. – Vol. 2.

Надійшла до редколегії 27.12.2011

НАДДНІПРЯНИЩИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477) «18 / 19»

С.І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОСТАТЬ Т.Г. ШЕВЧЕНКА У ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ Є.Х. ЧИКАЛЕНКА

Проаналізовано важливе місце і роль постаті Тараса Шевченка в житті та діяльності відомого українського діяча Наддніпрянщини Є.Х. Чикаленка, показано вплив Кобзаря на становлення української національної ідентичності.

Ключові слова: Т.Г. Шевченко, Є.Х. Чикаленко, український національний рух, українська національна ідентичність.

Проанализированы важное место и роль личности Тараса Шевченко в жизни и деятельности известного украинского деятеля Надднепрянщины Е.Х. Чикаленко, показано влияние Кобзаря на становление украинской национальной идентичности.

Ключевые слова: Т.Г. Шевченко, Е.Х. Чикаленко, украинское национальное движение, украинская национальная идентичность.

Based on thememoirs, diaries andepistolaryiyiv analyzesthe place androle of the intellectual influences the figureof Taras Shevchenko in the creative activity and heritag eE. H. Chykalenko.

Key words: Taras Shevchenko, Y. H. Chykalenko, the Ukrainian national movement, the Ukrainian national identity.

Постать генія українського художнього слова та оригінально-го мислителя Т.Г. Шевченка була й залишається однією із знакових за своїм впливом на формування й утвердження української національної свідомості. Серед українських інтелектуалів, життя та діяльність яких було пов'язано з іменем Кобзаря, слід назвати Євгена Харлампійовича Чикаленка – відомого українського громадського, полі-

тичного й національно-культурного діяча, публіциста, видавця та мецената кінця XIX – перших десятиліть XX ст. У період незалежної України помітно зросла увага істориків та археографів до цієї значимої постаті в українському національному русі даного періоду. Про це свідчить активне введення до наукового обігу творчої спадщини Є. Х. Чикаленка, зокрема його цінних для дослідників спогадів, щоденника, епістоляріїв [2–6].

Цілком закономірно, що вже з'явилися змістовні узагальнюючі праці, які стосуються цієї цікавої персоналії. Серед них варто насамперед згадати монографію Інни Старовойтенко, якій вдалося достовірно й широко показати громадсько-культурну, видавничу, благодійну та публіцистичну діяльність Є. Х. Чикаленка, коло його однодумців у контексті українського національно-культурного життя кінця XIX – початку XX ст. [1]. Не могла не привернути уваги дослідниці й шевченківська тема в контексті життя й діяльності Є. Х. Чикаленка. Так, у монографії розглянуто заходи щодо встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві та видання «Кобзаря», до яких мав причетність і Євген Харлампійович [1, с. 105 –117]. Водночас зазначимо, що ці цікаві сюжети не вичерпують тему «Постать Т. Г. Шевченка і Є. Х. Чикаленко», а тому для дослідника відкривається простір у даному напрямку. Визначити місце й роль особистості великого Кобзаря у світогляді та діяльності Є. Х. Чикаленка є метою даної статті.

Постать Т. Г. Шевченка генерувала потужний вплив на особистість та діяльність Є. Х. Чикаленка. Це й не дивно, бо сам Євген Харлампійович неодноразово зізнавався у «Спогадах», що Т. Г. Шевченко – «наш геній», «наш національний геній», записував у «Щоденнику» від 14 лютого 1909 р.: «... поезії, написані таким генієм, як Шевченко...». Про геній Шевченка український діяч писав у праці «Самостійність чи соборність? (Фейлетон)», що датується періодом 1919–1920 рр. [3, с. 104, 188; 4, с. 48, 49; 5, с. 450].

Є. Х. Чикаленко ставив постать Т. Г. Шевченка першою в ряду великих українців, які назавжди увійшли в національну історію. Про це свідчить його щоденниковий запис від 20 серпня 1910 р., де український діяч поставив особистість Т. Г. Шевченка на перше місце в ряду «найбільших синів України», назвавши слідом за ним М. П. Драгоманова і М. С. Грушевського [4, с. 113]. Подібна висока оцінка Є. Х. Чикаленком постаті Т. Г. Шевченка в українській історії була підтверджена щоденниковим записом від 18 грудня 1913 р., за яким Євген Харлампійович долучав М. С. Грушевського «до людей безсмертних, як Котляревський, Шашкевич, Драгоманов, Франко, *не кажучи вже про Шевченка*» (курсив авт. – С. С.) [4, с. 295].

Вельми важливо, що Є. Х. Чикаленко помітив великий вплив постаті Т. Г. Шевченка на західноукраїнські землі. Так, у щоденниково-

му записі від 31 травня 1912 р. він пов'язав із відлунням «могутнього голосу Шевченка» процес українського відродження на Галичині, який розпочався, на його думку, з 60-х рр. XIX ст. [4, с. 226].

Проте для Є. Х. Чикаленка постать Кобзаря являла собою не іконописний культовий портрет. «Культь Шевченка – це культ не особи, – записав він у щоденнику 27 лютого 1910 р., а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомості і служать нам провідною зорею» [4, с. 90]. Первісність особистості великого поета і мислителя для утвердження української національної ідентичності зафіксована ще й у більш ранньому запису щоденника Є. Х. Чикаленка від 6 лютого 1908 р., коли він писав про М. П. Драгоманова, «який після Шевченка (курсив авт. – С. С.) більше зробив для свідомості національної, як хто інший» [4, с. 19].

Знайомство Є. Х. Чикаленка з творчістю Т. Г. Шевченка розпочалося ще наприкінці 1870-х рр., коли під час навчання в одеському пансіоні Е. Соколовського він «з захватом прочитав вірші Шевченка», опубліковані 1861 р. у кількох книжках часопису «Основа» [3, с. 71].

Подальше знайомство Є. Х. Чикаленка з постаттю Кобзаря відбувалося за часів його тісних контактів з діячами Київської Старої громади. Для цих українських народолюбців пореформеного періоду образ Т. Г. Шевченка та його творчість були дуже близькими, життєво органічними. Є. Х. Чикаленко, приміром, згадував: «Бував я часом у Лисенка, М. Комара та О. Русова на родинних святах – іменинах тощо і завжди там чув я чудовий спів О. Русова, що співав своїм тоді прекрасним тенором під акомпанемент Лисенка його знамениті композиції на слова Шевченка» [3, с. 92].

Для Є. Х. Чикаленка талант Кобзаря був зразком для виміру досягнень в українській культурі і служив засобом порівняння її якості в інших галузях. У цьому зв'язку вельми показовою є оцінка Є. Х. Чикаленком творчості М. В. Лисенка. «Лисенків талант, очевидно, замалый для опер, і українська музика ще мусить ждати свого Шевченка, – розмірковував Євген Харлампійович у спогадах, – зате невеличкі його речі, особливо на слова з «Кобзаря», високоталановиті й суто національні». Це цікаве спостереження є переконливим свідченням безпосереднього й потужного впливу таланту великого національного поета й на українську класичну музику [3, с. 112].

Заслужовують на увагу й розмисли Є. Х. Чикаленка про можливість творчу долю Т. Г. Шевченка, якби його життєвий шлях склався по-іншому. На думку українського інтелектуала, якби Кобзар виїхав напередодні свого арешту за кордон в Європу і замість десятирічного заслання у надкаспійських степах прожив в обстановці європейського культурного світу, він би міг створити такий доробок, який би

поставив його ім'я поряд із Гете та Байроном, відтак воно б набуло «всесвітнього значення». Через непросту історичну долю української (Є. Х. Чикаленко пише – «мужицької») нації, яка не мала ані власної державності, ані навіть власної школи, Т. Г. Шевченко і І. Карпенко-Карий були, за визначенням Євгена Харлампійовича, «тільки самородними діамантами, один більшої, другий меншої величини, але в обох у них не було тої шліфовки, яка побільшує вартість вдесятеро». Водночас Є. Х. Чикаленко не виключав, що, якби зазначені українські діячі одержали російську університетську освіту, «чи не вийшли б вони російськими письменниками, як Гоголь, Достоевський або Короленко?» [3, с. 138].

Київські старогромадівці прагнули популяризувати творчість Т. Г. Шевченка. У 70-х рр. XIX ст. вони купили у братів Тараса Григоровича право на видання «Кобзаря». При цьому була витрачена сума, на яку можна було б придбати більше сотні десятин землі. Проте незабаром українське слово було заборонено Емським указом 1876 р., і Шевченківський «Кобзар» під керівництвом О. О. Русова вдалось видати у Празі. Лише в період «диктатури серця» міністра внутрішніх справ М. Т. Лорис-Мелікова громадівцям пощастило опублікувати «Кобзар» у Києві в кількості 25 тис. прим. [3, с. 211].

За даними Є. Х. Чикаленка, помітне розповсюдження Шевченківського «Кобзаря» відбувалося лише після революційного 1905 р., коли впродовж п'яти років видання безперешкодно ширилося в десятках тисяч примірників. Пояснення цьому слід шукати в тому, що царська цензура не заглиблювалася в зміст «Кобзаря», вважаючи, що крім «Дум моїх...» та «Кохайтеся, чорнобриві» нічого крамольного для влади в ньому немає. Втім, як записав Є. Х. Чикаленко у «Щоденнику» від 10 березня 1911 р., за «допомогою» «землячка» М. Ф. Лободовського, знаменитого перекладача «Тараса Бульби», цензура роздівилася в «Кобзарі» «місця про «осіб» (царів), що аж страх бере». Внаслідок цього видання повної збірки творів Т. Г. Шевченка було конфісковане, а проти видавців, у тому числі Товариства ім. Шевченка в Санкт-Петербурзі та Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, розпочалася «судова розправа». Характерно, що напередодні 50-річчя смерті великого поета і мислителя царська цензура конфіскувала цілий ряд видань, пов'язаних з іменем Кобзаря. Є. Х. Чикаленко звернув увагу й на «роз'яснення» Сенату, в якому тлумачилося, що будь-яка культурна українська праця «загрожує громадському порядку» [4, с. 160, 161; 2, с. 63, 64].

Примітно, що Є. Х. Чикаленко не тільки уважно спостерігав за поширенням Шевченкового слова, а й особисто брав безпосередню участь у розповсюдженні праць Кобзаря. У спогадах він наводив дані про те, що, здійснюючи поїздки залізницею, навмисно брав з со-

бою «Кобзар», якого тримав розгорнутим, щоб зацікавити селян. Цікаві спостереження Євгена Харлампійовича стосовно того, що на залізницях Правобережжя ніхто з селян не виявляв інтересу до видання, натомість на Лівобережній Україні він помітив велику зацікавленість селян, які просили його почитати «Кобзар», виявляли бажання купити поезії Тараса Шевченка. Не менш характерно, що в цьому українському історико-географічному регіоні селяни оповідали якісь легенди або згадували дійсні події, пов'язані з іменем Тараса Шевченка, які колись чули від батьків. У цьому немає нічого дивного, бо український Кобзар часто відвідував Полтавщину, де й подовгу проживав [3, с. 184, 185].

Ціком природно, що Є. Х. Чикаленко, який так високо оцінював значення постаті Т. Г. Шевченка для українства, велику увагу приділяв збереженню пам'яті про Кобзаря. Цікаві розмисли Євгена Харлампійовича щодо поховання Т. Г. Шевченка і Б. Д. Грінченка. Коли тіло Кобзаря везли через Київ, то прощалися з ним лише 80 осіб. На похороні Б. Д. Грінченка 9 травня 1910 р. були присутні 3 тис. осіб. З наведених цифр Є. Х. Чикаленко зробив висновок про «надзвичайне» поширення української національної свідомості за півстоліття [4, с. 95].

Українські народолюбці, у тому числі Є. Х. Чикаленко, вважали могилу Кобзаря у Каневі справжнім сакральним місцем. 28 січня 1902 р. В. Науменко від імені Київської Старої громади викупив Шевченківську могилу і став офіційною юридичною особою, яка взяла на себе обов'язок її захисту та опікування нею [2, с. 43]. Тому не випадково Євген Харлампійович неодноразово відвідував Чернечу гору. Щоденникові записи Є. Х. Чикаленка від 25 і 30 травня 1910 р. містять інформацію про його першу подорож на могилу Тараса Шевченка. Розпочався меморіальний захід, згадує він, 26 травня за ініціативою Українського клубу. У подорожі взяло участь до 120 осіб. На могилі Кобзаря на учасників чекало багато людей із сусідніх сіл та з Канева. На Є. Х. Чикаленка подорож справила «дуже гарне враження». Фізична втома й емоційний вплив були настільки великі, що Євген Харлампійович «не міг спати дві ночі» [4, с. 101].

Зі щоденника відомо, що 27 травня 1912 р. Є. Х. Чикаленко здійснив ще одну подорож на могилу Кобзаря. Цього разу на пароплаві, найнятому Українським клубом, до Канева поїхало до 400 осіб. Усього ж на Чернечій горі зібралося з Канева та близьких сіл до тисячі осіб. Проте адміністрація не дозволила служити панахиду, тому присутні обмежилися співом «Заповіту» [4, с. 225].

Могилу Т. Г. Шевченка Є. Х. Чикаленко відвідував навіть у лиху годину буремних років революції та громадянської війни. Так, наприкінці квітня 1918 р. він побував на Чернечій горі як представник Київської Старої громади з комісією по впорядкуванню могили Коб-

заря. 25 травня 1918 р. Євген Харлампійович знову їздив з комісією на Шевченкову могилу, а влітку того ж року прожив спочатку майже десять днів, а згодом більше місяця на плавучій земській дачі «Чайка», коло могили Кобзаря [5, с. 19, 35, 69, 104].

Важливим засобом увічнення пам'яті великого українського народного поета і мислителя стало проведення Шевченківських днів. У щоденниковому запису від 14 березня 1909 р. Є. Х. Чикаленко відзначав, що «... по всій Україні служать панахиди, уряджують концерти, вистави, вечірники для збору грошей на пам'ятник». Цікавою є згадка про Шевченківську вечірку 10 березня 1909 р., в ході якої урядили вечерю на сто осіб. Захід тривав від 12-ї ночі й завершився близько 5-ї ранку. Подібні заходи були не до душі Євгену Харлампійовичу, який критикував їх відповідність національному девізу: «Хоч погано, зате довго» [4, с. 54, 55].

Втім Шевченківські вечори були особливою прикметою українського національно-культурного життя тієї доби і збирали доволі багато бажаючих. Так, 27 лютого 1910 р. Є. Х. Чикаленко зазначив, що напередодні на вечорі в пам'ять Т. Г. Шевченка «зібралася сила народу, кажуть, що було 150 душ [4, с. 89].

Далеко не завжди подібні заходи проходили без обмежень і тиску з боку царської влади. Наприклад, 20 січня 1911 р. Є. Х. Чикаленко зафіксував факт виклику голови українського клубу в Києві М. В. Лисенка губернатором, який розпитував українського громадського діяча про склад комітету з підготовки Шевченківського свята і «... твердо «порадив» не запрошувати на свято галичан, бо це матиме характер політичної демонстрації». За цих обставин навіть скромне святкування 50-річчя смерті великого поета, на думку Є. Х. Чикаленка, «... може повести до закриття клубу або заборони ставити пам'ятник Шевченкові». До того ж газети «Новое Время» і «Киевлянин» розгорнули кампанію цькування українців-«мазепинців» з приводу відзначення 50-річчя смерті Т. Г. Шевченка. В такій атмосфері, що політично підігравалася шовіністами-великодержавниками, київські українолюбці відмовилися від проведення меморіальних заходів на пошану Кобзаря. Це дисонувало з ситуацією в Санкт-Петербурзі та Москві, де гучно вшанували пам'ять великого українця [4, с. 140, 141, 161].

Через рік, 26 лютого 1912 р., в українському клубі Києва – літературно-художній організації, що об'єднувала українських громадських діячів, літераторів, митців і науковців, було влаштовано традиційну Шевченківську вечерю. На неї згідно з традицією запросили представників інших націй, зокрема росіян, поляків, литовців, білорусів та євреїв. Головою заходу обрали М. С. Грушевського, який виступив з коротким словом про Тараса Шевченка – символ національного відродження українців, які хочуть жити у злагоді зі свої-

ми сусідами. Характерно, що активна діяльність українського клубу, який систематично організовував літературно-мистецькі свята, літературні та музично-хорові вечори, читання лекцій, у жовтні 1912 р. була заборонена. Втім незабаром він відновив роботу під назвою «Родина» [4, с. 218; 2, с. 580].

Діячі українського національного руху надавали особливого значення святкуванню 100-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка у 1914 р. Цей задум наразився на заборону з боку царської влади. Є. Х. Чикаленко піклувався, щоб Шевченківські дні були вичерпно висвітлені в газеті «Рада» (ч. 47, 48, 49 за 1914 р.). Попри намагання влади не допустити святкування Шевченкового сторічного ювілею, кажучи словами Є. Х. Чикаленка, відбулася «грандіозна київська вулична демонстрація», яка сформувалася зовсім стихійно і навіть проти бажання українських діячів загострити суспільно-політичну ситуацію [4, с. 320].

Важливою складовою увічнення пам'яті українського національного пророка стала робота з організації спорудження пам'ятника Кобзареві. У листі до П. Стебницького від 1 березня 1904 р. Є. Х. Чикаленко писав з цього приводу: «В Київі між гласними Думи є думка поставити питання про пам'ятник Шевченка ко дню століття його народження, але ніяк почать. Просять, аби з таким пропозицією до Київської думи звернулося Петербурзьке товариство ім. Шевченка» [2, с. 33]. Між тим організаційна робота в цьому напрямку затягнулася на декілька років. У «Щоденнику» Є. Х. Чикаленка від 11 листопада 1909 р. є запис, який свідчить, що на зібранні комітету для збудування пам'ятника Кобзарю були присутні представники українських інституцій. Тоді тільки з самих українців обрали журі, яке б на конкурсній основі схвалило б кращий проект пам'ятника, на спорудження якого зібрали більше 1000 крб. Є. Х. Чикаленко входив до складу зазначеного комітету від редакції газети «Рада» [4, с. 74,75].

Однак вирішення питання про спорудження пам'ятника Кобзареві наштовхнулося на ряд труднощів. У щоденнику Є. Х. Чикаленко від 24 травня 1910 р. міститься запис про його відвідини напередодні міської думи для оглядин проектів пам'ятника та про справжній «похід» великодержавно-шовіністичних сил проти його спорудження у старому Києві. Ця антишевченківська кампанія тривала і в наступному році. Щоденниковий запис Є. Х. Чикаленка від 10 квітня 1911 р. свідчить, що російські націоналістичні сили прагнули всіляко перешкодити спорудженню пам'ятника Тарасу Шевченку на Михайлівській площі, висунувши ідею поставити там монумент на честь княгині Ольги. Водночас не припинялися дискусії щодо вигляду самого пам'ятника Кобзареві. З цього приводу Є. Х. Чикаленко зазначав, що комітет не зміг обрати переможця двох конкурсів і призначив третій,

висунувши умову, щоб образ Шевченка в пам'ятнику передбачав зображення його в національному одязі [4, с. 97, 166].

13 квітня 1911 р. Є. Х. Чикаленко записав у щоденнику: «Не хотять люди зрозуміти, що Шевченко, як народний поет, повинен звертати увагу простого народу перше всього народнім убранням, шапкою і кожухом, в яким Шевченко сам любив фотографуватись і в якому уже звик бачити його народ» [4, с. 167].

Втім підготовчі роботи зі спорудження пам'ятника тривали. 8 січня 1913 р. Є. Х. Чикаленко відмічав у щоденнику, що підписка на монумент дозволена по всій імперії, хоча знаходилися місцеві адміністратори, як, наприклад, Чернігівський губернатор Маклаков, який відбирав підписні листи, розіслані комітетом. Попри окремі труднощі на 15 вересня 1912 р. для спорудження пам'ятника було зібрано 110000 крб. Значно складніше вирішувалося питання про місце розташування монумента, оскільки обговорювалося 7 можливих місць. На жаль, безуспішними були і три конкурси щодо пам'ятника. Тоді, як зафіксував Є. Х. Чикаленко 15 квітня 1914 р., було визначено іменний конкурс [4, с. 237, 247, 326].

У дореволюційний період українському національному руху, до яскравих провідників якого належав Є. Х. Чикаленко, не вдалося зробити всього того, що планувалося з увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка. Проте численні меморіальні заходи, в тому числі видання його творів, популяризація його імені на шпальтах преси, проведення літературно-мистецьких свят, літературних та музично-хорових вечорів, читання лекцій, – все це сприяло збереженню величного образу Кобзаря, символу нової модерної України. Те, що цей процес утвердження української національної ідентичності дав свої плоди, видно з подій початку 1917 р. 12 березня в Петрограді біля Казанського собору відбулася спочатку панахида по Т. Г. Шевченку, яка затим переросла в могутню 200-тисячну маніфестацію під гаслами: «Нехай живе вільна Україна!», «Нехай живе федеративна республіка!». Революційні події охопили й Україну. Свій внесок у поступ української національної справи зробив і Є. Х. Чикаленко, який у своїх помислах і діях надихався образом та ідеями Т. Г. Шевченка [2, с. 486].

Таким чином, у своїх спогадах, щоденникових записах та епістоляріях Є. Х. Чикаленко надзвичайно високо оцінював поетичний спадок і підкреслював знаковість історичної постаті Т. Г. Шевченка для утвердження української національної свідомості й культури. Послідовна народність і патріотизм Кобзаря були тим невмирущим інтелектуальним потенціалом, який сприяв формуванню української модерної нації і позитивно впливав на становлення національної ідентичності нової генерації українських діячів, до яких належав і Євген Харлампійович. Це актуалізувало видання і розповсюдження праць

Т. Г. Шевченка, збереження його образу в історичній пам'яті наступних поколінь українства, що стало важливою ділянкою громадської діяльності Є. Х. Чикаленка.

Бібліографічні посилання

1. *Старовойтенко Інна*. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: моногр. / Інна Старовойтенко. – К., 2009.
2. *Чикаленко Євген і Стебницький Петро*. Листування. 1901–1922 роки / Євген Чикаленко – Петро Стебницький / упорядк.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко, вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К., 2008.
3. *Чикаленко Євген*. Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. – К., 2003.
4. *Чикаленко Євген*. Щоденник: у 2 т. – Т. 1 (1907–1917) / Євген Чикаленко. – К., 2004.
5. *Чикаленко Євген*. Щоденник: у 2 т. – Т. 2 (1907–1917) / Євген Чикаленко. – К., 2004.
6. *Чикаленко Євген*. Щоденник. 1919–1920 / Євген Чикаленко / за ред. Владислава Верстюка та Марка Антоновича. – К.; Н.-Й., 2005.

Надійшла до редколегії 10.03.2011

УДК 94 (477) «17 / 18»

Т. Ф. Литвинова, О. О. Січкара

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЯК М. П. ПОЗЕН СТАВ «КРІПОСНИКОМ» (ДО ПЕРСОНАЛІСТИКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.)

Переосмислюються існуючі в історіографії оцінки позицій М. П. Позена – одного із значних діячів Селянської реформи 1861 р.

Ключові слова: М. П. Позен, історіографічний образ, селянство, селянське питання, Велика реформа, Лівобережна Україна, Російська імперія.

Переосмысливаются существующие в историографии оценки позиций М. П. Позена – одного из крупных деятелей Крестьянской реформы 1861 г.

Ключевые слова: М. П. Позен, историографический образ, крестьянство, крестьянский вопрос, Великая реформа, Левобережная Украина, Российская империя.

The article reinterpreted existing historiography assessment position of M. P. Pozen – one of the major figures of the peasant reform 1861.

Key words: M. P. Pozen, historiographical image, the peasantry, the Peasant Question, Great reform, Left-bank Ukraine, Russian Empire.

Серед «українських» діячів Селянської реформи 1861 р. прізвище Михайла Павловича Позена (1798–1871) звучить найчастіше. І це не випадково. Адже ангажованість не тільки в регіональний, а й у загальноросійський вирий передреформених подій, його попередня чиновницька кар'єра, різностороння діяльність не могли залишитися непоміченими. Син лікаря, він 1836 р. отримав диплом на дворянство, герб [46, с. 304], зробив стрімку кар'єру, почавши службу в Департаменті народної освіти, згодом працював у Департаменті державного майна, Департаменті різних податків і зборів, був чиновником для особливих доручень при управителі Військовим міністерством, керував 1-м відділенням Канцелярії генерального штабу, 1-м відділенням Канцелярії Військового міністерства, був старшим чиновником Военно-похідної канцелярії імператора, управляв справами Комітету по устрою Закавказького краю, VI тимчасовим Відділенням Імператорської канцелярії, в якій зосереджувалися справи щодо Закавказзя.

Як вважають сучасні російські історики імперської політики на Кавказі, саме завдяки М. П. Позену та його програмі організації цивільного управління цим краєм, представленій Миколі I, було створено 1842 р. VI Тимчасове Відділення у складі Канцелярії імператора та Комітет по справам Закавказького краю. Управляючим VI відділенням був призначений М. П. Позен, який водночас став членом Комітету по Закавказзю [29]. У відставку Позен вийшов 1845 р. таємним радником, сенатором, кавалером багатьох орденів, у тому числі пруського ордена Красного орла 3-го ступеня, австрійського ордена Леопольда, ордена Станіслава 1-го ступеня.

У контексті подальшої діяльності з підготовки реформи 1861 р. важливо, що М. П. Позен мав неабиякий досвід фінансово-господарської та законотворчої роботи, оскільки працював у численних комітетах і комісіях з управління та перевірки різних, як би ми сказали, суб'єктів господарської діяльності – у комісіях щодо устрою дому Військового міністерства, по Сестрорецькому збройному заводу, у комітетах з виявлення зловживань у заготівлі та доставці лісоматеріалів для кораблебудування, щодо устрою Чорноморського козачого війська, брав участь в укладанні продовження «Зводу військових законів», проекту нового «Учреждения» по управлінню Закавказьким краєм [5; 36, с. 53, 54].

М. П. Позен був також значним дідичем і володів у Полтавській губернії великим маєтком Оболонь з двома селами, більше ніж 4 тисячами душ кріпосних обох статей [31, с. 313]. Із 348 селянських господарств 69 були переведені на оброк, інші переважно відбували панщину [39, с. 48, 49]. Крім полтавського, він мав маєток з більш як 5 тис. десятин землі та 1505 кріпосних чоловічої статі у Богородицькому повіті Московської губернії. Опис устрою московського маєт-

ку, надрукований 1858 р. в «Журнале сельского хозяйства» [34], дає можливість уявити стиль управління та ставлення поміщика до селянської справи, що важливо для ревізії історіографічного образу.

Судячи з цього опису, відповідей Позена на питання Комітету цукроварів про організацію та роботу його Мар'їнського цукрового заводу в Хорольському повіті Полтавської губернії [35], а також свідчень сучасників, можна стверджувати, що після виходу у відставку та переїзду до полтавського маєтку він невдовзі довів його до найквітучого стану, чим викликав у краї загальну повагу [17, с. 54]. До того ж цей дідич зарекомендував себе як відповідальний та практичний господар, який дбав про добробут своїх підданих, не допускаючи їх розорення.

Однак в історіографії Селянської реформи за М. П. Позеном міцно закріпилася репутація кріпосника, консерватора, реакціонера, «адепта старорежимних порядків» [4, с. 207, 209; 12, с. 111; 13, с. 31, 189, 198; 19, с. 271; 26, с. 89; 47, с. 220], хоча його позиції істориками практично не аналізувалися. Не робилися також спроби комплексного аналізу поглядів М. П. Позена на селянське питання, якщо не враховувати підступів до цього у дипломній бакалаврській роботі одного з авторів цієї статті. У даному випадку не будемо вдаватися до детального розгляду всіх причин формування саме такого образу, оскільки це потребує спеціальної уваги. Зупинимось лише на декількох важливих моментах.

М. П. Позен і сучасниками й істориками визнавався однією з важливих фігур у процесі підготовки Селянської реформи. Його вплив на урядову політику в 1857–1858 рр. для істориків є беззаперечним. Уже в 1855–1856 рр. він одним з перших подав Олександрю II декілька записок, що стосувалися організації процесу підготовки реформ у Росії. За розпорядженням імператора записка «О мерах освобождения крепостных крестьян» розглядалася в Міністерстві внутрішніх справ та Секретному комітеті, які ще не мали чіткої програми реформування, і, як вважає Л. Г. Захарова, «вынудила Министерство хотя бы отчасти уточнить свою ориентацию в крестьянском вопросе» [14, с. 30, 31]. А записка «О системе улучшения по основным предметам государственного управления», за думкою В. Г. Чернухи, відіграла важливу роль у створенні Ради міністрів у 1857 р. [45, с. 125, 126]. З цього приводу дослідниця також висловила більш розлого: «Мысль о создании коллегии министров была высказана полтавским помещиком М. П. Позеном в одной из записок 1855 г., поданных Александру II. Доказывая необходимость создания «общей системы», которая объединила бы «все части в одно стройное целое», Позен писал, что такая система может быть разработана только в учреждении, находящемся под наблюдением самого императора, и потому предла-

гал: «В этих видах полезно было бы учредить под непосредственным Высочайшим председательством Комитет из всех министров и главноуправляющих частями, прибавив к ним, по высочайшему усмотрению, и еще несколько сановников, не имеющих в своих руках никаких частей управления» [44, с. 139, 140].

Вплив же М. П. Позена на Я. І. Ростовцева, члена Державної ради, члена Секретного (Головного) комітету з селянського питання, голови Редакційних комісій, ключового будівничого Селянської реформи до 1860 р., на відміну від одного з перших його біографів [1], підкреслювали майже всі, хто так чи інакше торкався стосунків цих діячів [11, с. 381, 382; 13, с. 245, 250 та ін.]. Свої перші уявлення про селянську проблему і можливі шляхи її розв'язання Я. І. Ростовцев, який зовсім не був готовий до законодавчої діяльності [28, с. 183], значною мірою формував на основі записок М. П. Позена [12, с. 69]. За його дорученням останній уклав так звану Програму 21 квітня 1858 р. для роботи Губернських комітетів для покращення побуту поміщицьких селян [11, с. 382; 41, с. 291] (хоча участь М. П. Позена в офіційних документах і не фіксувалася [14, с. 97]), яка була затверджена Головним комітетом у присутності імператора. Прийняття саме цієї Програми стало, ймовірно, однією з причин різко негативного ставлення до М. П. Позена з боку ліберальних чиновників Міністерства внутрішніх справ, які ще в березні 1858 р. запропонували свій варіант програми для роботи Губернських комітетів.

Автором міністерського проекту, на думку О. О. Корнилова [22, с. 110, 111], був О. І. Левшин, за твердженням Л. Г. Захарової, – Я. О. Соловійов, а виправляв його М. О. Мільотін [14, с. 94–96]. У всякому разі добре обізнаний з ситуацією П. П. Семенов-Тянь-Шанський конфлікт, що відбувався навесні 1858 р., називав «распрей» між Я. І. Ростовцевим, з одного боку, та М. О. Мільотіним і К. Д. Кавелініним – з другого. В основі ж його лежала позеновська програма, яка «окончательно восстановила против Ростовцева не только Н. А. Милютина и всю его партию, но и все министерство внутренних дел» [40, с. 65, 66].

Правда, на цей момент єврей-вихрест, протестант (лютеранин), за яким через його стрімку кар'єру (за 25 років, не маючи військового чину, пройшов шлях від копіїста до директора Канцелярії Воєнного міністерства, статс-секретаря імператора [40, с. 60–64]) в певних колах закріпилася репутація «вискочки». Один з можливих номінантів на пост міністра фінансів, М. П. Позен у молодих бюрократів не міг не викликати роздратування. Його широка обізнаність у державних справах, підкріплена практичністю успішного крупного господаря, що мав маєтки не тільки у землеробському, а й у промисловому регіоні, власна незалежна думка також не імпонували міністер-

ським реформаторам. Особливо ущипливі зауваження з цього приводу звучали у 30–40-х рр. XIX ст. від князя О. С. Меншикова, який не міг терпіти статс-секретаря Позена [20, с. 558–560]. (Цікаво, що згодом сам князь за Кримську кампанію буде підданий нищівній критиці. А на його захист активно кинеться також наш герой, катеринославський поміщик М. Б. Герсєванов.)

До того ж у столичних колах навряд чи був забутий резонансний конфлікт Позена з М. С. Воронцовим, призначеним намісником Закавказзя, як писали мемуаристи, з подачі саме Михайла Павловича. Завдяки проекту управляючого VI відділенням Імператорської канцелярії по реорганізації цього регіону новий намісник Кавказу отримав надзвичайно широкі повноваження. Але законник Позен не захотів поступитися М. С. Воронцову, який «... действовал и держал себя по отношению к подчиненным как высокомерный и независимый феодал» і, за словами відомого мемуариста Ф. Ф. Вігеля, «...от подчиненных ему чиновников... требовал личной ему преданности и службы не государству, а лично ему, Воронцову, словно феодальному сюзерену» [18, с. 37]. Тому співчуваючих Позену було немало. У листах 1845 р. з Парижа (тобто чутки про позеновськo-воронцовські відносини швидко долітали й туди) М. І. Греч писав Ф. В. Булгаріну: «Я очень тебе обязан за письмом с подробностями о Позене... Я здесь ничего об этом не знаю. М. П. Позену скажи, что и здесь все, кто его знает, принимают искреннее в его судьбе участие, и все уверены, что он в скором времени будет на высшем месте. Царь справедлив, а Позенов у нас мало» [37]. Однак Михайло Павлович вирішив розв'язати справу не інакше, як попросивши 31 січня 1845 р. у імператора відставки [3; 16; 17], про що у лютому повідомили газети. Здається, у період роботи такої унікальної для Росії установи, як Редакційні комісії, саме боротьба найбільш активних гравців, що стояли на різних позиціях, за вплив на близького до імператора Я. І. Ростовцева також була однією з причин створення ще у сучасників того образу М. П. Позена, який міцно увійшов і в історіографічну традицію, оскільки різко негативні оцінки виходили саме з ліберального табору. Зокрема, один з провідних діячів реформи М. О. Мілютін, висловлюючи сумніви та побоювання щодо того, як піде справа, у листі до брата Д. О. Мілютіна від 19 квітня 1858 р. писав: «Трудно сказать, что из всего этого выйдет, но хороших надежд мало... В высшем правительстве гласно выявляется антипатия к делу: одни – по собственному интересу, другие – из популярности. Всего горестнее, что всем положением завладели Робер-махеры: Муравьев, Ростовцев и даже (как нимфа Эгерия) Позен, который появляется здесь на горизонте, мелькает и всегда оставляет после себя темный след. Последнее назначение довольно ясно свиде-

тельствует, что честная репутация не считается необходимостью для государственных мужей» [27, с. 91].

М. О. Мілютін, а також В. О. Черкаський і Д. П. Хрущов невдовзі стали укладачами [14, с. 21] «Материалов для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II», опублікованих у 1860–1862 рр. у Берліні [30]. Саме тут публічно було дано фактично вбивчу, дуже емоційну й упереджену характеристику М. П. Позену, повторену Я. О. Соловйовим у його «Записках» [13, с. 245, 251, 255].

Переконані у власній правоті, бюрократи-реформатори фактично протиставляли свої позиції, як вони писали, «новых деятелей, воспитанных на совершенно новых идеалах», «ловкой, но в сущности пустозвонной болтовне еврея прощелыги», «шарлатана, да еще последнего разряда», з «пронырливим и двуличным нравом». Його «ничтожество», «торгашество», «несостоятельность» ліберальні бюрократи і намагалися викривати, як видно, особливо не обмежуючи себе в епітетах та гнівних випадках [30, с. 87–90].

Звичайно, в умовах жорсткого ідейного та інституційного протистояння останніх передреформених років мета виправдовувала засоби. І певною мірою такі інвективи можна було б зрозуміти навіть без роздумів над ступенем їх справедливості. Але треба врахувати, що саме такі оцінки й закарбувалися на «меморіальній» фазі формування образу цього полтавського дворянина та перейшли в історіографічну стадію, незважаючи на численні позитивні відгуки, що пролунали в мемуарній літературі. Це, зрозуміло, стало на заваді об'єктивному тлумаченню поглядів, позицій та мотивацій нашого «затятого кріпосника».

«Хитрым и двуличным крепостником» назве М. П. Позена один з перших значних істориків Селянської реформи О. О. Корнілов [23, с. 316]. Такі ж оцінки загалом продовжують виставляти й сучасні історики [33, с. 594; 47, с. 220], не переобтяжуючи себе скрупульозними персонологічними студіями і не зважаючи на зауваження щодо неможливості інтерпретації аграрних проєктів першої половини XIX ст. поза широким історичним контекстом, без урахування особливостей соціальної структури, фази соціального конфлікту, в який аграрне суспільство було втягнуто, державних структур та резервів [32].

Характеристики ж, надані один одному сучасниками, тим більше не мають стояти на перешкоді ґрунтовному аналізу позицій тих, хто був «записаний» у табір «реакціонерів», «аристократів», «плантаторів». Зауважимо, що в сучасній русистичі вже віддається належне «аристократичній опозиції» Великим реформам, проблеми консервативно-бюрократичного реформаторства, «дворянської олігархії». При цьому «консерватори» розглядаються у тому числі з по-

зицій позитивної дії, адже у дебатах з ними й напрацьовувались і навички колективного вирішення важливих для країни проблем, і конкретний зміст реформи [6–10; 43].

До того ж і діяльність ліберальної бюрократії, головних промоторів урядової програми реформ, уявляється сучасним русистам не такою однозначною, як у ліберально-народницькій історіографічній традиції. Зокрема, американський історик Янні Коцоніс вважає, що «... бюрократические усилия и самодержавная воля, отменившие крепостную зависимость в 1861 г., так и не смогли подняться до ясного представления, какой порядок должен её заменить» [24, с. 30, 31]. А Стівен Хок, аналізуючи зусилля членів комісії щодо реформи банків, у тому числі й М. Х. Бунге, М. О. Мілютіна, які опонували у фінансових питаннях М. П. Позену, зазначає: «Хотя этих людей историки часто называют просвещенными бюрократами, они имели узкий взгляд на вещи, рассматривая решение проблем, стоящих перед Россией, преимущественно через фискальные рамки. Они были захвачены идеей железных дорог и в не меньшей степени враждебны к помещичьей расточительности» [42, с. 91].

Нагадаємо також, що в ході обговорення важливих соціальних проблем значна частина найбільш активних діячів переживала складну ідейну еволюцію, навіть свої господарські інтереси дворянство могло розуміти по-різному, в залежності від можливих результатів реформи. Під таким кутом зору особа М. П. Позена взагалі не розглядалася. Однак він сам неодноразово повторював, що може помилятися, що складна проблема реформування потребує серйозних міркувань та розрахунків багатьох зацікавлених та відданих людей, він готовий був іти на обговорення та компроміси, погоджуватися зі слушними думками інших. Але, небайдужий, він не міг і не хотів мовчати, коли мова йшла про «великое отечественное дело».

Змушений весь час виправдовуватися і весь час роз'яснювати свої позиції, М. П. Позен 5 листопада 1859 р. в одному з останніх своїх письмових звернень до голови Редакційних комісій Я. І. Ростовцева на закиди опонентів у прагненні заради дрібного самолюбства ускладнити справу або «стеснить» селян на користь поміщиків ще раз відповідав: «Торжественно и положительно отвергаю всякое подобное обвинение и считаю недостойным оправдываться против него. От всей души желаю, чтобы крепостное право было уничтожено» [2, с. 272]. Так часто повторювані слова не можуть сприйматися інакше, як переконання. Інша річ, що окремо необхідно розбиратися в причинах та змісті розбіжностей між різними групами реформаторів. Але сумніватися у їх відвертості немає особливих підстав.

М. П. Позен відіграв також досить помітну роль у роботі Полтавського Губернського комітету, в якому він представляв дворянство

Хорольського повіту і за вибором став заступником головуючого, предводителя губернської корпорації Л. В. Кочубея [36, с. 47]. Разом з О. В. Богдановичем М. П. Позен був обраний полтавським дворянством представляти інтереси краю в Редакційних комісіях, де вони, як виявилось [25], досить активно обговорювали проект реформи, запропонований цією установою, відстоюючи за дорученням корпорації малоросійську специфіку, що була притаманна краю до 1783 р. [38]. На засіданні Полтавського губернського комітету 13 грудня 1858 р., відповідаючи у ході дискусії на закиди щодо апеляції до моральності членів Комітету, він говорив: «Я вовсе не принадлежу к числу людей, проповедующих безпрестанно филантропию. Действительно, не филантропия, не увлечение сердца, а справедливость и право должны служить основанием к разрешению предстоящего нам вопроса».

Водночас, незважаючи на чисельні згадки про цю впливову на Полтавщині і «відому в Росії людину» [21, с. 8], у мемуарній та науковій літературі й до цього часу не існує навіть більш повного біографічного нарису, ніж той, що був вміщений в «Русском биографическом словаре» [5]. Хоча П. П. Семенов-Тянь-Шанський, також член-експерт Редакційних комісій, що належав до кола ліберальної бюрократії, вже після появи статті І. Давидовича зауважував: «Замечательно, что, хотя он был похоронен с честью в своем имении, которое поставлено было им в положение богатого родового поместья, но «струны громкие боянов не стали говорить о нем. ...И до сих пор его, во всяком случае, *крупная и не лишенная достоинств личность* (підкреслено нами. – авт.) еще не нашла себе биографа» [40, с. 64]. Все сказане залишається актуальним і зараз.

Бібліографічні посилання

1. *Богучарский В. Я.* Яков Иванович Ростовцев / В. Я. Богучарский // Великая реформа 19 февраля 1861–1911. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М., 1911. – Т. 5. – С. 62–68.
2. Бумажки по крестьянскому делу М. П. Позена. – Дрезден, 1864.
3. Воспоминания М. П. Щербинина // Рус. архив. – 1876. – № 11. – С. 285–313.
4. *Гросул В. Я.* Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гросул, Г. С. Итенберг, В. А. Твардовская, К. Ф. Шацкило, Р. Г. Эймонтова. – М., 2000.
5. *Давидович И.* Позен Михаил Павлович / И. Давидович // Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – Т. Плав. – Прим. – С. 265, 266.
6. *Долбилов М. Д.* Аристократы-конституционалисты 1850–1860-х годов и проблема дворянской «олигархии» в России / М. Д. Долбилов // Ист. зап.: науч. тр. ист. ф-та. – Воронеж, 1999. – Вып. 4. – С. 52–73.
7. *Долбилов М. Д.* Политическое самосознание дворянства и отмена крепостного права в России // Общественное сознание в переходные и кризисные эпохи / М. Д. Долбилов. – М., 1996. – С. 13–17.

8. Долбилов М. Д. Проекты выкупной операции 1857–1861 гг.: к оценке творчества реформаторской команды / М. Д. Долбилов // Отечеств. история. – 2000. – № 2. – С. 15–36.
9. Долбилов М. Д. Сословная программа дворянских «олигархов» в 1850–1860-х годах / М. Д. Долбилов // Вопр. истории. – 2000. – № 6. – С. 32–52.
10. Долбилов М. Д. Статистический эксперимент реформаторов: коллизии в расчетах высших размеров крестьянских наделов при освобождении / М. Д. Долбилов // Россия сельская. XIX – начало XX века. / отв. ред. А. П. Корелин. – М., 2004. – С. 83–106.
11. Еленев Ф. П. Первые шаги освобождения помещичьих крестьян в России / Ф. П. Еленев // Рус. архив. – 1886. – № 7. – С. 353–404.
12. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России / А. А. Зайончковский. – М., 1968.
13. Записки сенатора Я. А. Соловьева о крестьянском деле // Рус. старина. – 1882. – Янв. – С. 227–258.
14. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 / Л. Г. Захарова. – М., 1984.
15. Иванюков И. Падение крепостного права в России / И. Иванюков. – СПб., 1903.
16. Из воспоминаний А. А. Харитоновой // Рус. старина. – 1894. – Февр. – С. 96–130.
17. Из записок барона (впоследствии графа) М. А. Корфа // Рус. старина. – 1900. – Янв. – С. 25–56.
18. Индова Е. И. Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых / Е. И. Индова. – М., 1955.
19. История Украинской ССР: в 10 т. – К., 1983. – Т. 4.
20. Исторические рассказы и анекдоты. Шутки, остроты, заметки, мелочи. (Записки Богуславского) // Рус. старина. – 1879. – Ноябрь. – С. 545–562).
21. Коваленко О. Б. Передмова. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард». Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадович (1860–1865 рр.) / О. Б. Коваленко, С. О. Половникова. – Чернівці, 2002. – С. 3–21.
22. Корнилов А. А. Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858–1859 гг. / А. А. Корнилов // Рус. Богатство. – 1904. – № 3. – С. 107–140.
23. Корнилов А. А. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России / А. А. Корнилов. – СПб., 1905.
24. Коцюнис Я. Как крестьян делали отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861–1914 / Я. Коцюнис. – М., 2006.
25. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян. По официальным источникам составил Александр Скребицкий. – Бонн-на-Рейне, 1862–1868. – Т. 1–4.
26. Литвак Б. Г. Перевоорот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б. Г. Литвак. – М., 1991.
27. Лядов М. Архив Д. А. Милютина и крестьянская реформа / М. Лядов // Зап. отд. рукописей Гос. библ. СССР им. В. И. Ленина. – М., 1941. – Вып. X. – С. 91–95.
28. Ляшенко Л. М. Александр II, или История трех одиночеств / Л. М. Ляшенко. – М., 2003.
29. Мальцев В. Н. Формирование центральных органов управления Кавказом: VI временное отделение и комитет по делам Закавказского края (1842–1845 гг.) / В. Н. Мальцев // http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2007.2/448/maltsev_2007_2.pdf

30. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. – Берлин, 1860–1861. – Т. 1–3.
31. Материалы для статистики Полтавской губернии // Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865. – С. 3–470.
32. *Медушевский А.* Стратегии решения аграрного вопроса в России / А. Медушевский // Отечествен. зап. – 2004. – № 1 // <http://www.strana-oz.ru/?numid=16&article=745>
33. *Милов Л. В.* История России XVIII – XIX веков / Л. В. Милов, Н. И. Цимбаев / под ред. Л. В. Милова. – М., 2006.
34. О настоящем устройстве крестьян имения Позена Московской губернии в Богородицком уезде // Журн. сельск. хоз-ва. – 1858. – № 8. – Разд. V. – С. 1–8.
35. Ответы на вопросы Комитета Г. г. Сахароваров, по Марьинскому свеклосахарному заводу, помещика М. П. Позена, Полтавской губернии Хорольского уезда, при с. Демяновке // Журн. сельск. хоз-ва. – 1855. – № 6. – С. 173–198.
36. *Павловский И. Ф.* К истории Полтавского дворянства. 1802–1902. Очерки по архивным данным / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1907. – Т. 2.
37. Письма Н. И. Греча к Ф. В. Булгарину // НЛЮ–2008. – № 91 // <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/91/gr9.html>
38. Приложения к трудам редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Отзывы членов, вызванных из губернских комитетов. – СПб., 1860. – Т. 1. – С. 785–934.
39. Приложения к трудам Редакционных комиссий по крестьянскому делу. Сведения о помещичьих имениях. – СПб., 1860. – Т. 6. Полтавская губерния.
40. *Семенов-Тянь-Шанский П. П.* Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведовавшего делами Редакционных комиссий / П. П. Семенов-Тянь-Шанский. – СПб., 1911. – Т. 1.
41. *Слабченко М. Є.* Матеріяли до соціально-економічної історії України XIX століття / М. Є. Слабченко. – К., 1925. – Т. 1.
42. *Хок С.* Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857–1861 / С. Хок // Великие реформы в России 1856–1874 / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М., 1992. – С. 90–105.
43. *Христофоров И. А.* «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.) / И. А. Христофоров. – М., 2002.
44. *Чернуха В. Г.* Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. / В. Г. Чернуха. – Л., 1978.
45. *Чернуха В. Г.* Совет министров в 1857–1861 гг. / В. Г. Чернуха // Вспомогательные исторические дисциплины. – 1973. – Вып. 5. – С. 125–139.
46. *Чулков Н. П.* Русское дворянство еврейского происхождения / Н. П. Чулков // Вестн. архивиста. – 2002. – № 4–5 (70–71). – С. 294–308.
47. *Шандра В. С.* Рец. на: П. Захарченко. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XVIII – перша чверть XX ст.). – К.: Атака, 2008. – 296 с. (Рецензія) / В. С. Шандра // Укр. іст. журн. – 2008. – № 6. – С. 219–222.

Надійшла до редколегії 09.10.2011

УДК 94 (477.41) «1833 / 1885»

Г. С. Антипенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО

Розглянуто чинники формування світогляду О. Ф. Кістяківського. Показано роль сімейного оточення, вплив студентської молоді та відомих громадських діячів другої половини XIX ст. на становлення світоглядних орієнтирів відомого професора.

Ключові слова: світогляд О. Ф. Кістяківського, сімейне оточення, Чернігівська духовна семінарія, університет св. Володимира, лібералізм.

Рассмотрены факторы формирования мировоззрения А. Ф. Кистяковского. Показана роль семейного окружения, влияние студенческой молодежи и известных общественных деятелей второй половины XIX в. на становление мировоззренческих ориентиров известного профессора.

Ключевые слова: мировоззрение А. Ф. Кистяковского, семейное окружение, Черниговская духовная семинария, университет св. Владимира, либерализм.

Factors of formation A. F. Kistiakovskogo's outlook are considered. It is shown a role of a family environment, influence of student's youth and known public figures of second half XIX of century on formation of outlook of the professor.

Key words: A. F. Kistiakovskogo's outlook, a family environment, the Chernigov theological seminary, St. Vladimir's university, liberalism.

Досліджуючи громадську та культурно-наукову діяльність будь-якої постаті, завжди треба враховувати її світоглядні позиції. Саме світосприйняття відіграє велику роль у виборі напрямку і форм реалізації громадської та культурно-наукової діяльності. На формування поглядів впливає багато життєвих чинників. На думку автора, переконання людини починають формуватися з народження, і неабияке значення на цьому етапі відіграє саме сімейне оточення, любов рідних і близьких. Дитина дивиться і сприймає світ «крізь очі своїх батьків», переймає їх звички, поведінку, риси характеру, сімейні цінності й традиції. Першою школою для дитини є школа батьків, яка закладає «грунт» майбутніх індивідуальних поглядів їх дитини. Отже, автор вважає доречним почати розгляд формування світогляду О. Ф. Кістяківського, починаючи з раннього його дитинства.

Олександр Федорович Кістяківський (1833–1885) – відомий науковець та громадський діяч другої половини XIX ст. – народився в селі Городищі Сосницького повіту Чернігівської губернії (тепер

Менський район Чернігівської обл.) у сім'ї сільського священика Федора Омеляновича Кістяківського, у родині, яка ще не забула, що таке кріпацтво.

Дід Олександра Федоровича, Омелян Васильович Кістяківський, був кріпаком графа Іллі Безбородька, працював управителем панського маєтку в містечку Стольному Сосницького повіту (нині село Менського району). Граф Ілля Безбородько в 1808 р. надав вільну для кількох письменних кріпаків, серед яких також був Омелян Васильович. Проте через два роки Омелян Васильович помер, і це ускладнило становище родини, дружина залишилася сама з дворічним сином Федором [12, 18]. Однак мати з великими зусиллями змогла підготувати сина до Чернігівського духовного повітового училища. У 1821 р. Федір закінчив Чернігівську духовну семінарію та за наполяганням своєї матері одружився з дочкою священика із сусіднього села Городище Яриною Єсманською. Федір Кістяківський прийняв духовний сан і став сільським священиком місцевої Миколаївської церкви. Від шлюбу Ф. Кістяківського з Я. Єсманською 14 березня 1833 р. народився Олександр Федорович. Він третя дитина і старший син після сестри Меланії та брата Михайла, який у ранньому віці помер. У Олександра були й молодші брати – Федір, Василь та Павло. «Бог нас благословив народженням сина, названого Олександром, благодатний для нас. З самого малолітства він нас тішив своїм тихим і добрим нравом», – згадував батько Олександра про народження сина [3, с. 110].

Федір Кістяківський окрім приходу займався сільським господарством. Їх сім'я мала поля, які сама обробляла, тримала достатньо коней та рогатої худоби. Заняття господарством приносило родині Кістяківських статок, що давав можливість для утримання сім'ї [4, с. 246]. Доходів вистачало лише на їжу та одягу, а от на додаткові книжки для більш ширшого та кращого навчання своїх дітей завжди бракувало. Згадуючи своє дитинство, Олександр писав: «Крім підручників, я до 16 років в очі не бачив яких-небудь книг для читання. Дитинство моє пройшло в сільському оточенні у колі сільських хлопчаків» [11, с. 402]. Окрім цього Кістяківський згадував, як він радів новим покупкам: «Я в дитинстві нові чоботи завжди ховав на перший раз у серветку і в шафу, будучи неймовірно радим» [10, с. 504].

Як бачимо, генетичне коріння Олександра Федоровича сягало в сім'ї священників, які жили і працювали поруч із простим народом. Свої ази грамоти й Закону Божому малий Олександр отримав у сільській школі, яку заснував його батько для сільських дітей. У школі батька діти вивчали церковну грамотку, часослов, псалтир, письмо на табличках, а потім на папері.

Велику роль у формуванні світогляду О. Ф. Кістяківського відіграв саме його батько, який був високоморальною людиною, зі стій-

кими позиціями. Особливо важливу роль на синів мали проповіді батька – настанови у рамках релігійного світосприйняття. З малих років Олександр жив за Законом Божим, з Любов'ю до ближнього. Федір Кістяківський, будучи людиною освіченою, любив читати історичну літературу, адже саме історія дає знання про минуле і допомагає пізнати теперішнє. Любов до історичної книжки Федір Кістяківський передав своєму синові Олександру, який упродовж всього свого життя вважав історію наукою, без якої не можна обійтися при юридичних дослідженнях [11, с. 30].

Після закінчення батьківської школи Олександра віддали відразу в другий клас до Чернігівського повітового училища в 1841 р. Про навчання О. Ф. Кістяківського в духовному училищі збереглися відомості в записках його батька. З цього джерела дізнаємося, що жив Олександр разом із сином Синявського священника Олександра Волковича на квартирі якогось Мелейши, а наглядав за ним односельчанин, син дячка, що навчався у старших класах. Та, на жаль, не маємо відомостей про стосунки Олександра Федоровича зі своїм інспектором, вплив інспектора на формування його світогляду.

У спогадах батька О. Ф. Кістяківського залишилися враження від навчання його дітей: «Навчання йшло добре, і я з матір'ю раділи. Мати не оминала нагоди, щоб відправити домашніх гостинців, а я злот чи двохгривенний» [4, с. 255]. Федір Кістяківський також пригадував про рівень навчання в училищі і скаржився на застарілі методи ведення занять. Без сумніву, якщо дитина прагнула навчатися, тоді вона ще щось і розуміла, а інші проходили класи або на сріблястих колесах, або за протекцією. До речі, так інколи закінчували й курси семінарії. Дуже часто учнів могли вигнати з училища без видимих причин, лише за примхою наглядача, інспектора чи вчителя. Це зачіпало навіть найбільш старанних вихованців, з яких потім чимало вступали в Ніжинський ліцей і виходили зразковими учнями [4, с. 256]. Хоча навчання у духовному училищі було застарілим, проте давало основні знання й відкривало дорогу учням до духовної семінарії, а потім і до академії.

У 1847 р. Олександр став уже учнем семінарії, а протягом останніх чотирьох років навчання сам себе утримував, будучи репетитором молодших учнів. Лише найкращі та благонадійні учні могли отримати право навчання молодших; вони наймали квартиру для проживання й навчання вихованців. Таких репетиторів називали інспекторами, які за свою роботу отримували як гроші, так і продукти. Олександр Федорович інспектором був упродовж чотирьох років. Заняття репетиторством не дуже приваблювали О. Кістяківського, оскільки заважали власному навчанню, забираючи досить багато часу. Проте молоді семінаристи були змушені виконувати господарчі функції та

нагляд за поведінкою й навчанням учнів молодших класів, аби мати можливість навчатися й отримувати хоча б мінімальний статок.

Програма навчання в семінарії була великою й різноплановою. Окрім богословських курсів тут викладали логіку й психологію, історію, літературу, алгебру та геометрію, фізику, народну медицину й іноземні мови [16, с. 41]. У семінарії Олександр Федорович зарекомендував себе добрим і здібним учнем. У нижчому відділенні Чернігівської духовної семінарії Кістяківський вивчав катехізис, Св. Письмо, Богослужбні книги, риторику, алгебру, геометрію, всесвітню історію, латинську та грецьку мови [6, арк. 854]. З додаткових мов можна було вивчати єврейську, німецькі та французьку. О. Кістяківського цікавила французька мова, а тому з додаткових предметів він вибрав саме її [7, арк. 488; 6, арк. 786]. Олександр навчався дуже добре і намагався не пропускати заняття. Підтвердженням цього є відомості про його успішність за 1848 / 49 навчальний рік, де зазначено, що він пропустив лише три дні через хворобу, а без поважної причини лише два дні. Що стосується поведінки, то вона в Олександра була зразковою, і жодного разу його не було помічено у поганих вчинках [6, арк. 806, 854].

Слід сказати, що у перший рік навчання в богословському класі О. Кістяківський особливо перейнявся релігійним настроєм. У червні 1849 р. викладачі семінарії зауважували, що учень О. Ф. Кістяківський проявив особливе прагнення до молитви [6, арк. 1283, 1294]. Збереглися свідчення, що крім установлених постів він один раз на тиждень зовсім утримувався від їжі. У Чернігові був собор, ще XI ст., де знаходилися мощі Феодосія Углицького. Олександр Федорович ходив туди кожного дня о 4-й годині на ранкову молитву і поклонявся гробу святого. Як сам Олександр стверджував, це було не формальним виконанням релігійного обов'язку, а проявом релігійного екстазу, сповненого релігійних сподівань, сльози зворушення й молитви [13, с. 4]. На другий рік перебування в богословському класі він вже обіймав нижчу церковну посаду.

Про наукові уподобання, які склалися в семінарії у О. Ф. Кістяківського, дізнаємося зі свідчень його товариша – Іоанна Доброчаєва. Зокрема, Олександр ніколи не розлучався з книжкою, у класі словесності з великим інтересом вивчав історію, у філософському захоплювався логікою, психологією, а також фізикою [13, с. 7]. Підтвердження цьому знаходимо і в офіційних документах Чернігівської духовної семінарії. Так, вивчаючи всесвітню цивільну історію з вересня 1847 р. по 28 червня 1849 р., Кістяківський проявив себе найздібнішим учнем, а тому у відомостях про успішність його прізвище стоїть першим у списку [7, арк. 482]. За успішністю з російської цивільної історії він був другим у класі [6, арк. 754].

Отже, бачимо, що О. Ф. Кістяківський під час навчання увагу приділяв не тільки церковним предметам, а й поглиблено вивчав історію, логіку, психологію тощо. Його уподобання відрізнялися від основного курсу в семінарії і поставленої перед семінаристами мети.

Із досі невідомої нам причини керівництво семінарії заборонило О. Ф. Кістяківському вступати до Духовної академії. Ймовірним мотивом стало непорозуміння між Олександром та ректором цього навчального закладу [13, с. 21]. До того ж молоді люди в той час дуже часто вагалися між перспективами цілковитого служіння Богу та суспільною кар'єрою. Слід також зазначити, що на Олександра Федоровича вплинула й та обставина, що в його родині не було міцних традицій духовного служіння. Згадаємо, що батько Олександра Федоровича – Ф. Кістяківський – вибрав священний сан не самостійно, а за волею матері [13, с. 14–16]. Саме цим можна пояснити той факт, що в їх сім'ї лише один син обрав для себе дорогу духовного служіння, та й то за великим наповганням батька, а всі інші пройшли університетський курс.

У 1853 р. Олександр Федорович вступив на юридичний факультет університету св. Володимира. Не маючи достатніх матеріальних коштів, Кістяківський змушений був проживати у квартирі для малозабезпечених студентів. Проте наприкінці першого року Кістяківський витримав іспит і був зарахований до числа казеннокоштных студентів. Батько Олександра Федір Кістяківський пригадував: «Олександр закінчив Богослов'я і поступив у Київський університет при самих убогих коштах від мене, проте завдяки своїм старанням та успіхам він місяця через два поступив на професорське утримання, а потім і на повне утримання» [5, с. 391]. З цього часу Кістяківський майже сам себе утримував і почав допомагати в отриманні вищої освіти своїм меншим братам [10, с. 240].

В університеті на той час посаду управляючого обіймав генерал Д. Г. Бібіков. Його мало цікавила організація навчальної та наукової роботи в цьому закладі. Основне завдання він вбачав у вихованні віронопідданих царських чиновників [8, с. 32]. Правила в навчальному закладі були дуже суворі. Хоча виключення з університету практикувалося рідко, але часто відрахованих студентів відправляли на периферію на посаду вчителя. У 1856 р. О. Ф. Кістяківського на четвертому курсі тимчасово звільнили з університету. Причиною цього стало зауваження субінспектору у відповідь на грубості стосовно студента, начебто цим О. Кістяківський порушив дисципліну. Його вислали з університету і призначили вчителем – спочатку парафіяльного училища, а потім, завдяки проханням друзів, повітового училища в м. Козелець [13, с. 10].

Про перебування Олександра Федоровича в Козелці мало відомо. Лише те, що його наглядач був людиною не самостійною, на нього

великий вплив мала котрась особа жіночої статі, що вважала за право усіма розпоряджатися. Олександр повністю залежав від наглядача і не мав права на власні вчинки [13, с. 26].

У січні 1857 р. Олександр був поновлений у числі студентів. За час навчання він прослухав курси лекцій з державного права, енциклопедії законодавства, цивільного права і судочинства, римського права, кримінального права і судочинства поліцейського, міжнародного права, історії російського права, педагогіки тощо. Чимало уваги він приділяв вивченню давньої історії, політичної економії, захоплювався журналістикою [10, с. 8].

Про вплив викладачів університету на світоглядні засади О. Ф. Кістяківського відомо дуже мало. Його керівником з кримінального права був С. О. Богородський, який за всю свої практику викладання написав лише одну роботу, й ту компілятивного характеру. За згадками Кістяківського, у другій чверті XIX ст. університет переживав не найкращі часи. Ось що, наприклад, він пригадував: «Як професор, Богородський вважався одним з найкращих викладачів. Сучасний йому юридичний факультет був бідний хорошими викладачами. Багато професорів були простими передатчиками Зведених законів або давно написаних книг. Серед них Богородський був світилом першої величини» [1, с. 75]. Зокрема, Богородський був знайомий з німецькою наукою кримінального права, постійно слідкував за її літературою та рухом західних законодавств. Особливістю його викладання було те, що курс його являв собою знімок з німецьких підручників з деякими змінами. Зміни полягали в тому, що Богородський не визнавав корисним гласність і публічність суду присяжних. Слабкість же його курсу – позбавлення критичності у викладі матеріалу лекцій. Богородський не вмів і не намагався поставити тих завдань, які має переслідувати практикуючий юрист [1, с. 75, 76]. С. О. Богородський не став наставником Олександра Федоровича, а навпаки, його опонентом за поглядами. Адже Богородський категорично відмовлявся визнати користь гласності та публічності суду присяжних, а О. Ф. Кістяківський завжди виступав за свободу думки, відкритість та публічність.

Олександр Федорович виховав у собі зовсім інші світоглядні засади, в основу яких лягли гуманістично-філософські вчення. Наукові погляди О. Ф. Кістяківського формувалися під впливом передових європейських праць. Адже середина XIX ст. характеризується бурхливим розвитком різноманітних філософських, культурних, юридичних, соціально-економічних течій. У центр роздумів ставилася проста людина, народ з його можливостями та потребами. Відбувалося переосмислення поглядів відносно ролі та значення права як державного

та громадського регулятора, поняття свободи людини у соціумі, пошук нових форм побудови суспільної організації та ін.

Світобачення Кістяківського ґрунтувалося головним чином на витоках гуманістичних філософських вчень Б. Спінози, Дж. Локка, Ч. Беккарія, Ш. Монтеск'є [2, с. 325], ідеї яких пізніше можна прослідкувати у всіх його наукових працях. Особливий вплив мали ідеї Ч. Беккарія щодо смертної кари. Зокрема, він одним із перших в Європі виступив за її відміну. О. Кістяківський погоджувався з Ч. Беккарієм, що смертна кара є шкідливою для суспільства. Свої думки, які почали зароджуватися у студентські роки, О. Ф. Кістяківський пізніше висвітлив у науковій роботі «Дослідження про смертну кару» [9].

Отже, здобуті знання в університеті були більшою мірою його власними заслугами, університет дав йому лише класичні знання про філософські концепції вчених минулих поколінь.

В університеті студентська молодь мала на Олександра неоднозначний вплив. Він брав активну участь у студентських гуртках та суспільному житті молоді. Проте не завжди поділяв погляди більшості студентів. О. Ф. Кістяківський засуджував дії студентів університету св. Володимира, коли в 1857 р. вони нанесли тяжкі побої полковнику Бринкену. Причина таких дій студентів крилася в суспільному напруженні, яке тривало протягом року (за цей час від тяжких ушкоджень солдатів помер студент, але за це нікого не покарали).

Студенти вимагали пояснення від субінспектора, з цією метою Кістяківський приготував записку для начальства про заступництво і покарання винних. Не дочекавшись відповіді, студенти пішли іншим шляхом: вирішили питання силою. Олександр Федорович виступав за справедливі й легітимні шляхи вирішення питання і засуджував легковажну поведінку студентів. Ці події відобразилися на душевному стані Олександра: його здоров'я дуже погіршилося, він потребував відпочинку і навіть на деякий час покинув напружене середовище [13, с. 11–13].

Як бачимо, вже у студентські роки в Олександра Федоровича склалися помірковані погляди, для нього революційність стала чужою. Він вважав, що відстоювати свої права, справедливість, свободу, рівність можна лише легітимним шляхом. На думку автора, саме на цьому етапі сформувався в основних рисах світогляд Олександра Федоровича Кістяківського, який потім лише під впливом ситуації дещо трансформувався.

Політичні погляди О. Ф. Кістяківського остаточно формуються в Петербурзі. На початку 60-х рр. він жив на квартирі у громадського діяча В. М. Білозерського, в якого вдома часто збиралась інтелігенція Петербурга. Він брав участь у діяльності українського журналу «Основа», будучи помічником редактора [14, с. 36, 37]. У Петер-

бурзі О. Ф. Кістяківський познайомився з багатьма провідними громадськими діячами, зокрема з російським демократом М. Г. Чернишевським, який справив чималий вплив на революційний рух Російської імперії в 60–70-ті рр. XIX ст. [15, с. 203]. Політичні погляди О. Ф. Кістяківського склалися під впливом першого демократичного піднесення в Росії, в часи підготовки й проведення селянської, земської і судової реформ, прихильником яких він залишався все своє життя.

Головними цінностями інтелігенції на той час були антикріпосницькі ідеали свободи, рівності, братерства, які поєднувалися із почуттям любові до свого народу, вірою в його творчі сили та надією завдяки сумлінному служінню народові та за його участі досягти оновлення суспільства [16, с. 113]. Саме в Петербурзі сформувалася свідомість любові О. Ф. Кістяківського до Батьківщини і бажання працювати на благо свого народу.

О. Ф. Кістяківський, будучи лібералом, був незадоволений політикою самодержавства, яке призупинило на півдорозі реформи, та одночасно він не поділяв «крайнощі» радикалів, виступаючи проти революційного руху. На початку 1860-х рр. він зустрічався у Петербурзі з людьми, які намагалися повернути його до революційної діяльності, про що згадував у щоденнику. Про відомого учасника першої «Землі і волі» Л. Ф. Пантелеєва він писав: «Він (Л. Ф. Пантелеєв. – Г. А.) навертав мене у радикалізм, але не міг навернути. Не досягнувши успіху, він дав мені прізвище «постепеновца» [11, с. 488].

Тільки глибоко проаналізувавши життєдіяльність О. Ф. Кістяківського, ми бачимо, що найбільший вплив на його погляди справило родинне середовище. Важливе місце в житті хлопця відігравав його батько. Ф. Кістяківський, будучи священиком, мав контакти й дружні стосунки з представниками різних освітніх, соціальних, економічних, національних груп. Оточення вченого було неоднорідним, що зумовлювало прогресивний розвиток особи у добу його молодих літ. Наступним важливим етапом стало навчання в повітовому училищі та семінарії, де О. Ф. Кістяківський отримав достатню освіту, що дала можливість реалізувати себе в майбутньому. У студентські та петербурзькі роки остаточно складаються його світоглядні засади, які кардинально не змінювалися упродовж всього життя. Він виступав за еволюційні переміни суспільства, його лібералізацію і реформування. Йому притаманна ідеологія народолюбства, основу якої склали демократичні ідеали свободи і прав людини.

Бібліографічні посилання

1. Берзін П. С. Сава Осипович Богородський – «людина, якій доля подарувала найбільше щастя у світі – можливість досягнути вищого ступеня освіти та ученості» / П. С. Берзін // Законодавство України. – 2006. – № 4. – С. 69–91.
2. Видатні постаті в історії України IX – XIX ст. Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети. – К., 2002.
3. Воспоминания священника Федора Кистяковского // Киевская старина. – 1895. – № 10. – С. 97–112.
4. Воспоминания священника Федора Кистяковского // Киевская старина. – 1895. – № 11. – С. 244–258.
5. Воспоминания священника Федора Кистяковского // Киевская старина. – 1895. – № 12. – С. 380–396.
6. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 682, оп. 1, спр. 65.
7. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 682, оп. 1, спр. 62.
8. Історія Київського університету / відп. ред. проф. О.З. Жмудський. – К., 1959.
9. Кистяковский А. Ф. Исследования о смертной казни / А. Ф. Кистяковский. – Тула, 2000.
10. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – Т. 1: 1874–1879. – К., 1994.
11. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – Т. 2: 1880–1885. – К., 1995.
12. Морозова Г. До 165-річчя з дня народження О. Ф. Кістяківського / Г. Морозова // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 65–67.
13. Науменко В. Олександр Федорович Кистяковский (Биографический очерк, с отрывками из рукописной автобиографии) / В. Науменко // Киевская старина. – 1895. – № 1. – С. 1–43.
14. Науменко В. Олександр Федорович Кистяковский и украинство / В. Науменко // Укр. жизнь. – 1915. – № 1. – С. 36–42.
15. Рудько Н. П. Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях А. Ф. Кистяковского / Н. П. Рудько / Из истории общественной мысли и общественного движения в России. – Саратов, 1964. – С. 192–206.
16. Світленко С. І. Особливості світоглядних цінностей української інтелігенції XIX – початку XX ст. / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д., 2007. – С. 110–117.
17. Тарасенко О. До питання про організацію навчального процесу в чернігівській духовній семінарії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / О. Тарасенко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. Ювілей. наук. конф., присв. 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю ЧДПА ім. Т. Г. Шевченка – Чернігів, 2001. – С. 39–42.
18. Ткач М. Родина Кістяківських / М. Ткач // Українська газета плюс. – 2008. – 18–31 грудня. – № 45 (185) / Режим доступу: <http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?id=2563>

Надійшла до редколегії 07.10.2011

УДК 94 (477)-8 (Подолінський) «19 ст.»

С. П. Маслюченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СЕРГІЙ ПОДОЛИНСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Розглядається діяльність Сергія Подолінського в середовищі українських інтелектуалів.

Ключові слова: інтелектуал, С. Подолінський, М. Зібер, М. Драгоманов, М. Бучинський, М. Павлик, О. Терлецький.

Рассматривается деятельность Сергея Подолинского в среде украинских интеллектуалов.

Ключевые слова: интеллектуал, С. Подолинский, Н. Зибер, М. Драгоманов, М. Бучинский, М. Павлик, О. Терлецкий.

Sergey Podolinskiy is examined in the environment of the Ukrainian intellectual persons

Key words: intellectual, S. Podolinskiy, N. Ziber, M. Dragomanov, M. Buchinskiy, M. Pavlyk, O. Terleckiy.

Сергій Подолінський входить до числа тих українських національних діячів, що мало прожили, але багато зробили. Український діяч був дуже освіченою людиною, про що говорять його праці в різних наукових напрямках. Його оригінальні ідеї з соціогієни, поєднання соціальних і природничих наук, екології людини були революційними для свого часу, вони збагатили українську та світову наукову думку. Діяльність Сергія Подолінського була багатою, а коло його оточення багатоманітним та різноплановим.

Вивчення біографії, діяльності, поглядів Сергія Подолінського має свою історію. Варто лише згадати численні розвідки В. Жученка, С. Злупка, Л. Корнійчук, М. Рудька, А. Пашука, Р. Сербина, Т. Слюдикової, В. Чеснакова [2–5, 11–15, 18, 19]. Але комплексного підходу до тематики взаємовідносин Сергія Подолінського та українського інтелектуального середовища у науковій літературі немає. Вирішення цієї наукової проблеми допоможе нам краще зрозуміти взаємовідносини, що мали місце серед лідерів українського національного відродження, пізнати всю неоднорідність та різноманітність думок та ідеологічних позицій серед тогочасної української інтелектуальної еліти.

Походив Сергій Подолінський із заможної та знатної родини. Його найближчі родичі належали до обрусілого татарського роду князів Кудашевих, французьких графів Швазель-Гуфф'є, російських дво-

рян [13, С. 43–45, 319–321]. До його оточення входили представники різних інтелектуальних, світоглядних, матеріальних, духовних, етнічних, політичних груп. У даному дослідженні автор намагався простежити контакти, рівень спілкування та співробітництва, місце Сергія Подолинського в українському інтелектуальному середовищі кінця 1860 рр. – початку 1880 рр. Хронологічні рамки дослідження визначені від початку навчання у Київському університеті та до часу, коли через хворобу український діяч відійшов від справ.

Інтелектуалами автор вважає представників суспільства, що активно займаються культурологічними питаннями, це творчі персони, мислителі. В літературі прийнято розрізняти поняття «інтелектуал» та «інтелігент», але останнім часом йде процес зближення цих понять. У даній статті автор вживатиме поняття «інтелектуали» не стільки в розумінні людей, що займаються не стільки розумовою працею у сфері культури, мистецтва та науки, а скоріше для визначення творчих персон, що займаються продукуванням нових ідей, передових аналітиків. Активна розумова діяльність, продукування нових ідей та самоосвіта, патріотизм, творчий пошук, прагнення свободи, критичність до влади, вірність своїм думкам – це, на думку автора, критерії з визначення інтелектуалів.

Українське інтелектуальне середовище для автора уявляється як коло представників, що ідентифікували себе з українським соціумом. Етнічне походження не бралось автором до уваги, адже патріотами українського народу часто ставали діячі, що належали до іншого етносу, та й сам Сергій Подолинський був не українцем за етнічним походженням [9, с. 172].

У рамках дослідження особливу увагу автор звернув на взаємини Сергія Подолинського з видатними діячами українського національного відродження Миколою Зібєром, Михайлом Драгомановим, Михайлом Павликом, Остапом Терлецьким, Мелітоном Бучинським. З цими діячами український мислитель мав найтісніші дружні контакти, багато співпрацював.

Під час навчання у Київському університеті (1867–1871 рр.) найбільшим другом Сергія Подолинського був Микола Зібєр – економіст, марксист, статистик. Микола Зібєр походив із родини німецьких колоністів, родини освіченої, і тому успадкував від батька-німця ретельність і охайність у праці, а від матері-українки – потяг до українського, незламність характеру і спостережливість [16, С. 79].

У часи студентства Сергія Подолинського його товариш уже обіймав посаду професора Київського університету, вважався дуже перспективним вченим, але між ними не було великої різниці у віці, і тому діячі швидко знайшли спільну мову та стали приятелювати. Їх дружба ґрунтувалася на спільності багатьох аспектів їх світогля-

ду, тому можна вважати Миколу Зібера одним із головних дієвих осіб кола спілкування Сергія Подолинського у період його навчання у Київському університеті. Микола Зібер був популярним викладачем серед студентів і так познайомився із Сергієм Подолинським. Власне Зібер став для Подолинського першовідкривачем робіт Карла Маркса, вчителем і наставником. Сергій Подолинський став одним з найактивніших членів гуртка Миколи Зібера, де викладалося економічне вчення Карла Маркса. На засіданнях гуртка вивчалися «Капітал», «Маніфест комуністичної партії», «Стан робітничого класу в Англії» та інші твори Карла Маркса та Фрідріха Енгельса [6, с. 24].

Сергій Подолинський був вправним учнем і своїми думками та спостереженнями сприяв розвитку Миколи Зібера як науковця та громадського діяча [16, с. 84]. Ще більшого впливу один на одного діячі мали після закінчення Сергієм Подолинським Київського університету та виїзду молодих громадських діячів за кордон у 1872 р. – Подолинського формально на лікування, Зібера у наукове відрядження [13, с. 51]. Хоча, перебуваючи за кордоном, Сергій Подолинський та Микола Зібер роз'їхалися по різних місцях, вони ще мали контакти та співпрацювали разом [13, С. 276, 304].

Будучи студентом Київського університету, Сергій Подолинський активно займався громадською роботою, саме тоді він познайомився з багатьма діячами, що були або стали лідерами різноманітних суспільно-політичних та ідейних течій. І хоча українофільська діяльність для нього ще не стала першочерговою, слід сказати, що діяч у період навчання в університеті познайомився з лідерами Київської Громади Володимиром Антоновичем, Михайлом Драгомановим, Олександром Русовим та іншими.

Про відносини між Володимиром Антоновичем і Олександром Русовим із Сергієм Подолинським відомо мало, окрім того, що під час першого виїзду за кордон Зібер та Подолинський мали рекомендаційні листи від них [1, с. 13]. Відомо, що Сергій Подолинський цікавився історичними працями Володимира Антоновича. У листі до Петра Лаврова він звертається із проханням вислати йому номери університетських вістей, що містять матеріали Антоновича [13, с. 282]. Сергій Подолинський був добре обізнаний з роботами Володимира Антоновича, зокрема такою, як «Ремесла і фабрики на Україні», і використовував їх у своїх дослідженнях [13, с. 282].

Що стосується співпраці та інших форм відносин з Олександром Русовим, то на сьогодні ми не маємо жодного підтвердження їх активної співпраці. У жодному з відомих листів немає згадок про Русова. Однак попри це можна припустити, що, хоча діячі й не мали сталих суспільно-політичних контактів, але знали про працю один одного та, принаймні, не були супротивниками.

Під час першого виїзду за кордон, наприкінці 1871 р., Сергій Подолинський познайомився з провідниками галицьких народовців В. Навроцьким, К. Сушкевичем, М. Бучинським, О. Терлецьким. З деякими «січовиками» Подолинський відразу знайшов спільну мову та співпрацював з ними. Остап Терлецький згодом став прибічником соціалістичних ідеалів, і чимала роль належить Сергію Подолинському у цій світоглядній трансформації галицького діяча. Продовжив Подолинський контактувати також з Мелітоном Бучинським. Український діяч з Наддніпрянщини встановлював контакти з галичанами, агітував їх залучатися до спільної праці. Мелітон Бучинський пропонував окремі спільні дії народників та русинів [13, с. 165, 166]. Під впливом Подолинського поширювалися та здобували підтримки соціалістичні ідеї серед галичан. Сам Бучинський, за окремою згадкою Подолинського, називав себе соціалістом [13, с. 166]. Через М. Бучинського Подолинський намагався дістати твори Шевченка для російської бібліотеки в Цюриху [8, арк. 4, 5].

Сергія Подолинського більше поєднували речі, пов'язані з громадською роботою. Він часто цікавився думками Бучинського з приводу різних проєктів та програм. У листі до П. Лаврова Подолинський зауважив, що програма майбутнього журналу «Вперед» Бучинському сподобалась, хоча той і мав окремі зауваження [13, с. 165].

Бучинський більше цікавився етнографічними дослідженнями, збиранням фольклору, а питання політичні його не дуже цікавили. Це пояснює той факт, що попри добрі стосунки між Сергієм Подолинським та Мелітоном Бучинським великої співпраці на ниві політичній вони не мали.

Спільна суспільно-політична праця з Сергієм Подолинським характерна для іншого західноукраїнського діяча – Остапа Терлецького. Остап Терлецький одного року народження, що й Сергій Подолинський, він закінчив філософський факультет Львівського та юридичний Віденського університетів. Познайомилися Подолинський і Терлецький наприкінці 1871 р. та пізніше активно співпрацювали у видавничій справі. Власне Подолинський мав відношення до еволюції світогляду Терлецького в бік соціалізму. Інтерес до марксизму та соціалізму в «Січі» був викликаний виступами Миколи Зібера та Сергія Подолинського. Пізніше вплив Терлецького та Подолинського пояснювався поворотом Драгоманова до радикалізму.

У серпні 1874 р. відбувся міжнародний археологічний з'їзд, офіційно скликаний Південно-Західним відділенням Імператорського Географічного товариства, однак фактично він був організований громадівцями. На з'їзд, стараннями Подолинського та Драгоманова, приїхав Терлецький, і Подолинський намагався переконати київську та одеську Громади призначити галицького гостя редактором новоза-

планованого закордонного видання. Терлецький в той час був одним з ідейних лідерів Галичини. Виступав з позицій демократизму та критикував існуючий лад в освіті та громадському житті.

У серпні 1875 р. у Відні, у друкарні болгарина Яна Ковачева, виходять перші соціалістичні брошури Сергія Подолинського, які були написані українською мовою. Сергій Подолинський отримав редакторську допомогу від Остапа Терлецького під час видання своїх перших книжок для народу – «метеликів». Терлецький оцінив їх як оригінальні, вказав на вплив Маркса на їх зміст [12, с. 25].

У книжках започатковувалась ідея поєднання соціалістичної пропаганди без відриву її від національної специфіки та простежувалися взаємовпливи національних і соціальних факторів. Книжки були популярними серед громадськості. В Галичині їх розповсюдженням займалися Іван Франко, Анна Павлик та ін. [13, С. 70]. Там же у Відні Сергій Подолинський та Остап Терлецький домовились про видання нової української соціалістичної газети із зазначенням, що це справа майбутнього [13, с. 252, 253].

З українських діячів найбільше Сергій Подолинський співпрацював з Михайлом Драгомановим. Позналилися вони під час навчання Сергія Андрійовича в Київському університеті. Роль Михайла Драгоманова у громадському житті та поглядах Сергія Подолинського важко переоцінити. Саме під впливом Драгоманова Подолинський перейшов до «українського проекту», став українофілом. Він досить довго підтримував зв'язок з Сергієм Подолинським та вплинув на перехід діяча з російського народницького руху до українського національного. Заслуга Драгоманова була і в тому, що він залучив Сергія до діяльності на українофільському полі. Він отримав сильного інтелектуально, дієвого, активного та амбітного союзника, який зміг зробити багато на користь становлення української соціал-демократії та ідейного збагачення українського національного руху.

Активна співпраця між Сергієм Подолинським та Михайлом Драгомановим почалася з 1873 р. Саме тоді Подолинський став одним з лідерів впередівського гуртка. Він намагався залучити Драгоманова до співпраці. Драгоманов написав реферати з нагоди шевченківських роковин [13, с. 58], вів листування з Подолинським з приводу програми для майбутнього видання «Вперед». Зауваження, які виказав Михайло Драгоманов, Сергій Андрійович вважав цілком прийнятними [8, арк. 4, 5], вони стосувалися постановки українського питання у журналі. Влітку 1873 р. Драгоманов відвідав Цюрих, де часто зустрічався з Подолинським. Зусиль Подолинського не вистачило, щоб Драгоманов залучився до співпраці у виданні «Вперед», ідейні розбіжності між Лавровим та Драгомановим стали на заваді.

З січня по серпень 1875 р. Подолинський входив до фактичного редакторського складу «Київського телеграфу» разом із Драгомановим, Вовком та Зібером. Ця співпраця дала досвід Подолинському в редакційній справі.

Драгоманов також був у колі тих осіб, що першими отримували «метелики» Сергія Подолинського або брали участь у їх виданні. Драгоманов, зокрема, допомагав Подолинському перевидавати книжку «Про бідність» влітку 1876 р. Протягом 1877 р. Подолинський та Драгоманов продовжували активну співпрацю. Михайло Петрович доповнював працю Подолинського про хліборобство, переписав її та залучив статистичні й економічні дані про Галичину, додав історичну частину [13, с. 75]. Твір став удвічі більшим, Драгоманов його розділив на дві частини та видав у Женеві у 1877 р. по 3000 примірників кожної [13, С. 75, 397].

У 1877 р., будучи в Швейцарії, Сергій Подолинський обговорив з Драгомановим питання у справі, які йому доручила київська Громада, а саме про видання журналу «Громада» та інших публікацій. Повернувшись до Києва наприкінці вересня 1877 р., Подолинський продовжував завзято шукати гроші на видавництво та просив Драгоманова пришвидшити видання: «... люди її очікують і просять в такім вигляді, в яким вона є» [13, с. 280, 281]. Продовжував Сергій Андрійович агітацію у студентському клубі, читав реферати з українофільсько-конституційним напрямом, написані під великим впливом ідей Драгоманова.

Праця Сергія Подолинського стосовно дарвінізму та соціалізму зробила його достатньо відомим серед європейських діячів. Його праця вийшла спочатку сербською мовою, потім французькою, німецькою та українською. 31 серпня 1879 р. Едуард Берштайн писав Лаврову, що знає Подолинського, і додавав: «Я його дуже поважаю за його знаменитий ескіз на тему дарвінізму та соціалізму» [19, с. 214]. Праця була відомою серед галичан, її навіть обговорювали на львівському семінарі Охоровича, гарячі дискусії виникали протягом двох тижнів. Добре знав працю Подолинського Іван Франко, що навіть хотів продовжити його працю на новому матеріалі [7, с. 37].

Липень 1879 р. Сергій Подолинський провів у Швейцарії, де працював разом із Драгомановим та Павликом. Протягом «канікул» він готував науково-популярну книжку на соціально-економічні теми [13, с. 282]. На початку 1880 р. вона вийшла під назвою «Ремесла і фабрики на Україні», питанням її друку займався Драгоманов. Монографія містить цікаві матеріали з економічної історії України. У ній висвітлено теорію поділу праці, додаткової вартості, експлуатації робітників та переваги соціалістичної (громадської) форми власності. Також у праці відкидалося насильне нав'язування громадської влас-

ності, що показує поєднання гуманності та соціалізму в поглядах Подолинського.

Етапною не лише в революційній біографії вченого, а й у розвитку соціалістичної думки на Україні була складена Сергієм Подолинським, Михайлом Драгомановим та Михайлом Павликом «Програма». Вона була підписана 1 вересня 1880 р. та опублікована в «Громаді» № 1 за 1880 р. (число вийшло в лютому 1881 р.). Ідея соціалістичного часопису українського спрямування у Подолинського виникла вже давно, але реалізувати її вдалося тільки в 1880 р.

Драгоманов після свого виїзду за кордон за дорученням Громади заснував у Женеві друкарню для друкування вільної української преси. Громада зобов'язувалася надсилати наукові та публіцистичні матеріали. Почалося видання збірників «Громада», усього за 1878–1880 рр. їх вийшло 5 томів. Київська Громада мала намір знайомити європейських інтелектуалів з життям українського народу та його прагненнями. Однак доволі скоро між Драгомановим та київською Громадою відбувся конфлікт, що позбавив Михайла Петровича матеріалів для друку та фінансування.

Володимир Антонович під час свого відрядження у 1880 р. спробував налагодити стосунки, сторони дійшли згоди у фінансових та видавничих справах, але політичні погляди, що склали основну причину розбіжностей, залишалися невирішеними. Коли Драгоманов залишився без грошей, потрібних для видавництва, Подолинський привіз йому свій проект і гроші, але висунув певні вимоги: співредакторство та визнання революційного шляху головним засобом боротьби. Драгоманов цьому дуже противився, та врешті-решт погодився [1, с. 83].

У «Програмі» визначено політичні, економічні та культурні вимоги українства: рівноправ'я чоловіків та жінок, свободи слова, друку й науки, зборів і товариств; автономія кожної громади, повна самостійність для вільної спілки громад на всій Україні; доступність засобів виробництва для товариств і громад селян та робітників; розвиток науки, доступність освіти, свобода віросповідання; скасування державного війська й утворення громадського козацтва (остання теза показує живучість «козацького міфу» навіть серед діячів 70–80-х рр.) [4, с. 187–191]. Програма також актуалізувала питання політичної самостійності, питання розірваності народу між двома державами. Наголошувалося, що український народ позбавлений політичної, економічної, культурної волі. Крім того, у «Програмі» окреслено територію, під якою її укладачі розуміють Україну: «...від верху р. Тиси в теперішнім Угорським королівстві, на заході сонця, до р. Дон на сході й Кубанську землю в теперішнім Російським царстві – від верху р. Нарева на півночі до Чорного моря на півдні, – усю ту землю, де

гурт народу говорить українською мовою...» [4, с. 188]. Саме в цей час Подолинський фактично самостійно почав фінансувати «Громаду» і сподівався зробити її рупором власних поглядів («Програма» написана під значним впливом власне позиції Сергія Подолинського) на соціально-демократичний рух і його завдання на Україні. Подолинський був головним оборонцем радикального напряму програми [1, с. 83].

У перших номерах «Громади» широко представлені праці Сергія Андрійовича. Крім спільно підписаної «Програми» до збірки увійшли праці Сергія Подолинського про соціалізм і дарвінізм, студії про соціалістичний рух в Англії та Ірландії. У другий номер увійшли стаття про Ірландію та коротке повідомлення про соціалістичні рухи в Західній Європі [13, с. 399; 12, с. 315]. Драгоманов так згадував той період співпраці між ним та Подолинським: «Наші публічні взаємини були більш у тому, що С. Подолинський доручав мені друкувати його готові праці, котрі я мусив іноді місцями виправляти» [5, с. 53]. Отже, попри вагомую роль у самому факті виходу першого українського вільного часопису ситуація в колективі, що готував видання, була не дуже сприятлива.

З початком 1881 р. редактори розгорнули працю над наступними двома номерами журналу, але при впорядкуванні виникали проблеми та перші фінансові непорозуміння. Не було згоди між редакторами і стосовно матеріалів, що мали видаватися.

Подолинський завжди жив за рахунок батьків, він допомагав політичним емігрантам, мав багато фінансових зобов'язань. У нього не залишилося грошей, і він навіть мусив позичати їх. Оскільки він не мав можливості виконувати свої зобов'язання, від нього відвернулася більшість товаришів. Драгоманов так згадував пізніше у листі до Павлика про компроміс з Подолинським та його наслідки: «В споминах про епоху «Громади» Подолинського ми не раз не зійдемося. Та тут мені важко навіть втримати й спокійний тон, бо це одна з найдурніших епох мого життя, і, згадуючи її, я не можу не сердитися на себе, на Подолинського і на Вас (Павлик). Що я не міг радіти «Громаді» Подолинського, видно вже з того, що вона відсунула друк V тома моєї «Громади» [5, с. 53].

Через зростаючі фінансові труднощі та гнітючу родинну ситуацію погіршився стан здоров'я Сергія Подолинського, і поступово він відійшов від активної суспільно-політичної діяльності.

Отже, українські інтелектуали мали важливу роль у колі сучасників Сергія Подолинського. Формування інтелектуальних контактів Сергія Подолинського з українськими діячами відбувалося за принципом схожості ідейних позицій та впливу на український національний рух. Українські інтелектуали мали тісні контакти між собою та,

незважаючи на часті розбіжності в ідейних переконаннях, могли організовуватися задля спільної справи. Сергій Подолинський протягом свого життя мав можливість спілкуватися та працювати з лідерами українського національного руху і своєю діяльністю сприяв подальшому розвитку інтелектуального потенціалу української еліти.

Бібліографічні посилання

1. *Грушевський М. С.* З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток / М. С. Грушевський. – Відень, 1922.
2. *Жученко В. С.* До характеристики соціалістичних поглядів С. Подолинського / В. С. Жученко // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 6. – К., 1971.
3. *Жученко В. С.* Соціально-економічна програма революційного народництва / В. С. Жученко. – К., 1969.
4. *Злупко С. М.* Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер / С. М. Злупко. – Л., 1990.
5. *Корнійчук Л. Я.* Економічні погляди С. А. Подолинського / Л. Я. Корнійчук, І. М. Мешко. – К., 1958.
6. *Козлов Н. С.* Революционно-демократическая и философская мысль на Украине в конце XIX – начале XX в. / Н. С. Козлов. – М., 1966.
7. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголова) та ін. – Л., 2006.
8. Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. М. Бучинського, спр. 121, п. 4, арк. 1–7.
9. *Маслюченко С. П.* Сергій Подолинський в культурно-науковому житті України / С. П. Маслюченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – Вип. 6.
10. *Маслюченко С. П.* Сергій Подолинський: етнокультурні та духовно-релігійні погляди / С. П. Маслюченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2005. – Вип. 3.
11. *Пашук А. І.* Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського / А. І. Пашук. – Львів, 1965.
12. *Подолинський С. А.* Вибрані твори / Сергій Подолинський / упоряд.: Л. Я. Корнійчук. – К., 2000.
13. *Подолинський Сергій.* Листи та документи / Сергій Подолинський / упоряд.: Р. Сербин, Т. Слюдікова, Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – К., 2002.
14. *Рудько М. П.* Видатний український революціонер-демократ і вчений / М. П. Рудько // Укр. іст. журн. – 1970. – № 7.
15. *Рудько М. П.* С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. / Микола Рудько // Укр. іст. журн. – 1966. – № 7.
16. *Сарбей В. Г.* Микола Зібер у контексті своєї і нинішньої епохи / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6.
17. *Сербин Роман.* Сергій Подолинський: обірвані корені української соціал-демократії / Роман Сербин // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина I: Від давніх часів до початку XX ст. – Одеса; К.; Л., 1999.

18. Слюдикова, Т.Б. Літопис життя та діяльності С.А. Подолинського / Т.Б. Слюдикова // Архіви України. – 1999. – № 1–6.

19. Чеснаков В.С. Сергей Андреевич Подолинский, 1850–1891 / В.С. Чеснаков. – М., 2006.

Надійшла до редколегії 04.10.2011

УДК 94 (477) «18»

О.В. Дяченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО В НТШ

Аналізується громадська діяльність наддніпрянського народолюбця О.Я. Кониського в НТШ та його внесок у створення й реформування товариства на початковому етапі його роботи в 1870–1890-х рр.

Ключові слова: Наукове товариство ім.Т. Шевченка, націоналізм, соборність, Галичина.

Анализируется общественная деятельность надднепрянского народолюбца Александра Яковлевича Конисского в Научном обществе им.Т. Шевченко и его вклад в создание и реформирование общества на начальном этапе работы в 1870–1890-х гг.

Ключевые слова: Научное общество им.Т. Шевченко, национализм, соборность, Галиция.

Characteristics of social activity of Alexander Konissky in academic societies named T. Shevchenko and his contribution to the establishment and reform of the scientific organization in the initial phase of work in 1870–1890-s years.

Key words: Academic societies named T. Shevchenko, nationalism, collegiality, Galicia.

Наукове товариство ім.Т. Шевченка (НТШ) було засноване у Львові в грудні 1873 р. (спочатку як Літературно-наукове товариство ім.Т. Шевченка) завдяки спільним зусиллям національно свідомої інтелігенції з Наддніпрянської України та Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалось українське друковане слово в Російській імперії. НТШ з кінця ХІХ ст. послідовно впроваджувало українську мову в наукові праці не тільки з питань українознавства, а й стислих наук, було промоутером формування наукової термінології та української наукової мови. Вчені НТШ здійснили особливий вне-

сок у вироблення єдиних правописних норм української мови. Ця науково-культурна громадська організація довгі роки виконувала функції всеукраїнської академії наук. Фінансовою основою для створення послужили двадцять тисяч австрійських крон, пожертвуваних громадськими діячами, серед яких був і Олександр Кониський.

О. Я. Кониський – відомий український письменник, педагог, громадський діяч. Його багатостороння діяльність як організатора видань, дослідника, письменника, громадського діяча нерозривно пов'язана з Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Проте цей аспект взаємин О. Я. Кониського з НТШ до сьогодні ще недостатньо висвітлений, що, зокрема, залежало від негативного «буржуазно-націоналістичного» контексту, в якому сприймалося Товариство у радянські часи. Тому, незважаючи на величезний внесок О. Кониського у створення та діяльність першого в українських землях наукового українознавчого центру, його роль дотепер повністю не оцінена. Оскільки до сьогодні не створено повної, всебічної монографії про О. Я. Кониського, окрім різних журнальних і газетних статей та споминів, маємо лише брошуру І. Я. Франка «Про життя і діяльність Олександра Кониського» [22]. До того ж нелегко зібрати весь розкиданий матеріал стосовно відносин письменника з громадськими діячами Галичини, тому що він мав понад сто псевдонімів.

Політичні обставини також не сприяли дослідницькій праці над постаттю О. Кониського і його організаторською діяльністю щодо створення Літературного Товариства ім. Т. Шевченка та його реорганізації в наукове. У радянській Україні, від початку 30-х до кінця 60-х рр., він належав до заборонених письменників, яких можна було згадувати лише з епітетом «буржуазний націоналіст».

Отже, на сучасному етапі громадська та наукова діяльність О. Я. Кониського в НТШ залишається недослідженою. Тому метою даної статті є спроба реконструювати й охарактеризувати участь та діяльність громадського діяча з Наддніпрянської України в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка впродовж 1870 – 1890-х рр.

Джерельну базу роботи складають переважно щоденники [9; 10], приватне листування [2; 3; 5–7; 15; 20; 21], творчі й наукові матеріали, публікації О. Я. Кониського з питань історії, літератури, життя та діяльності Т. Шевченка [13–15; 16; 21]. Їх аналіз висвітлює його літературну, наукову, громадську діяльність в НТШ. Таким чином, представлені література й джерела свідчать, що у розпорядженні автора даної роботи є широка, достатньо репрезентативна джерельна база, комплексний аналіз якої дозволив глибоко та всебічно проаналізувати різнопланову діяльність О. Я. Кониського у Товаристві ім. Т. Шевченка.

У другій половині XIX ст. в Наддніпрянщині українська наука й культура зазнавали утисків з боку царського самодержавства. Пись-

менники, науковці, громадські діячі після проголошення Валуєвського циркуляра 1863 р. шукали захисту за межами царської влади. Їх побоювання були небезпідставні, бо вже у 1876 р. царський уряд взагалі заборонив українську мову. Тому й виник проект заснування в українських землях за кордонами Російської імперії закладу, який би піклувався про розвиток українського слова.

Письменники Наддніпрянщини, не маючи україномовного друкованого органу, зверталися зі своїми пропозиціями до галицьких колег. З появою перших українських часописів у Галичині почалися більш тісні контакти між галицькими і наддніпрянськими письменниками й громадськими діячами. Місію зв'язку з галицькою інтелігенцією взяв на себе молодий письменник Олександр Кониський. Одним з найдалекоглядніших задумів в його громадській праці була ідея створення Товариства ім. Т. Шевченка, головним ініціатором та реалізатором якого він став.

Думка заснувати Товариство зародилася, як згадував М. Грушевський, в Катеринославі, де О. Кониський перебував примусово після повернення із заслання й короткого перебування в Бобринцях, у другій половині 1860-х рр. XIX ст. В Катеринославі у 1866 р. він зустрівся після кількарічної розлуки зі своїм давнім товаришем та учителем Дмитром Пильчиковим. За припущенням М. С. Грушевського, саме у розмовах з ним зародилася ідея створити українську установу, незалежну від російського самодержавства [8, с. 3].

О. Я. Кониський піклувався про здобуття відповідних коштів для заснування літературного товариства, придбання друкарні тощо. Фундаторами товариства, крім самого О. Кониського, який дав від себе тисячу карбованців [8, с. 6], стали полтавчанка Є. Милорадович, колишній кирило-мефодієвець Д. Пильчиков, адвокат М. Жученко, а з галичан – відомий український патріот, посол до галицького сейму й віденського парламенту отець Степан Качала. Значні кошти для Товариства дали заможні люди Галичини [8, с. 14]. Отже, зібрані О. Кониським 6 тис. крб. (усього на створення було зібрано 20 тис. австрійських крон. – *О. Д.*) було передано львівським діячам з умовою, «...щоб товариство мало переважно науково-літературну ціль, причому й направляло свою працю перш усього на дослідження народного життя на Україні; щоб доступ до нього був найлегший для кожного русина і щоб адміністрація його була якнайбільш поставлена в зв'язок з загальним членів; щоб спеціально були прибрані способи для того, щоб і поза галицькі і поза австрійські українці могли мати якнайбільше участі у товаристві, аби воно було інституцією всеукраїнською» [22, с. 12]. Таким чином, діяльність Товариства з перших років праці мала чітко окреслене націотворче та націозахисне спрямування.

Місцем осередку Товариства став Львів. Товариство згуртувало навколо себе багатьох видатних українців. Саме за пропозицією О. Кониського його було названо Товариством ім. Т. Г. Шевченка, яке мало характер літературно-наукового і діяло як одна з культурно-просвітницьких організацій, що ставила за мету утвердження національної свідомості українського народу [1, с. 13]. Завдяки О. Я. Кониському, якого підтримали наддніпрянські громадівці, 11 грудня 1873 р. у Львові було затверджено статут Товариства, першу редакцію якого підготували М. Драгоманов та Д. Пильчиков [22, с. 20].

Відразу ж члени новоствореного Товариства придбали друкарню. Таким чином було розпочато активну видавничу діяльність. Незважаючи на деякі фінансові труднощі, а також конкуренцію з іншими друкарнями, справа не припинялася. Фінансова ситуація значно поліпшилась, коли товариство отримало замовлення на видання українських підручників для гімназій.

Основна увага членів Товариства ім. Т. Шевченка на першому етапі його розвитку концентрувалася на видавничій діяльності. Саме за ініціативою О. Я. Кониського було видано щорічники часопису «Правда» у 1885 р. Товариство отримало право на видання журналу «Зоря» [19, с. 53], який тривалий час був єдиним всеукраїнським друкованим органом, призначеним для українських родин. Тут публікували свої твори Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Олександр Кониський та ін.

Ставши співробітником часопису «Правда» і Товариства, Кониський дістав можливість відновити раніше перервану засланням свою публіцистичну й літературно-критичну роботу. Його ім'я набувало дедалі більшої популярності. У цей час діяльність Товариства не обмежувалася видавничою справою. Його члени активно відстоювали право української мови на самостійне існування. Так, стосовно цієї проблеми О. Я. Кониський у статті «Український націоналізм» («Правда» за 1875 р.) звинуватив не лише царські заборони вживання рідної мови, але й українське дворянство [22, с. 23]. Також на указ царського уряду від 1876 р. про заборону української мови був висловлений його протест на сторінках щорічника «Правда» за 1880 р., опубліковано замітки члена Товариства Омеляна Огоновського, в яких він доводив самостійність української мови, її відмінність від польської і російської [17, с. 38]. Саме у цьому часопису в 1885 р. О. Кониський вперше опублікував вірш «Молитва за Україну», який проголошено духовним гімном України.

У 1880-х рр. О. Кониський висловив, можливо під впливом київських громадівців, думку, що Товариство варто реорганізувати й перетворити на наукове. Оглядаючи у 1889 р. п'ятнадцятирічну діяльність Товариства ім. Т. Шевченка, яке перебувало в руках галицьких наро-

довців, громадський діяч приходив до невтішних висновків, констатував, що воно не виконувало свого призначення, в основному займалося комерційними справами [14, с. 307]. Розчарований такими негараздами у діяльності Товариства, на початку 1890-х рр. О. Кониський намагався організувати й розвинути наукову роботу в Галичині. Як стверджував у своїй статті М. Грушевський, «він покладав на се великі, не тільки чисто культурні а й більш суспільно-педагогічного характеру надії» [8, с. 4]. Товариство ім. Т. Шевченка взагалі не виправдало надії О. Кониського, оскільки друкарня невдовзі збанкрутувала.

Наприкінці 1880-х рр. у середовищі Київської громади (серед так званих австрофілів на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським) визріла ідея перетворення товариства на виключно наукову установу. Отже, громадський діяч, як один із фундаторів Товариства ім. Т. Шевченка, став рішуче вимагати його реформи, перетворення на наукове. У Галичині цю ідею підтримала група народовців («новоєрівців») на чолі з О. Барвінським, яка задля досягнення культурно-просвітницьких цілей погодилася на компроміс з польськими та австрійськими урядовими колами. Відповідно до цього плану в 1892 р. Товариство було перейменовано у НТШ. Головним завданням реорганізованого Товариства було «плекати та розвивати науку в українсько-руській мові, зберігати та збирати всякі пам'ятки старинності і предмети наукові України – Руси».

Саме Олександр Якович запропонував нову структуру, вніс пропозицію про видання «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка», а згодом разом з І. Франком розробив його статут.

Із заснуванням Товариства пов'язана також праця О. Я. Кониського над монографією про поета М. Грушевський [8, с. 6] та І. Франко [22, с. 35] стверджують, що думка написати життєпис Т. Шевченка виникла у письменника після перетворення товариства з літературного на наукове. Та це твердження вимагає уточнення.

Реформу товариства було проведено у 1892 р. Навіть якщо взяти до уваги, що О. Кониський вже наприкінці 1880-х рр. плекав думку щодо такої зміни, то незрозумілим залишається той факт, що він раніше почав збирати матеріали для написання біографії Т. Шевченка. Можливо, біографію письменник замислив написати для Товариства ім. Т. Шевченка відразу ж після його заснування у 1873 р. Так, у середині 1870-х рр. О. Кониський мав написати біографію Т. Шевченка, чи, принаймні, її частину. На це вказує один з листів П. Куліша до О. Кониського від 18 листопада 1875 р. [5, с. 261].

Не треба забувати, що О. Кониський відновив листування з П. Кулішем після кільканадцятирічної перерви, яка утворилася внаслідок спорів між ними ще у Полтаві [5, с. 269]. Очевидно, О. Кониський дуже потребував Кулішевої поради, коли звернувся з проханням допомогти в його шевченкознавчій праці. Листа О. Кониського не ви-

явлено, але з відповіді видно, які справи його цікавили. П. Куліш писав: «... Писем Т.Г. Шевченка у меня не осталось никаких. Все они переданы в свое время собирателям его автографов.

Составлять его биографию – значило бы изображать общество, к которому он принадлежал... Может быть, Вам неизвестно, что автобиографический очерк, напечатанный первоначально в народном Чтении, составлен мною. Тогда имелось в виду – кое-что и тенденциозное. Так не очень точно его придерживайтесь...» [5, с. 261]. З цього листа можна зробити висновок, що О. Я. Кониський на той час вже написав, принаймні, частину біографії поета.

Отже, Наукове товариство ім. Т. Шевченка було створено у 1892 р. на основі літературного Товариства, яке існувало з 1873 р. Діяльність НТШ на теренах Західної України є важливим етапом становлення української науки. Тривалий час Товариство відігравало роль єдиного національного просвітницького осередку, але згодом переросло в першу українську Академію наук.

У своєму розвитку Наукове товариство ім. Т. Шевченка пройшло різні періоди, було дуже неоднорідним щодо складу членів, які дотримувалися різних ідейно-політичних напрямів. Якщо розглядати початкову діяльність Товариства (1890–1894 рр.), то центральною фігурою у ньому залишався О. Я. Кониський. Через своїх львівських довірених він спрямовував його перші кроки, брав на себе велику частку турбот, пов'язаних з виданням перших томів «Записок», що почали виходити у Львові з 1892 р. [20, с. 339]. Саме О. Я. Кониський став ініціатором видання «Записок НТШ». Так, у «Правді» за 1889 р. опубліковано його статтю «До реформи Товариства ім. Т. Г. Шевченка» [14, с. 307, 308], де йшлося про потребу зміни товариства на наукову установу з метою створити майбутню Академію наук. Для досягнення цієї мети наддніпрянський громадський діяч на загальних зборах товариства запропонував видання «Записок». Члени зборів (О. Барвінський, Ю. Целевич, Д. Гладилевич та ін.) ухвалили видавати щорічно по одному номеру цього видання. Крім наукових статей, рефератів тут планувалося публікувати історію заснування, статут та програму наукового Товариства ім. Т. Шевченка [19, с. 55]. Носієм думок О. Я. Кониського та їх виконавцем на львівському й галицькому ґрунті був Олександр Барвінський. Так, на внесення О. Барвінського й Д. Гладилевича, які активно листувався з О. Кониським, згадані загальні збори Товариства ім. Т. Шевченка постановили «...з сим роком видавати щорічно поки що хоч один том «Записок», у яких крім наукових статей, рефератів і вістей буде поміщена історія заснування і дальшого розвитку та діяльності Товариства» [4, с. 2].

Перший том «Записок» у визначений термін не вийшов, оскільки до редакції не було надіслано статей наукового характеру. У цій справі О. Кониський відіграв роль посередника між Товариством і науковими силами з Наддніпрянщини. Він запропонував написати наукові праці В. Антоновичу, І. Нечуєві-Левицькому та ін. Але до видавництва «Записок», крім статей самого О. Кониського, не надійшло жодної. Підтвердженням цього є його лист до О. Барвінського від 18 червня 1890 р.: «...за статті до збірника Товариства Шевченка я прохав і обіцяли Антонович, Лучицький, Мова і Нечуй; але вже й терміни давно минули, а ті обіцянки – мабуть так, як і інші колишні, – пішли за вітром. Не скажу вже, що з того й вийде. Тільки журби та суму, більш нічого» [15, 1 арк.]. Отже, саме ця проблема стала на заваді виходу першого тому «Записок» у 1890–1891 рр., як це постановили загальні збори [4, с. 2].

Така ситуація тривала два роки. Лише у 1892 р. з хвилиною зміни Товариства «на наукову установу», з'явився перший том «Записок», редактором якого був Ю. Целевич [19, с. 56]. О. Я. Кониський брав на себе левову частку щодо організаційної діяльності у справі видання цього наукового органу, а також своїми публікаціями та розвідками про життя й діяльність Т. Г. Шевченка заповнював сторінки цього часопису. Та не все у цій справі вдавалося легко. Із корифеїв української науки ніхто не хотів публікувати свої праці у «Записках». Лише стараннями О. Кониського вдалося буквально «...стягнути роботи на перші дві книжки, і то переважно від молодих науковців та письменників» [8, с. 6]. Водночас він не припиняв брати активну участь в організації інших галицьких видань, докладав не абияких зусиль для об'єднання представників українських демократичних сил, зокрема наддніпрянської та галицької інтелігенції, а також української еміграції, у справі розвитку української культури та науки.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка, як висловився сам О. Я. Кониський перед своєю смертю у статті «Про Дикарева», було йому «...завжди незвичайно миле, як дорогий батьковому серцю найлюбіший син» [16, с. 84]. Він піклувався про здобуття відповідних коштів для заснування літературного товариства, придбання друкарні, реорганізації його в наукову установу, видання «Правди», «Зорі», «Записок» тощо. Авторитет О. Кониського серед галичан був величезним. Його запрошували до співпраці, зважали на його думку з приводу напрямків та змісту часописів; у нього просили й одержували допомогу в розв'язанні найрізноманітніших проблем. Листи громадських галицьких діячів перейняті непідробною повагою і пієтетом. Друкувати праці письменника у своїх часописах вважали за велику честь [20, с. 35].

Отже, в організації діяльності НТШ вагомим була заслуга Олександра Кониського, який розробив програму досліджень товариства

в усіх основних галузях українознавства. Громадський діяч до кінця свого життя продовжував брати участь у виданні «Записок». Навіть після своєї смерті Науковому Товариству ім. Т. Шевченка О. Я. Кониський залишив у спадок власну бібліотеку та маєток.

Бібліографічні посилання

1. Антонович М. О. Кониський і Т. Шевченко / М. Антонович // Наук. зап. – Вип. 23. – Мюнхен, 1971–1972. – С. 3–48.
2. Барвінський О. Лист до Кониського О. від 01.11.1899 р. / О. Барвінський // Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописів і текстології. – Ф. 77 / 48.
3. Возняк М. І. Белей і О. Кониський / М. Возняк // До зв'язків Галичини з Наддніпряниною в 80-х рр. XIX ст. – Львів, 1928.
4. Возняк М. О. Кониський і перші томи «Записок» / М. Возняк // Зап. Наук. Товариства ім. Т. Г. Шевченка – Львів, 1929. – Т. CL.
5. Возняк М. Листування Панька Куліша з О. Кониським / М. Возняк // Нова Україна. – 1927. – № 11. – С. 261–270.
6. Возняк М. Тринадцять листів І. Франка до О. Кониського / М. Возняк // Життя і революція. – 1927 – № 5. – С. 234–242.
7. Грушевська М. Лист до Кониського О. з допискою М. Грушевського від 26.10.1896 р. / М. Грушевська // Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописів і текстології. – Ф. 77 / 56.
8. Грушевський М. Пам'яті Олександра Кониського / М. Грушевський // Зап. Наук. Товариства ім. Т. Шевченка. – Т. XXXIX. – 1901. – С. 1–14.
9. Грушевський М. Щоденник (1886–1894) / М. Грушевський. – К., 1997. – С. 27, 61, 91–123, 126–149, 215–251.
10. Єфремов С. Щоденник (1923–1929) / С. Єфремов. – К., 1997. – С. 525–528.
11. Історія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1949.
12. Книга членів дійсних Товариства ім. Т. Шевченка // Держ. архів Львів. обл. – Ф. 309, оп 1, спр. 371.
13. Кониський О. До реформи Товариства ім. Т. Шевченка / О. Кониський // Правда. – 1892. – № 3. – С. 176.
14. Кониський О. До реформи Товариства ім. Т. Шевченка / О. Кониський // Правда. – 1889. – № 2. – С. 307, 308.
15. Кониський О. Лист до О. Барвінського від 18 червня 1890 р. // Львів. наук. бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Барвінського, 2204.
16. Кониський О. Про Дикарева / Олександр Кониський // Літ.- наук. вісн. – 1900. – № 11. – С. 83, 84.
17. Кубійович В. Історія Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991.
18. Матушевський Ф. А. Я. Конисский (некролог) / Ф. Матушевський, С. Єфремов // Киев. старина. – Т. 22. – 1901. – Янв. – С. 8–13.
19. Прицак О. Наукове товариство ім. Т. Шевченка і його сторіччя / О. Прицак // Сучасність. – 1973. – № 12. – С. 52–59.
20. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні: 1862–1884 рр. / К. Студинський. – К., 1931.
21. Студинський К. Зв'язки О. Кониського з Галичиною / К. Студинський. – К., 1901.

22. *Франко І.* Про життя і діяльність О. Кониського / І. Франко. – Львів, 1901.

23. *Щербань Т.* Фундатори Українського наукового товариства / Т. Щербань. – К., 1992.

Надійшла до редколегії 10.03.2011

УДК 94 (477) «18»

А.І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОДРУЖНІ ІДЕАЛИ У ШЛЮБАХ ДІЯЧІВ КИЇВСЬКОЇ СТАРОЇ ГРОМАДИ

Розглянуто вплив суспільних тенденцій на формування морально-ідеологічних засад шлюбів діячів Київської Старої громади; проведено реконструкцію бажаних рис подружньої пари.

Ключові слова: подружні ідеали, суспільні тенденції, діячі Київської Старої громади, гендерна специфіка.

Рассмотрено влияние общественных тенденций на формирование морально-идеологической базы браков деятелей Киевской Старой громады; проведена реконструкция желанных черт брачной пары.

Ключевые слова: семейные идеалы, общественные тенденции, деятели Киевской Старой общины, гендерная специфика.

Influence of public tendencies on formation of morally-ideological base of marriages of figures of the Kiev Old bulk is considered; reconstruction of desired lines of marriage pair is spent.

Key words: family ideals, social trends, people of the Old Kyiv masses, gender specific.

Дослідження постатей діячів Київської Старої громади – В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Кістяківського, О. Кониського, П. Чубинського, які на хвилі національного відродження доби незалежності повернулися на сторінки української історії, виглядає достатньо ґрунтовним та багатовекторним. Існує чимало праць, які присвячені їх суспільно-політичній, науковій, викладацькій діяльності, теоретичним побудовам тощо. Проте фактично не вивченою є важлива складова життєвого шляху громадівців – приватне життя, зокрема царина сім'ї та шлюбу (попри величезне значення цієї сторони буття, студіювання якої дає змогу не тільки вартісно доповнити колек-

тивні або індивідуальні портрети, а й створити основу для нового напрямку в історіографічній традиції даної проблеми). Питань подружнього життя торкалися В. Ульяновський [14], В. Короткий [13; 14], П. Федченко [15], Д. Чередниченко [16], які, керуючись метою створити біографістичні праці, побіжно характеризували окремі сюжети. І якщо питання регламентації обов'язків між чоловіком та дружиною і конфліктів між ними висвітлювалися принаймні побіжно, недослідженою залишається проблема подружніх ідеалів у шлюбах діячів Київської Старої громади, яка знаходиться на зіткненні історії родини, історії суспільної думки та інтелектуальної історії.

Під подружніми ідеалами розуміється образ бажаної пари, її чесноти, що формуються під впливом масового (колективних цінностей та переконань соціальної групи) та індивідуального. Комплекс опублікованих джерел наративного характеру – щоденники, мемуари, спогади, які належали перу самих громадянців або їх близьких, і створюють можливості принаймні для часткового її розкриття. Тож метою даної статті є розгляд подружніх ідеалів у шлюбах діячів Київської Старої громади, що передбачає зіставлення суспільних тенденцій з індивідуальними практиками, а також аналіз взаємин між чоловіком та жінкою.

Для розуміння специфіки шлюбних стратегій в середовищі інтелігенції потрібно обумовити той факт, що жіноча роль у суспільстві у другій половині XIX ст. змінилася. Раніше жіночий світ обмежувався в основному рамками домашнього вогнища, а жінка сприймалася як його берегиня. Головна її функція визначалася народженням і вихованням дітей, а також веденням хатніх господарських справ. «Програмою», яку повинна виконати молода дівчина, її амбіції були переважно (за нечастими виключеннями) спрямовані в площину сімейного життя. «По сердцу я нашла бы друга / Была бы верная супруга / и добродетельная мать», – афористично писав в «Євгенії Онєгіні» О. С. Пушкін [12, с. 86].

За таких умов жіноча освіта не мала великого значення, а освічених жінок (здебільшого у провінції), за підрахунками Н. Л. Пушкарьової, було небагато, що, з одного боку, обумовлювалося гальмуванням освітніх процесів у Російській імперії, а з іншого – відповідними суспільними настроями [11, с. 34]. Той же Олександр Пушкін скептично твердив у гумористичному вірші про «боязнь» зустріти на світському заході «академика в чепце» (до речі, зневажливе прізвисько «синя панчоха» з'явилося саме в цей час) [12, с. 253].

Але у другій половині XIX ст. ситуація дещо змінилася. По-перше, світовий процес жіночої емансипації (принаймні скромні його паростки!) дійшов до Росії, чому, зокрема, сприяло поширення се-

редньої жіночої освіти. По-друге, велику роль в активзації прекрасної статі відіграла зміна вектора суспільних настроїв (після «Весни народів»). Радикалізація поглядів російської інтелігенції, яка знайшла вияв в ідеях народництва та народовольства, отримала гарячий відгук у серцях багатьох панянок. Це також підбурювалося появою модних на той час книг, зокрема М. Чернишевського «Що робити?» [17], в яких позиціонувалась якісно нова, приваблива роль жінки-соратниці, борчині за благо суспільства, а обов'язку перед родиною надавалося другорядне значення.

Діячі Київської старої громади – В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кістяківський, О. Кониський, П. Чубинський та їх дружини – формувалися на зіткненні цих двох тенденцій. З одного боку, матері народолобів (за виключенням Моніки Антонович) головним вважали сімейне вогнище, виховували дітей та вели хатнє життя, що, безумовно, вплинуло на бачення ролі «матері сімейства» та її функцій їх дітьми [1, с. 167]. З іншого боку, з огляду на окреслені вище тенденції в російському суспільстві, народжувалася мода на шлюби, в яких жінка виступала як «соратниця», «товариш» чоловіка, допомагаючи йому в суспільній справі. В ідеалі дружина інтелігента другої половини XIX ст. мала поєднувати традиційні жіночі функції та суспільно активну позицію, адекватну позиції власного чоловіка. Аналізуючи текст «Щоденника» Олександра Кістяківського, можна зустріти підтвердження даної тези: його дружина займалася як традиційними домашніми справами, так і була обізнана у справах свого чоловіка [6, с. 99, 106].

Шлюби лідерів Київської Старої громади утворилися більшою мірою у річищі даних тенденцій. Володимир Антонович одружився у 1861 р. з Варварою Іванівною Міхель, донькою остзейського барона. Батько відправив її на навчання до Київського приватного пансіону, де сформувалися суспільні погляди дівчини. Уже в ранній молодості вона читала «Колокол» Герцена та симпатизувала народовольству, що свідчить про її небайдужість щодо важливих суспільних проблем. Напевне цей аспект був не останнім при взятті шлюбу (відомо, що В. Б. Антонович на той момент захоплювався «соціал-демократією», як багато інших студентів). Така точка зору певною мірою підтверджується тим, що, будучи заміжною, жінка вела доволі енергійну громадську діяльність (зокрема, була серед фундаторів дитячого робітничого притулку) [14, с. 101].

М. Драгоманов у 1865 р. одружився з Людмилою Кучинською, з якою він був знайомий з дитячих років (маєтки Драгоманових та Кучинських знаходилися поряд). Молоді люди багато часу проводили разом під час літніх вакацій Михайла Петровича, скоріше за все майбутня наречена була обізнана у поглядах та ідеях народолоб-

ця. На користь цієї тези говорить те, що вона, будучи вже у статусі дружини, брала участь у функціонуванні українських освітніх закладів. Окрім цього, в женеvський період еміграції сім'ї, коли відбувся сплеск публіцистичної діяльності Михайла Драгоманова, саме Людмила виступала як перший слухач та критик, правила його рукописи [5, с. 141, 142].

Шлюб О. Кістяківського, який одружився з рідною сестрою дружини В. Антоновича – Олександрою Іванівною Міхель, скоріше за все був узятий у схожих умовах: освічена дівчина повинна була імпонувати майбутньому чоловіку. Опосередковано це підтверджується листом Павла Платоновича Чубинського з архангельського заслання до кузини Лесі (ласкаве звертання до Олександри Іванівни), в якому він висловлював компліменти на адресу Олександра Федоровича, називаючи його «нашим чоловіком». Напевне, під «нашим» розумілося не рядове позначення людини свого кола, а визначення носія споріднених поглядів [18, с. 457].

Дещо іншими, але в річизі тенденції, були сімейні союзи П. Чубинського та О. Кониського, які було взято, враховуючи вплив доволі драматичних перипетій в житті Павла Платоновича та Олександра Яковича: вони чи не найбільше постраждали за народолюбську діяльність. Обставини одруження Павла Платоновича з Катериною Іванівною Порозовою фактично не досліджені. Шлюб він узяв у 1870 р. Безумовно, наречена була свідомо життєвих обставин П. Чубинського та того, що потягне за собою їх одруження: постійні зміни місця проживання, адміністративні висилки, фактична відсутність повноцінного сімейного затишку [16, с. 125–134].

За подібних умов взяв шлюб і Олександр Якович Кониський. Обставини та перипетії цього весілля могли б лягти в основу сюжету цікавого жіночого роману. Майбутня дружина народилася і виросла в атмосфері багатства та розкошів (її батько та дід належали до відомої купецької родини в Тотьмі). Марія Пестерева вийшла заміж за О. Кониського (1865 р.), що перебував на засланні, без дозволу опікуна, закохавшись до нестями. Багата спадкоємиця перевела всі свої кошти на ім'я чоловіка, позбавивши його, таким чином, необхідності клопотатися про «хліб насущний» для родини [8, с. 142].

Два останні сюжети, які радикально відрізняються від попередніх, було виокремлено не випадково. Різні за характером та становищем у суспільстві жінки покохали чоловіків, які опинилися в тяжких життєвих обставинах, фактично поза суспільством, а отже (особливо у випадку М. Пестеревої), шлюбний союз набував скандального характеру. Здається, що такі, не вигідні в очах світу для Марії та Катерини, шлюби обумовлювалися згаданими вище літературними (і як показало життя, суспільними) тенденціями. У подібному виборі на-

ріжною є ідея жіночої жертвовності, яка передбачала слідування за коханим «і в горі, і в радості». Звісно, вона була далеко не новою (пригадаймо, принаймні, дружин декабристів), але в умовах появи нової свідомості в середовищі інтелігенції, зародження народницьких ідей вона суттєво актуалізувалася.

Доцільно виконати аналіз бажаної подружньої пари, рис, які повинні бути їй притаманні. Безумовно, важливу роль відігравали інтелектуальні здібності, співчуття ідеям соціальної справедливості (відносно останнього показовим є той факт, що Варвара та Олександра Міхель в юності захоплювалися прогресивними ідеями Герцена) [14, с. 16–23]. Не хочеться заперечувати, що одним із основних критеріїв залишалась привабливість потенційної нареченої, яка збільшувала шанси на одруження. Крім того, шлюби, які укладалися в середовищі інтелігентів, відбувалися нерідко за погодженням виключно молодих людей, а роль батьків у вирішенні цього питання мінімізувалася (принаймні, у розглянутих нами персоналіях).

Беззаперечною рисою бажаної дружини була моральна складова: шанування вікових чеснот, пристойність. Яскраво пише про це О. Кістяківський у «Щоденнику», де він відверто говорить про цінність моральності. Будучи адвокатом, чимало місця він присвятив опису судових справ і, зокрема, клієнтів, які особливо його вразили. Під враженням одного з проявів жіночої ницості Кістяківський занотовував у «Щоденник»: «...какая низость и пошлость. Решительно добродетели и нынешним нравам не по пути. Слабым моим утешением остается добродетельность жены» [7, с. 321].

Промовистим є запис, зроблений Олександром Федоровичем після нещастя, яке сталося з його товаришем, котрого покинула дружина: «...единственно для того, чтоб жить в свое удовольствие», вона залишила маленьких дітей. Скандалізований та обурений таким вчинком, О. Кістяківський пише: «...такую женщину даже женщиной нельзя назвать... бросить детей, семью, чтоб жить на широкую ногу, презрев доброе имя мужа, семьи... Печальное, гнусное явление» [8, с. 113]. Не треба доводити, що порядність дружини, незаплямованість її репутації, скромність у поведінці були апріорними вимогами щодо сімейного будівництва і для інших діячів Київської Старої громади.

Але коли духовні якості дружин у збіднілих на любовні переживання чоловічих наративах (в яких беззаперечним пріоритетом виступало зображення власної діяльності) прослідковуються, принаймні, пунктирно, то фактично неможливо встановити, наскільки шлюбні стратегії В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Кістяківського, О. Кониського, П. Чубинського обумовлювалися практичною стороною (мається на увазі не лише посаг, а й, врешті-решт, вміння вести дім, наявність господарських навичок). Звісно, годі й шукати відповідь

на питання, чи зробили Марію Пестереву більш «жаданою» та «привабливою» великі статки. (До речі, Олександр Якович зумів суттєво розширити поле своєї суспільної діяльності після одруження.) Чи не був шлюб Павла Чубинського, який тяжко хворів після архангельського заслання, обумовлений необхідністю догляду?

Деякі практичні моменти образу дружини, беззаперечно, мали місце в шлюбах діячів Київської Старої громади. Не треба доводити, що простір організації та облаштування домашнього світу покладался головним чином на жінку, яка повинна була володіти відповідними вміннями. На користь цієї тези промовляють записи в «Щоденнику» О. Кістяківського, які відображають домашні клопоти «Саші», котра вправно виконувала свої обов'язки: то поспішає на ринок, щоб вибрати найкращі продукти за вигідним цінами, контролює працю куховарки, клопочеться, щоб приготувати для чоловіка улюблене варення: «...царское, из крыжовника с орехами» [7, с. 99, 102, 153]. Нотатки, фігуранткою яких виступає Олександра Іванівна, свідчать про її господарську вмілість, а також практичність та економність: наприклад, Кістяківські заощаджували на дрібних кравецьких послугах (вона сама лагодила та переробляла одяг) [7, с. 211].

Що стосується другої складової питання – бачення бажаного супутника життя жіночими очима, – то ця проблема висвітлена в джерелах ще більш скупо, навіть у порівнянні з чоловічою візією (враховуючи те, що жінкам притаманна більша емоційність та занурення у власні почуття та переживання!). Така ситуація обумовлюється порівняно недавньою появою жіночої історії на пострадянському просторі, тобто методологічний інструментарій дослідника з огляду на цю проблему є менш філігранним. З іншого боку – жінка була менш спроможною обирати на «шлюбному ринку», її точка зору менше репрезентувалася у літературі та публіцистиці.

Цю тезу можна проілюструвати аналізом комплексу епістоляріїв К. Чубинської та О. Кістяківської, які вели листування дуже тривалий час, але зробити висновки щодо оцінки ними своїх шлюбів та супутників життя складно [19, с. 189–193]. Їх взаємна приязність була беззаперечно – проте переживання, трансльовані в епістоляріях, зводились до практичної площини, витіснивши глибинні рефлексії.

Наприклад, дуже виразно йдеться про перебіг хвороби Павла Чубинського, характер якого з її загостренням змінився не в кращій бік. Катерині Іванівні явно доводилося нелегко, проте в листах до Олександри Кістяківської немає жодного натяку на скарги щодо того, як склалося подружнє життя. Катерина Мельник-Антонович, авторка «Коментарів до мемуарів Володимира Антоновича», досить детально описувала життя Володимира Боніфатійовича. Але власні почуття

щодо чоловіка, «препарування» рис характеру та вдачі старанно завуальовані [10].

Чим викликане таке мовчання, яке простежується і в джерелах, які пишуться для широкого загалу, і в інтимних его-документах? З одного боку, це обумовлене спадом взаємних пристрасей упродовж подружнього життя (все-таки розглянуті наративи були створені в період зрілості, а не юними екзальтованими дівчатами); з іншого, – теми особистого (в жіночому прочитанні) були табуованими для обговорення (мається на увазі на сторінках автобіографічної прози). «Жіноча мовчазність», у свою чергу, спричинена невеликою кількістю жіночої літератури (тобто жінці було ще непритаманно говорити про себе та свої переживання від першої особи в літературних творах). Ця тенденція характерна для більшості наративів другої половини XIX ст., які були створені освіченим жіноцтвом, що в межах власних досліджень доводить Н. Л. Пушкарьова, яка вивчала інтимні переживання прекрасної статі даного часу [11, с. 38].

До речі, аналіз книжкової індустрії Російської імперії XIX ст. (зокрема, першої половини) репрезентує у переважній більшості жіночий образ як об'єкт «страсти нежной», тобто доволі пасивний порівняно з активним чоловіком. Нові тенденції, про які йшлося вище, пропонували більш привабливу модель поведінки. Але потрібно враховувати, що при номінальній рівноправності культивувалася не абсолютна самодостатність, а концепт соратництва, співпереживання партнеру, зокрема його суспільним поглядам. На думку Н. Л. Пушкарьової, з якою висловлюємо абсолютну солідарність, жіноча свідомість не була ще достатньо розкутою для відвертого транслювання в наративах особистих почуттів [11, с. 40].

Отже, друга половина XIX ст. позначилася зміною в суспільній свідомості ролі жінки (мається на увазі освіченої), яка стала більш емансипованою та почала проявляти соціальну активність, чому сприяли, зокрема, літературні тенденції. Ця специфіка вплинула на укладання шлюбів у середовищі інтелігенції, зокрема діячів Київської Старої громади, які у своїх дружинах вбачали не лише носіїв традиційних жіночих функцій, а й помічниць, соратниць у громадському житті.

На підставі досліджених наративів було змодельовано автором сукупний ідеальний образ бачення бажаної «другої половини» (з огляду на візії В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Кістяківського, О. Кониського, П. Чубинського). Ідеальна жінка має поділяти погляди свого чоловіка, мати інтелектуальні потреби, вирізнятися привабливістю та моральністю, відданістю сімейному світу. Окрім того, велику роль при виборі дружини відігравала практична складова, зокрема її господарські вміння та навички, що були необхідні для ком-

фортного спільного життя. Альтернативна жіноча візія реконструкціям фактично не піддається, що пояснюється специфічними особливостями тогочасної жіночої автобіографічної прози та необхідністю пошуку й залучення до обігу нових джерел.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Б. Мемуари / Володимир Боніфатійович Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 1. – К., 1997.
2. Антонович В. Листи до Ф. Вовка / В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 1. – К., 1997.
3. Антонович В. Листи до К. Мельник-Антонович / В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 1 – К., 1997.
4. Драгоманов М. Австро-руські спомини / М. Драгоманов // [http: www. dragomanov.ukrzentr.ua](http://www.dragomanov.ukrzentr.ua).
5. Драгоманова-Шишманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова / Л. Драгоманова-Шишманова // Дзвін. – 1991. – № 10 – С. 137–145.
6. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т. 1.
7. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1995. – Т. 2.
8. Конисская М. Старые фотографии / М. Конисская // Новый мир. – 1994. – № 3. – С. 73–91.
9. Кістяківська О. Листи до К. І. Чубинської / О. Кістяківська // Дзвін. – 1995. – № 4. – С. 71–83.
10. Мельник-Антонович К. Коментар до мемуарів В. Б. Антоновича / К. Мельник-Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 1 – К., 1997.
11. Пушкарєва Н. Л. Женская социальная активность во второй половине XIX в. / Н. Л. Пушкарєва // Отечеств. история. – 2007. – № 2. – С. 34–41.
12. Пушкин А. С. Избранные сочинения / А. С. Пушкин. – Х., 2008.
13. Ульяновський В. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. Ульяновський, В. Короткий. – Т. 1. – К., 1997.
14. Ульяновський В. Володимир Антонович: поза контекстом / В. Ульяновський, В. Короткий. – К., 2004.
15. Федченко П. Михайло Драгоманов. Життя і творчість / П. Федченко. – К., 1991.
16. Чередниченко Д. Павло Чубинський / Д. Чередниченко // Київ. старовина. – 1992. – № 6. – С. 47–59.
17. Чернышевский Н. Г. Что делать? / Н. Г. Чернышевский. – Л., 1980.
18. Чубинський П. Листи до О. Кістяківської / П. Чубинський // Укр. археогр. щорічник. – К., 1999. – Т. 6 / 7, вип. 3 / 4. – С. 457–464.
19. Чубинська К. Листи до О. Кістяківської / К. Чубинська // Дивослово. – 2006. – № 4. – С. 12–26.

Надійшла до редколегії 27.10.2011

УДК 94 (477.4) «1907–1911»

В. В. Антипенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК У ПРОЦЕСІ ВВЕДЕННЯ
ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Досліджено національні фактори під час земської реформи 1911 року. Показано відносини польського та російського народів на тлі місцевого управління Правобережної України.

Ключові слова: місцеве самоврядування, земство, національний фактор, Правобережна Україна.

Исследованы национальные факторы во время земской реформы 1911 г. Показаны отношения польского и русского народов на фоне местного управления Правобережной Украины.

Ключевые слова: местное самоуправление, земство, национальный фактор, Правобережная Украина.

It is investigated national factors during reform of a zemstvo to 1911 fate. Relations of the Polish and Russian people against local management are shown Right-bank Ukraine.

Key words: local government, a zemstvo, the national factor, Right-bank Ukraine.

Пошук оптимальної моделі функціонування системи місцевого управління в сучасній Україні обумовив вивчення міжнародного досвіду в даній сфері та суттєво активізував розвиток наукових досліджень з історії вітчизняного самоврядування. Саме вивчення та залучення історичного досвіду реформування місцевого самоврядування в сьогоденних умовах може допомогти у становленні оновленої моделі місцевої влади, сприяти покращенню взаємодії територіальних громад та владних інституцій на місцях. Прикладом дієвого функціонування місцевого самоврядування у вітчизняній історії, безумовно, можна вважати земську модель управління, що постала на більшості українських земель з 1864 р. Проте на частину української території, а саме на Правобережну Україну, царський режим протягом довгого часу відмовлявся поширювати систему земського самоврядування. У підвалинах такої внутрішньої політики російської влади лежало польське національне питання, яке створювало постійну суспільно-політичну напругу в краї з кінця ХVІІІ ст.

Для поляків українське Правобережжя вважалося втраченими східними територіями (*kresy wschodnie*), які з плином часу повинні

були знов повернутися до відродженої польської держави. Для російського уряду ці землі стали Південно-Західним краєм імперії, де проживало в основному православне населення [16, с. 55]. Російська влада, побуючись розростання польських державницьких ідей на території Правобережної України, особливо на фоні польського повстання 1863 р., не могла допустити існування в регіоні самоврядних земських установ, до складу яких у переважній більшості були б обрані представники польського населення. Тому питання запровадження на даній території системи земського самоуправління у владних колах Російської імперії відкладалось на невизначений час.

Мета цієї статті полягає в розкритті польських національних факторів, що відіграли вирішальну роль у процесі поширення системи земського самоврядування на територію Правобережної України.

За останні 20 років історична наука суттєво збагатилася дослідженнями з різноманітних аспектів діяльності земських установ. Проте до сьогодні історики мало приділяють уваги вивченню проблематики запровадження та функціонування земських установ Правобережної України. Втім є ряд праць вітчизняних дослідників, у яких аналізується не тільки земська реформа на українському Правобережжі, а й національні та конфесійні чинники її проведення. В першу чергу слід згадати дослідження І. Верховцевої та С. Різниченка, які безпосередньо висвітлили процес запровадження виборного земства на Правобережній Україні [2, 9, 10]. Проблеми складних етнонаціональних аспектів, що виникали в ході проведення земською реформи 1911 р., показані також у роботах Н. Щербак, В. Надольської, О. Буравського, В. С. Шандри та ін. [1, 7, 14, 16, 17]. Проте питання національних факторів у процесі проведення земської реформи 1911 р. не стало окремим предметом дослідження вітчизняних істориків.

Відмова від поширення на Правобережну Україну земського самоврядування передбачалась царським режимом як тимчасовий обмежувальний захід, який би не давав польським діячам посилити політичний вплив у регіоні та перебрати під свій контроль земське господарство. Головною умовою, за якої російська влада вважала за можливе запровадження на даній території земського управління, було суттєве збільшення російського землеволодіння в регіоні. Обмежувальні закони, зокрема закон від 5 березня 1864 р. про пільгове придбання особами російського походження державних і приватних земель у Південно-Західному краї та закон від 10 грудня 1865 р. про заборону особам польського походження придбання поміщицьких маєтків у цьому регіоні іншими шляхами, окрім наслідування за законом, зробили свою справу: до кінця XIX ст. кількість польського землеволодіння зменшилась до 49 % [17, с. 79, 80].

Безумовно, на фоні економічних успіхів земських установ, що були введені в Російській імперії в 1864 р., ані царський уряд, ані місцева адміністрація Південно-Західного краю не могли ігнорувати доцільність проведення земської реформи і на території Правобережної України. Хоча вплив польського населення в даному регіоні залишався вагомим аж до кінця XIX ст., місцеві губернатори ще в 70–80-х рр. XIX ст. висловлювались за необхідність запровадження земської системи управління, проте з суттєвими виборчими обмеженнями для представників польського населення [11, 12]. Російський уряд, розуміючи всю економічну необґрунтованість відмови від поширення на територію Південно-Західного краю земського самоврядування, наприкінці 90-х рр. XIX ст. створює спеціальну комісію, яка розпочинає розробку проекту земської реформи у всьому Західному краї. Результатом роботи урядової комісії стало введення згідно із законом від 2 квітня 1903 р. в 9 губерніях Західного краю земських установ, склад яких призначався російською владою [8].

Неефективність функціонування такої земської моделі стала помітною вже у перші роки її існування. З приходом до влади П. А. Столипіна розпочалась підготовка до проведення нової земської реформи, в основі якої мав бути принцип виборності гласних. Але проблема польського впливу в майбутніх проектованих земствах також стала для уряду П. А. Столипіна наріжним каменем. Побойуючись посилення впливу польських землевласників, які б при введенні земської виборчої системи згідно з Положенням 1890 р. фактично могли захопити місцеве управління в більшості губерній Південно-Західного краю, а головним чином на Правобережній Україні, уряд П. А. Столипіна виступив за впровадження національних обмежень щодо представників польського населення даного регіону [6]. В основу виборчого закону до земських установ було покладено принцип національних курій, що давало можливість штучно обмежити кількість польських гласних. Ще одним засобом, за допомогою якого передбачалося зменшити чисельність поляків у земських установах, було зменшення майнового цензу.

У Думі законопроект викликав гостру дискусію. Представники «польського кола» в Державній Думі категорично виступили проти національних курій, влучно обізвавши їх «національними клітками», в які намагались закрити поляків. Частково «польське коло» підтримали й кадети. Проте 29 травня 1910 р. законопроект лише із незначними змінами був схвалений Державною Думою і внесений на затвердження до Державної Ради [15, с. 200].

Державна Рада, вважаючи за недоцільне зменшення майнового цензу, законопроект відхилила. Слід також зауважити, що частина депутатів Державної Ради виступила й проти національних курій. Втім

Столипін зміг домогтися від царя прийняття даного закону відповідно до статті 87 Основних законів, і 14 березня 1911 р. «Височайшим указом» Миколи II земське самоврядування було поширене на 6 західних губерній, зокрема і на Правобережну Україну [3, с. 604].

Аналізуючи обмеження для польського населення при виборах до земських установ, доречно більш детально зупинитися на самій процедурі проведення виборів. Так, для обрання повітових земських гласних у губерніях Південно-Західного краю в кожному повіті скликалися два виборчі з'їзди і одні земські збори. У 1-му виборчому з'їзді повинні були брати участь особи та установи (останні – через своїх представників), що володіли землею, котра підпадала під земське оподаткування, або іншим нерухомим майном у розмірі від 1 / 5 повноцензу до повного цензу. До участі у 2-му виборчому з'їзді допускались особи, що володіли відповідним майном у розмірі від 1 / 10 до 1 / 5 повного цензу. Кожен виборчий з'їзд поділявся на 2 відділення: до другого відділення входили особи польського походження, до першого – решта. Кожне відділення виборчих з'їздів повинно було обрати (із присутніх осіб на виборах) уповноважених до земських виборчих зборів [4, арк. 6].

Земські виборчі збори також поділялись на 2 відділення: до другого входили особи польського походження, котрі володіли повним земельним та неземельним цензом, а також уповноважені від других відділень 1-го та 2-го виборчих з'їздів; до першого – решта повноцензових виборців та уповноважені від перших відділень 1-го та 2-го виборчих з'їздів. Кожне з відділень виборчих зборів обирало визначену в законі кількість земських гласних.

Губернські земські гласні обиралися на повітових земських зборах, які для цієї мети поділялися також на 2 відділення: до першого входили повітові земські гласні, що не належали до осіб польського походження, до другого – гласні польського походження. Виключення з такого розподілу було зроблено для Ковельського та Овручського повітів Волинської губернії, Летичівського повіту Подільської губернії та Київського, Звенигородського, Канівського, Черкаського і Чигиринського повітів Київської губернії, де губернські земські гласні обиралися всім складом повітових земських обранців [4, арк. 6].

Зрозуміло, що при такому законодавчому обмеженні представники польського населення практично втрачали шанс на реальний вплив у земських установах. Проте хід виборів на території Правобережної України показав, що, попри всі штучні перепони, поляки різними засобами намагалися провести до складу земських установ максимально можливу кількість своїх представників. Так, в Ізяславському повіті Волинської губернії поляки, намагаючись ввести в оману вибор-

ців по «руській» курії, розіслали їм запрошення щодо участі у виборах з хибною датою з'їзду. Мета була частково досягнута, і деякі російські представники не з'явилися на виборче засідання [13, арк. 47]. У тому ж Ізяславському повіті поляки намагалися провести на посаду голови повітової управи російського поміщика Є. М. Полукетова, який цілковито перебував під їх впливом [13, арк. 26]. Незважаючи на намагання поляків отримати якомога більшу кількість гласних, у всіх повітових і губернських земських установах більшість становили представники непольського походження.

Небажання долучати представників польської національності до роботи в земствах можна помітити зі структури вільнонайманих робітників при земських управах Київської губернії, що склалася на початок 1912 р. Так, з 364 вільнонайманих робітників, що працювали при Київській губернській земській управі, лише 14 осіб були поляками за походженням. При Київській повітській управі з 84 вільнонайманих робітників до польської народності належали лише 3, при Бердичівській з 59–7, при Васильківській з 74–4, при Звенигородській з 71–3, при Канівській з 30–1, при Липовецькій з 57–4, при Радомисльській з 89–4, при Сквирській з 57–4, при Таращанській з 57–3, при Уманській з 80–9, при Черкаській з 62–2 і при Чигиринській з 58–2 відповідно [5, арк. 10, 11]. Розглядаючи національну структуру земських управ по окремим відділам, слід зазначити, що представники польської народності працювали переважно в медичних частинах, доволі впливову посаду секретаря управи поляки отримали лише в Чигиринському та Канівському повітах [5, арк. 10, 11].

У цілому польське національне питання відіграло вирішальну роль у процесі становлення місцевого самоврядування Правобережної України кінця XIX – початку XX ст. Страх російського царату перед втратою контролю над територією всього Західного краю змушував в даному регіоні постійно проводити жорстку центристську політику. Побоювання посилення польського впливу ставали навіть на заваді реалізації раціональних економічних та суспільних вимог часу, до яких у першу чергу варто віднести створення повноцінної системи земського самоврядування. Штучні перепони, які встановили законодавці для представників польської народності при виборах до земських установ, великою мірою досягли свого. Польські землевласники не змогли отримати більшість в жодному з повітових земств Правобережної України, не говорячи вже про губернські. Проте і російському царату не вдалося відсторонити у повній мірі поляків від земської справи. Запровадження повноцінного земського самоврядування на Правобережній Україні мало велике значення не лише для господарського, а й для суспільно-політичного та культурно-освітнього життя краю.

Бібліографічні посилання

1. *Буравський О.* Римо-католицька церква в суспільному житті Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Буравський // Українство. – 2005. – № 2. – С. 130–133.
2. *Верховцева І. Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004.
3. *Гурко В. И.* Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствовании Николая II в изображении современника / В. И. Гурко. – М., 2000.
4. Державний архів Київської області (далі – ДАКО) – Ф. 9, оп. 27, спр. 60.
5. ДАКО. – Ф. 9, оп. 27, спр. 110.
6. Именной Высочайший указ 14-го марта 1911 года о распространении действия Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую губернии. Дополнение к Положению о земских учреждениях издания М. И. Мыша. – СПб., 1911.
7. *Надольська В. В.* Польське питання в національній політиці Російської імперії / В. В. Надольська. // Поляки на Волині: історія і сучасність. – Житомир, 2003. – С. 80–84.
8. Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. – СПб., 1904.
9. *Різниченко С. Я.* Запровадження земств на Правобережній Україні / С. Я. Різниченко // Київ. старовина. – 1999. – № 4. – С. 142–150.
10. *Сулига І. Г.* До питання про поширення земського самоврядування на Правобережну Україну / І. Г. Сулига // Наук. вісн. Ізмаїл. держ. пед. ін-ту. – 1999. – Вип. 7. – С. 14–19.
11. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 535, спр. 324.
12. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 656, спр. 132.
13. ЦДІУАК. – Ф. 1598, оп. 1, спр. 231, арк. 47.
14. *Шандра В. С.* Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) / В. С. Шандра. // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 143–158.
15. *Шульгин В. В.* Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Письма. Сны. / сост., вступ. ст., послесл. Н. Н. Лисового. – М., 2002.
16. *Щербак Н.* Асиміляційна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX століття) / Н. Щербак // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 10. – С. 55–58.
17. *Щербак Н.* Польське питання в губерніях Правобережної України та ініціативи місцевої влади (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Н. Щербак // Укр. політологіка. – 2004. – № 1. – С. 79–86.

Надійшла до редколегії 07.10.2011

А. М. Хоречко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УЧАСТЬ ДВОРЯН КАТЕРИНОСЛАВА В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ МІСТА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглядаються основні напрямки участі дворян Катеринослава в суспільно-політичному житті міста на початку ХХ ст.

Ключові слова: Катеринослав, дворянство, губернські дворянські зібрання, земська управа, суспільно-політичне життя.

Рассматриваются основные направления деятельности дворянства Екатеринослава в общественно-политической жизни города в начале ХХ ст.

Ключевые слова: Екатеринослав, дворянство, губернские земские собрания, земская управа, общественно-политическая жизнь.

The main areas of participation of the noblemen of Ekaterinoslav in social and political life of the city at the beginning of the 20-th century.

Key words: Ekaterinoslav, nobility, noble provincial assembly of charegocouncils, social political life.

Дворянство міст Катеринославської губернії було достатньо потужним та численним прошарком населення цього регіону. За даним перепису 1897 р., потомствених та особистих дворян і чиновників у місті Катеринославі було 7059, в Олександрівську – 617, Бахмуті – 581, Верхньодніпровську – 353, Маріуполі – 968, Новомосковську – 406, Павлограді – 849, Словоносербську – 86, Луганську – 769. У цілому в містах Катеринославської губернії проживало 11 688 чол., з них чоловіків – 5 646, жінок – 6042.

Протягом другої половини XVIII – початку ХХ ст. дворянство належало до соціальної еліти України, було головним привілейованим станом і відігравало провідну роль майже у всіх сферах суспільного життя. Зокрема, воно брало активну участь у громадсько-політичному житті міст Катеринославської губернії. Зазначимо, що у вітчизняній історіографії існують роботи, в яких висвітлюються деякі аспекти життя та діяльності дворянства Катеринослава [3], в тому числі його економічного становища, національного складу та культурно-просвітницької діяльності [4]. Та все ж участь дворянства Катеринослава в суспільно-політичному житті міста потребує подальшого ретельного вивчення, що й зумовлює актуальність теми даної розвідки і водночас визначає її мету.

Треба зазначити, що громадсько-політична активність дворянства міст реалізовувалася шляхом його участі у станових організаціях та діяльності органів місцевого самоврядування, у благодійницьких товариствах. Так, важливими корпоративними організаціями дворян були дворянські зібрання, запроваджені Катериною II. Вони мали власну структуру та функції, які остаточно були визначені Законом о состояниях [11, с. 4]. Зібрання займалися перш за все вирішенням станових проблем і водночас чимало уваги приділяли розвитку освітньої та медичної справи, культурному життю міста.

Зокрема, на губернських дворянських зібраннях часто розглядалися питання, які стосувалися розвитку освіти в регіоні. Так, на засіданні губернського дворянського зібрання 22 січня 1911 р. ухвалили постанову про відкриття ходатайства про передачу керівництва справою народної освіти. Прийняття такого рішення обґрунтовувалося ухвалою Ради об'єднаного дворянства імперії, яка висловилася проти того, щоб керівниками училищних рад були земські начальники або предводителі дворянства [12, с. 4].

23 січня 1911 р. з доповіддю щодо реформування Маріїнської жіночої гімназії на засіданні дворянських зборів виступив предводитель місцевого дворянства князь М. П. Урусов. Він зауважив, що гімназія побудована на кошти дворянства і у зв'язку з відкриттям інших подібних навчаних закладів у Катеринославі у всестановості Маріїнської гімназії більше немає потреби. Зокрема, М. П. Урусов пропонував порушити питання про зарахування до цього навчального закладу дітей дворян поза конкурсом [13, с. 4].

На засіданні дворянських зборів 24 січня 1911 р. було також заслухано звіт опікунської ради Маріїнської гімназії, після чого зібрання прийняло рішення про призначення вчительці Винокуровій щорічної пенсії в розмірі 300 крб [13, с. 3].

Про значну увагу представників дворян міста до освітньої справи свідчить також рішення губернської земської управи щодо включення до складу делегації на загальноземський з'їзд у Москві представників катеринославського дворянства – голову губернської земської управи дворянина І. К. Абазу, його заступника К. Д. фон Гесберга та П. Н. Рудя [14, с. 4].

На губернських дворянських зборах розглядалися й питання матеріальної допомоги благодійницьким організаціям, дитячим притулкам, культурним осередкам. Так, на зібранні 22 січня 1911 р. було прийнято рішення про виділення на користь історичного музею імені О. Поля 1000 крб, пожертвування Дому Трудолюбія 200 крб, Катеринославському благодійницькому товариству також 200 крб., Товариству піклування про дітей – 200 крб, Родильному притулку – 200 крб та про виділення Товариству швидкої допомоги суми у 100 крб [12, с. 4].

Свідченням небайдужості дворян Катеринослава до культурного життя міста можна вважати й порушення дворянськими зборами питання про перенесення пам'ятника Катерині II на інше, більш помітне місце. Зокрема, збори виділили 3000 крб на перенесення пам'ятника «на початок Проспекту і встановлення його поряд з Гірничим училищем обличчям до училища» [11, с. 4], що й було зроблено навесні 1914 р. (за часів губернаторства В. Колобова).

Важливішою сферою тогочасної суспільної активності дворянства була і земська діяльність, адже чимало гласних місцевого земства були саме представниками дворянського стану, і, зрештою, на прикладі активної участі дворянства у роботі земських установ можна простежити їх підтримку освіти та медичної справи у краї. Розуміючи важливе значення освіти, представники дворянства намагалися всіляко підтримати нововведення в цій галузі, які час від часу обговорювалися на засіданнях Катеринославської Земської управи. Так, 1 грудня 1906 р. при розгляді питання щодо викладання в народних школах основ юридичних знань дворяни М. В. Родзянко та С. А. Бродницький активно виступили на підтримку запровадження в навчальних закладах правознавчих дисциплін [6, с. 29].

Чимало уваги представники дворянства у земських органах приділяли й виділенню стипендій найкращим учням навчальних закладів міст Катеринославської губернії. Наприклад, на засіданні Губернської земської управи 6 грудня 1909 р. розглядалося питання про запровадження стипендії для учнів Катеринославської майстерні для сліпих. Участь в обговоренні цього питання взяли дворяни А. А. Карпов, М. В. Родзянко, С. Т. Нежмаков, Е. А. Іванов, П. Н. Рудь та П. В. Гладкий. Результатом жвавої дискусії стала ухвала рішення про створення в Катеринославському приюті майстерні для сліпих та призначення чотирьох стипендій в розмірі 150 крб кожна [8, с. 46].

На цьому ж засіданні земської управи дворяни взяли активну участь в обговоренні питання про виділення грошової допомоги місцевому Літературно-просвітницькому товариству імені М. В. Гоголя. Зокрема, дворяни С. А. Бродницький, П. В. Гладкий та С. Т. Нежмаков висловилися на підтримку виділення такої допомоги. Крім того, С. А. Бродницький наголосив на великій користі від діяльності згаданого товариства, оскільки воно забезпечувало широку програму навчальних курсів для робітників. Викладали на цих курсах відомі в Катеринославі лектори-фахівці. Водночас К. Д. фон Гесберг на засіданні земської управи наголосив, що матеріальне становище товариства імені М. В. Гоголя не таке вже й погане, а отже не було необхідності надавати йому матеріальну допомогу. Проте вже під час голосування більшістю голосів було прийнято рішення асигнувати товариству просвіти імені М. В. Гоголя 600 крб [8, с. 50].

Завжди на засіданнях Катеринославської Земської управи представники дворянського стану брали активну участь в обговоренні питань медичного забезпечення регіону. Так, на засіданні 4 грудня 1906 р. обговорювалося питання про поновлення діяльності при повітових зємствах санітарних організацій. Активну участь у дискусії з цього приводу взяли дворяни А. А. Карпов, М. В. Родзянко, І. К. Абаза. Зокрема, М. В. Родзянко відстоював необхідність позитивного вирішення цього питання. У свою чергу І. К. Абаза пропонував спочатку розробити проект створення більш досконалої санітарної організації і лише опісля повернутися до вирішення цієї справи. Зрештою більшістю голосів зібрання вирішило спочатку провести нараду лікарів губернії з метою розробки плану створення нової, більш досконалої санітарної організації регіону [6, с. 46].

Дванадцятого січня 1909 р. на засіданні Губернської Земської управи розглядався звіт предводителя місцевого дворянства, князя М. П. Урусова щодо асигнування грошової допомоги на лікування земських службовців Катеринославщини. Під час обговорення цього звіту серед дворян – членів Управи знову-таки висловлювалися різні погляди. Однак С. А. Бродницький, П. Н. Рудь та С. Т. Нежмаков все ж змогли переконати зібрання у необхідності покращення умов для лікування службовців управи на місцях. Урешті-решт позитивне рішення було прийнято одноголосно [7, с. 78].

На черговому засіданні Губернської земської управи, яке відбулося 9 грудня 1911 р., дворянин К. Д. фон Гесберг виступив з доповіддю про запровадження в губернії посад постійних лікарів-лекторів. З конкретними зауваженнями та пропозиціями з цього приводу виступили представники дворянства П. В. Гладкий, Н. П. Рудь, С. А. Бродницький. У підсумку було прийнято одноголосне рішення про запровадження згаданих посад та виділення на цю справу 6084 крб [9, с. 34].

Свідченням небайдужості представників дворянства до проблем тогочасної медицини була також їх участь у роботі Південно-російського з'їзду по боротьбі з холерою, який відкрився 26 березня 1911 р. в Потьомкінському палаці. Серед присутніх були й дворяни І. К. Абаза та К. Д. фон Гесберг [14, с. 4].

Однією з форм громадської активності дворянства губернії було благодійництво. Цю функцію зазвичай виконували різні опікунські товариства. Як правило, очолювали ці попечительства дружина губернатора або дружини відомих в місті дворянських родин. Так, на засіданні Товариства піклування дитячих притулків, яке відбулося 22 лютого 1912 р., головувала дружина Катеринославського губернатора В. Ф. Якуніна. На даному засіданні був намічений план відправки найбідніших дітей міських шкіл, яким була необхідна медична допомога, на літні місяці в Паньковську колонію [15, с. 3]. Крім того,

згадаємо, що піклувальницею Катеринославського дитячого притулку імені Цесаревича Олексія була Є. В. Колобова – дружина губернатора Колобова.

Представники катеринославського дворянства відігравали важливу роль в організації й діяльності осередків політичних партій в регіоні; особливо на початку XX ст., у період 1905–1907 рр., зростає їх політична активність. Так, відомий в Катеринославській губернії дворянин, земський діяч М. В. Родзянко стояв у витоків створення в місті Катеринославі у 1905 р. «Народної партії Союзу 17 октября», яка згодом примкнула до партії «Союзу 17 октября», що була створена у Москві [5, с. 70].

У вересні 1912 р., під час проведення в Катеринославській губернії виборів до Державної Думи, до реєстру кандидатів від поступовців включено було прізвища дворян В. І. Карпова та О. М. Александрова. У списках октябристів фігурували дворяни М. В. Родзянко, Є. А. Іванов, І. В. Способний. Від правих та націоналістів кандидатами у депутати були висунуті дворяни Ф. Ф. Булацель та А. Н. Беляєв [1, с. 238]. Зрештою вибори дали певну перевагу поступовцям (прогресистам). Із 10 членів Думи від Катеринославської губернії обрали двох прогресистів, один з них – О. Александров – представник дворянства. Також серед обраних від партії октябристів були дворяни М. В. Родзянко та І. Папчинський [2, с. 263].

Підсумовуючи наведений матеріал, зазначимо таке. На початку XX ст. дворянство міст Катеринославської губернії брало активну участь у різних сферах суспільно-політичного життя краю. Як під час корпоративних дворянських зібрань, так і на засіданнях земських управ представники дворянства виявляли жвавий інтерес до різних сторін громадського життя Катеринославщини. Врешті-решт ними було зроблено значний внесок у розвиток освіти та культури краю. Не обмежуючись лише матеріальною підтримкою медичних та освітніх закладів регіону, вони самі безпосередньо брали участь у проєктах щодо освіти та медицини, відкриваючи навчальні установи та заправляючи іменні стипендії. Не менш активною була й їх участь у політичному житті, у діяльності місцевих осередків політичних партій та організацій.

Бібліографічні посилання

1. Дніпрові хвилі: українська часопись. Катеринослав. – 1912. – 25 верес.
2. Дніпрові хвилі: українська часопись. Катеринослав. – 1912. – 18 жовт.
3. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006. – 596 с.
4. Кочергін Ігор. Катеринославські дворяни в культурно-просвітницькому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст. / Ігор Кочергін // Кресназнавство. – 2009. – № 1. – С. 210–216.

5. Мирончук В. Д. Суспільно-політична діяльність М. В. Родзянка в 1905–1907 рр. / В. Д. Мирончук, В. В. Антипенко // [http:// www.nbuv.gov.ua / portal / soc_gum / prrii / 2007_2 / myronchuk.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/prrii/2007_2/myronchuk.pdf)

6. Постановления Екатеринославского Губернского Земского Собрания ХLI очередной 1906 года сессии (с 1-го декабря по 18-е декабря 1906 года включительно). – Екатеринослав, 1907.

7. Постановления Екатеринославского Губернского Земского Собрания 43-й очередной 1908 года сессии (с 8 по 22 января 1909 года включительно). – Екатеринослав, 1909.

8. Постановления Екатеринославского Губернского Земского Собрания 44-й очередной 1909 года сессии (с 1-го по 19-е декабря 1909 года включительно). – Екатеринослав, 1910.

9. Постановления Екатеринославского Губернского Земского Собрания 46-й очередной 1911 года сессии (с 1 по 21 декабря 1911 года включительно). – Екатеринослав, 1912.

10. Свод законов Российской империи. Том IX [http:// dlib.rsl.ru / view.php?path= / rsl01003000000 / rsl01003557000 / rsl01003557115 / rsl01003557115.pdf#page5](http://dlib.rsl.ru/view.php?path=/rsl01003000000/rsl01003557000/rsl01003557115/rsl01003557115.pdf#page5)

11. Рус. правда. – 1911. – 23 янв.

12. Рус. правда. – 1911. – 25 янв.

13. Рус. правда. – 1911. – 16 февр.

14. Русская правда. – 1911. – 27 марта.

15. Южн. Заря. – 1912. – 25 февр.

Надійшла до редколегії 05.10.2011

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

УДК:94 (477.7)

В. С. Бушин

*Західнодонбаський приватний інститут економіки і управління
(м. Павлоград)*

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ЗМІНИ ТИПІВ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ ПОВІТОВИХ МІСТ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З КІНЦЯ XVIII ДО ПОЧАТКУ XX ст.

Розглянуто проблеми економічного розвитку повітових міст Катеринославської губернії в контексті модернізаційних процесів, що відбувалися в містах Південної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Ключові слова: повітове місто, модернізація, аграрне місто, торгове місто, промислове місто.

Рассмотрены проблемы экономического развития уездных городов Екатеринославской губернии в контексте модернизационных процессов, происходивших в городах Южной Украины в конце XVIII – начале XX в.

Ключевые слова: уездный город, модернизация, аграрный город, торговый город, промышленный город.

Article is devoted consideration of problems of economic development on district town of Yekaterinoslav province in a context processes of modernization which occurred in cities of Southern Ukraine in the end of XVIII – the XX-th century beginning.

Key words: district town, modernization, agrarian town, trading town, industrial town.

Останнє десятиліття стало часом підйому наукового інтересу до вітчизняної історичної урбаністики взагалі та до історії міст Південної України зокрема. Ведеться активна джерелознавча й публікаторська робота, друкуються монографії та численні статті, захищаються дисертації, склалося кілька наукових колективів (дніпропе-

тровський, запорізький, одеський). Серед тем, які активно розроблялися в останній час дослідниками О. С. Двуреченською [7], Н. М. Діановою [8], М. Е. Кавуном [18], В. М. Константиною [19], О. М. Марченко [20], С. Б. Надибською [23], Т. В. Портною [29], Л. О. Цибуленко [31], О. В. Черемініним [32] та ін., можна назвати джерелознавчі дослідження, вивчення населення (склад, динаміка чисельності, джерела формування), управління (діяльність органів міського самоврядування), благоустрій і забудова, архітектура, економіка (торгівля, промисловість, підприємництво), положення станів міського населення.

Особливістю південноукраїнських урбаністичних студій є велика увага насамперед до історії великих міст, які з моменту заснування відігравали роль адміністративних центрів краю (Одеса) та губерній (Катеринослав, Херсон) або мали особливий адміністративний статус (Миколаїв). На цьому тлі історія південноукраїнських повітових міст значною мірою залишається поза увагою. Причому якщо наукові дослідження історії колишніх повітових міст, що отримали обласний статус (Запоріжжя, Кіровоград, Луганськ), усе ж таки розгортаються, то історії міст повітового рівня, які отримали статус районних центрів, практично не приділено наукової уваги. Такого роду історіографічні білі плями особливо помітні останнім часом, коли значно активізувався краєзнавчий рух, відчувається гостра потреба у розробці регіональної історії України, у тому числі й урбаністики, а викладання місцевої історії вже не може задовольнитися фрагментарними містознавчими матеріалами та аматорськими нарисами, потребуючи поглибленої дослідницької розробки. Якщо вивчення міст губернського рівня вже значною мірою вийшло на рівень урбаністичних досліджень, то наступним кроком повинна стати розробка історичної урбаністики рівня повітового центру. Одним з перших напрямів такої роботи може стати типологізація південноукраїнських повітових міст.

Протягом другої половини XVIII ст. у процесі освоєння Російською імперією територій Північного Причорномор'я, що отримали назву Новоросія, та проведення численних адміністративно-територіальних реформ понад 60 міст, містечок і селищ отримували статус повітових центрів [17, с. 55–64]. На момент утворення у 1802 р. Катеринославської губернії на території східної частини Новоросії повітовими містами залишилися п'ять: Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ, Олександрівськ, Павлоград. У 1806 р. до них додалися Верхньодніпровськ [9, с. 172] та Слов'яносербськ [13, с. 791]. У 1882 р. центром Слов'яносербського повіту стало місто Луганськ [13, с. 793]. Економічні процеси саме в цих містах і стануть предметом нашого дослідження.

Однією з ключових характеристик розвитку міського середовища є економічний розвиток міста і пов'язана з ним зміна типу функціональної належності. Б.М. Миронов у книзі «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)» виділяє адміністративну й військову, аграрну, торгову і промислову функції міста. В адміністративно-військовому місті більша частина самодіяльного населення зайнята на адміністративній та військовій службі, в аграрному місті – у сільському господарстві, у торговому місті – в торгівлі, у промисловому місті – у промисловості. В місті змішаного типу півна функція відсутня, бо населення більш-менш рівномірно розподіляється між різними сферами матеріального виробництва і невиробничих галузей [22, с. 299].

Зрозуміло, що всі повітові міста вже за наявності статусу повітового центру виконували адміністративну функцію. Однак вона не була ані домінуючою, ані навіть основною. Як зазначає Б.М. Миронов, основним типом міського поселення Російської імперії до середини XIX ст. було аграрне місто. Самодіяльне виробниче населення такого міста виключно або головним чином займалося землеробством. Багато аграрних міст виконувало окрім адміністративної ще й торговельну функцію. Вони були центрами ярмаркової, базарної або стаціонарної торгівлі. І близько третини аграрних міст, окрім адміністративної та торгової, здійснювали ще й промислову діяльність. В них зосереджувалася дрібна, переважно обробна промисловість [22, с. 299].

Така картина повністю відповідає функціональній структурі повітових міст східної Новоросії кінця XVIII – середини XIX ст. Для прикладу наведемо типовий опис одного з південноукраїнських повітових міст: «Сего города большая часть разного звания казенного ведомства людей, которые в особо отмежеванной им даче занимаются хлебопашеством и промышленным скотоводством. Женщины сверх полевой работы упражняются в рукоделиях...» [24, арк.21]. Усі повітові міста Катеринославської губернії з моменту заснування до середини XIX ст. були аграрними поселеннями. Проте за особливостями економічного розвитку їх можна розподілити за трьома категоріями.

Перша: аграрні міста з невеликою кількістю дрібних кустарних підприємств, з невеликою ярмарковою та базарною торгівлею (Верхньодніпровськ, Олександрівськ, Павлоград, Слово'яносербськ). Ось їх типовий опис: «Верхнеднепровск. Город находится весьма в бедном состоянии; на 4 ярмарках обороты не превышают 15000 рублей серебром» [4, с. 166]. «Александровск. В продолжении уже 30 лет существования своего не сделал еще никаких успехов ни в своем населении, ни в устройстве» [4, с. 167]. «Павлоград. В городе находится 4 салотопенных завода, на которых вытапливается ежегодно сала

на сумму до 26000 рублей серебром. Обороты на трех ярмарках – Благовещенской, Троицкой и Покровской – простираются на сумму до 37000 рублей серебром. Торговлю город производит преимущественно скотом, значительное количество которого закупается здесь для отправки в С. Петербург» [4, с. 166].

Друга категорія – це аграрні міста з достаньо розвиненою кустарною промисловістю й торгівлею (Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ). «Военно-статистическое обозрение Российской империи» 1850 р. описує їх так: «Бахмут лучше остальных городов губернии, имеет 2 улицы, хорошо уже отстроенные. На городской площади строится довольно большой каменный двор. Находясь на выгодном пункте, соединения дорог из Харькова, Ростова и Екатеринослава, город этот с каждым годом улучшается. В Бахмуте находится 8 салотопенных заводов, на которых вытапливается сала на сумму до 25000 руб. сер.; торговля города заключается в продаже хлеба, скота и сала. На 3 ярмарках – Петровской (29 июня), Рождество-Богородицкой (8 сентября) и Средопостной – обороты простираются на сумму до 600000 руб. сер.» [4, с. 164]. «Маріуполь. Мануфактурная промышленность города весьма незначительна: на двух макаронных фабриках, 4 кирпичных, 4 черепичных и 2 известковых заводах обороты не превышают 15 руб. серебр. Г. Маріуполь ведет значительную внешнюю торговлю, простирающуюся на сумму до миллиона руб. ассигнац. По внутренней торговле город замечателен отпуском рыбы в Малороссию и в Польшу. На Покровскую (1 октября) ярмарку привозится ежегодно товаров на сумму до 50 тыс. руб. серебр.» [4, с. 163]. «Новомосковск. Два почтовых тракта и выгоды транспортных дорог, проходящих чрез город из Малороссии в Крым и из Харькова в Екатеринослав, содействуют к лучшему состоянию его против других городов губернии; торговля города незначительна и ограничивается сбытом жизненных припасов и тех произведений, какия получаются из собственных заводов, которых считается всего 13: воскобойных 2, свечной 1, салотопенных 3, мыловаренный 1, клееваренный 1 и кожевенных 5. Обработка на заводах простирается на сумму до 40000 рублей серебром. В течении года в городе бывають три ярмарки: Среднепостная, Преображенская (6 августа) и Воздвиженская (14 сентября); на первых двух производится большой сбыт рогатого скота и лошадей. Обороты на ярмарках простираются до 100000 рублей серебром» [4, с. 165].

Про переважно аграрний характер повітових міст Новоросії кінця XVIII – першої половини XIX ст. свідчать заняття мешканців навіть міського стану. Укладники «Военно-статистического обозрения Российской империи», розповідаючи про міщан Херсонської губернії, стверджують: «Самая малая часть из них занимается ремесла-

ми и мелочною торговлею. А самая значительная – хлебопашеством. Многие мещане живут по хуторам на городских землях и на помещичьих дачах в недалеком разстоянии от городов; некоторые занимаются огородничеством, немногие пчеловодством и разведением садов. Мещане-земледельцы ничем не отличаются от казенных крестьян» [2, с. 99].

Приблизно таку ж картину змальовує і опис міщанського стану Катеринославської губернії: «По неразвитости городской жизни в описываемой нами губернии сословие мещан и малочисленно, и невежественно... здешние уездные города сделались бы совершенными деревнями, если бы их не оживляли несколько евреи своею постоянною деятельностью... Мещане здешние могут быть причислены к бедному классу народонаселения. Дома их почти не отличаются от крестьянских, одежда и пища тоже» [21, с. 262, 263].

Бурхливі зміни відбулися з південноукраїнськими повітовими містами протягом другої половини XIX ст. Значну роль у цьому перетворенні відіграв розвиток залізничної мережі. Побудовані у 60–70-х рр. залізничні лінії Харків – Бахмут [10, с. 152], Харків – Миколаїв [12, с. 601], Харків – Севастополь [40] та ін. зв'язали з центром імперії та чорноморськими портами практично всі повітові центри, перетворивши значну частину з них на торгово-ремісничі або торгово-промислові міста.

На торгово-ремісничі міста з дрібною промисловістю, орієнтованою переважно на переробку сільськогосподарської продукції, перетворилися протягом другої половини XIX ст. міста Бахмут, Новомосковськ та Павлоград.

До існуючих з першої половини XIX ст. салотопних заводів у Бахмуті протягом 50-х рр. XIX ст. додаються кілька напівкустарних цегельних, воскобійних, свічкових та миловаренних заводів [10, с. 152]. На початку 70-х рр. німецький підприємець Фарке будує алебастровий (гіпсовий), пляшковий та цегельно-черепичний заводи. В 1874 р. Таганрозька торгова фірма Скараманга спорудила великий солеварний завод, який виробляв до 2 млн. пудів солі на рік [10, с. 152]. Наприкінці 70-х рр. в околицях Бахмута були знайдені значні запаси кам'яної солі. Як зазначає Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, «...соляной промысел самый значительный в Бахмуте» [35, с. 212]. Видобуток солі становив 12,3 % загальноросійського [10, с. 152]. Загалом же, за даними «Обзора Екатеринославской губернии», у 1885 р. в Бахмуті нараховувалося 24 заводи [25, с. 7], за даними 1894 р. – 25 заводів, на яких працювало 605 робітників [26, Приложение № 2].

Протягом 60–80-х років XIX ст. в Новомосковську працювало кілька салотопних, воскобойних і шкіряних заводів, 12 маслобен, 22 вітряки, 5 крупорушок, костопальний та цегляний заводи [11,

с. 482]. Загалом, за даними «Обзора Екатеринославской губернии», у 1885 р. в місті діяв 21 завод [25, с. 7]. У 90-х рр., за даними Енциклопедії Брокгауза і Ефрона, діяло «...196 промышленно-торговых заведений, из них 20 фабрик и заводов, 3 паровых мельницы, пивоваренный завод, 12 кожевенных заведений, 2 маслобойки, 2 кирпичных и черепичных заводов» [39, с. 284]. Тобто Новомосковськ розвивався переважно як торгівельне місто. В місті проводилися щорічно 4 ярмарки, на яких торгували хлібом, худобою, кіньми. Однак, як зауважує Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, «... многие жители занимаются хлебопашеством» [39, с. 284].

Павлоград наприкінці XIX ст., як констатує Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, перетворюється на «... крупный центр хлебной торговли (сбывается хлеба по р. Днепру и Лозово-Севастопольской ж. д. на 1 млн. рублей) и мукомольной промышленности» [40, с. 572]. У 1895 р. в місті торговим домом «Брати Ізраїловичі» було засновано акціонерне товариство борошномельного і круп'яного виробництва, підприємства якого переробляли за добу 3 тисячі пудів пшениці. Борошно збувалося не лише на внутрішньому ринку Росії, але й експортувалося до Стамбула та Лондона [9, с. 571]. За даними 1896 р., в місті працювали 7 парових млинів, з обігом до 1 млн. крб, та відділення великих одеських, ростовських та севастопольських хліботоргових фірм. Загалом торгово-промислових закладів нараховувалося 308 [40, с. 572]. Серед них, зокрема, можна назвати заснований у 1890 р. торговим домом «Магазінер і сини» завод по випуску бричок, створений у 1891 р. завод Леппа і Вальмана, що виробляв сільськогосподарську техніку (сіялки, віялки, жниварки, борони), підприємство Сігала і Мошкевича з переробки сільгосппродукції та вичинки шкір. У місті діяли пиво-медоварений завод, ситценабивна фабрика, механічні майстерні [1, с. 116]. Тричі на рік у місті проводилися ярмарки, головним предметом торгу яких була худоба. На ярмарки приїздили петербурзькі, московські, тульські, орловські, курські і навіть варшавські купці [9, с. 571].

Окреме місце на тлі інших повітових центрів губернії займає стрімкий розвиток приморського портового Маріуполя. Як зазначає Енциклопедія Брокгауза і Ефрона, «... главные занятия жителей – нагрузка и выгрузка больших судов (на баркасах), очистка и перелопачивание хлеба, рыболовство, мелкая торговля» [38, с. 634].

У Маріуполі в 1896 р., за даними Енциклопедії Брокгауза і Ефрона, діяло 440 торгово-промислових закладів, серед них 64 фабрики і заводи. «Главнейшие: паровая мельница, 6 кожевенных заводов, 2 завода чугуно-литейных и земледельческих орудий, 2 мыловаренных, макаронная фабрика, 27 кирпичных и черепичных заводов, 4 известковых, пивоваренный завод, 3 завода искусственных минеральных вод» [38, с. 634].

Особливістю Маріуполя був розвиток у ньому важкої промисловості. У 1882 р. до міста прокладається залізниця. У 1886–1889 рр. в Маріуполі споруджується глибоководний торговий порт. Наявність порту, близькість до донбаського вугілля й керченських руд, зручне розташування створили умови для розміщення в місті металургійних заводів. У 1896 р. Нікопольсько-Маріупольське гірничометалургійне товариство, що належало французькому капіталу, закладає біля Маріуполя металургійний завод «Нікополь». У 1897 р. стає до ладу трубозварювальний стан, потім – листопрокатний, мартенівські та доменні печі. У 1898 р. поруч із заводом «Нікополь» бельгійська акціонерна компанія «Російський Провіданс» почала споруджувати новий металургійний завод «Провіданс». Наступного року він вступив до числа діючих. У 1899 р. на металургійних заводах Маріуполя працювало 5339 робітників [10, с. 392,393].

Як суто промислові міста розвивалися Луганськ та Олександрівськ. У 1795 р. почалося спорудження казенного ливарного заводу, навколо якого виникло селище, що отримало назву Луганський завод. У 60–70-ті рр. XIX ст. селище розвивалося такими бурхливими темпами, що у 1882 було прийняте рішення перенести до нього повітовий центр Слов'яносербського повіту. Проте у 1887 р. ливарний завод було закрито, і лише у 1895 р. в його цехах почав працювати казенний патронний завод, на якому було зайнято 1700 робітників.

Протягом 70 – 90-х рр. Луганськ перетворився на великий залізничний вузол. У 1874 р. було відкрито рух на залізниці Луганськ – Дебальцеве, у 1884 р. – на Катерининській залізниці, яка з'єднала Донецький басейн з Придніпров'ям, у 1897 р. Луганськ через станцію Міллерово був з'єднаний з Азовською залізницею. У 1876 р. в місті були відкриті залізничні майстерні. В 1896 р. почалося будівництво паровозобудівного заводу Гартмана. Найбільший в Росії паровозобудівний завод став до ладу діючих у 1900 р. В 1896 р. бельгійським капіталом було засноване «Анонімне товариство Луганських емальовальних майстерень», наступного року засноване «Анонімне товариство Луганських ливарних заводів» і костильний завод. На початку XX ст. на цих заводах і фабриках працювало близько 10 тис. робітників. Загалом же в 90-ті рр. у Луганську працювало 230 торгівельно-промислових закладів [13, с. 6,70].

На початку 60-х рр. XIX ст. капітан Павлович, укладник «Материалов для географии и статистики России», писав, що «...Александровск... есть один из самых незначительных городов в губернии, едва отличающийся от казенных сел» [21, с. 312]. Тут існували салотопний та цегляний заводи, згодом виникло ще кілька дрібних підприємств: олійниця, шкіряний та миловаренний заводи, тютюнова фабрика та дві цегельні. У 1863 р. німецький підприємець Копп від-

крив майстерню для виробництва січкарень, яка згодом перетворилася на завод сільськогосподарських машин. Капітан Павлович зробив припущення, що «...со временем в нем будет производиться довольно важная торговля хлебом и лесными предметами. Жители города понимают это и чрезвычайно повысили цены на городские земли под постройки. Некоторые спекулянты предполагают строить большие каменные дома. Впрочем, это вероятно в том предположении, что через город пройдет железная дорога, что едва-ли когда-нибудь состоится» [21, с. 313].

Пройшло 10 років після написання цих слів – і Олександрівськ став залізничною станцією Лозово-Севастопольської дороги, яка через Харків з'єднала його з центрами імперії, а через два роки і з Севастополем. Виникли депо й залізничні майстерні, де працювало кілька сотень робітників. У 1879 р. в місті розгорнув свою роботу завод сільськогосподарського машинобудування Мензиса, 1883 р. – завод Бадовського, 1887 р. почав випускати сівалки, жниварки, молотарки завод товариства «Лепп і Вальман», 1894 р. завод Кацена. Загалом на цих підприємствах працювало близько тисячі робітників. Наприкінці XIX ст. тут працювало вже 13 заводів. Окрім них діяли п'ять парових млинів і п'ять цегельно-черепичних заводів. Олександрівськ став одним із центрів сільськогосподарського машинобудування на півдні Росії [11, с. 68].

Практично не змінилися, залишившись упродовж другої половини XIX ст. аграрними, з незначною кустарною промисловістю та ремісничим виробництвом, міста Верхньодніпровськ і Слов'яносербськ.

За інформацією Енциклопедії Брокгауза і Ефрона (1892 р.), у Верхньодніпровську діяло «...10 заводів (свечной, медоваренный, два кирпичных, паровая мельница). Бывает 4 ярмарки» [36, с. 62].

Після того як у 1882 р. адміністративні установи із Слов'яносербська були переведені до Луганська, невеличке позаштатне місто взагалі стало мати вигляд села. Головними заняттями його мешканців було сільське господарство, дрібне ремісництво та продаж сільськогосподарської продукції. Значна кількість слов'яносербців змушена була на сім-вісім місяців покидати місто в пошуках роботи. Вони працювали на заводах та рудниках Донбасу [13, с. 793].

Тенденції економічного розвитку південноукраїнських повітових міст, які намітилися в останню чверть XIX ст., продовжували розвиватися й протягом першого десятиріччя наступного століття. До початку Першої світової війни чітко визначилися три групи міст: потужні промислові центри з розвитком важкої та машинобудівної промисловості й тисячами робітників (Луганськ, Маріуполь, Олександрівськ), торгово-промислові міста з розвитком переважно сільськогосподарського машинобудування та переробної промисловості (Бах-

мут, Павлоград), торгово-аграрні міста з ремісничим та напівкустарним виробництвом (Верхньодніпровськ, Новомосковськ).

Знайомлячись зі статистикою того часу, треба мати на увазі, що фабриками та заводами на початку ХХ ст. стали називати підприємства, які використовували механічні прилади, а ремісницькими закладами – підприємства з використанням переважно ручної праці (мануфактури).

На першому місці за розміром виробництва стояв Маріуполь. У ньому, за даними 1913 р., нараховувалося «...фабрик и заводов 24 с производством в 18 665 500 рублей, ремесленных заведений 131» [5, с. 30]. Значно зросли потужності металургійних підприємств: лише на заводі «Нікополь» у 1916 р. працювало 10475 робітників [10, с. 393]. Загалом же торгово-промислових підприємств у місті на початку ХХ ст. нараховувалося 859 [28, с. 12].

В Олександрівську у 1906 р. відкрився завод землеробських машин, наступного року – завод з виробництва ковкого чавуну. У 1912 р. вступив у дію ще один завод землеробських машин і знарядь. У 1911–1916 рр. вступили в дію Придніпровський завод силікатної цегли, механічний завод Ясіна та кілька інших підприємств сільськогосподарського машинобудування, завод авіаційних двигунів ДЕКА [11, с. 68]. У 1913 р. в місті нараховувалося 47 фабрик і заводів із розміром виробництва 7950000 крб та 40 ремісничих закладів [5, с. 29]. Загалом же торгово-промислових підприємств у місті на початку ХХ ст. було 459 [28, с. 12].

У Луганську в 1908 р. почав працювати цвяховий завод Урден і Дюшассан. В 1909 році відкрився чавуно-ливарний завод Гуткіна. У 1910 р. було засновано фабрику «Товариства Луганської мануфактури», яка виробляла сукно та приводні паси. У 1912 р. збудовано трубопрокатний завод Залевського і Григор'єва, у 1913 р. – трубопрокатний завод Попова [13, с. 76, 77]. За даними довідника «Вся Екатеринославская губерния», у місті працювали 31 фабрика й завод з виробництвом у 1 886 786 крб та 47 ремісничих закладів [5, с. 33]. Загалом же торгово-промислових підприємств у місті на початку ХХ ст. нараховувалося 668 [28, с. 12].

У Бахмуті в 1905 р. були засновані дротяно-цвяховий і штампувальний завод Французова, ремонтно-чавуноливарний завод братів Вараксіних, чавуноливарні заводи братів Французових і Квельмуса. На підприємствах працювало 1708 робітників – у середньому по 14 чоловік на кожному з них і тільки на 5 підприємствах – понад 100 чоловік [10, с. 153]. За даними 1913 р., загалом фабрик та заводів у місті налічувалося 28 з виробництвом у 2 000 000 крб, ремісничих закладів – 29 [5, с. 32]. У цілому ж торгово-промислових підприємств тут на початку ХХ ст. нараховувалося 465 [28, с. 12].

Павлоград, з погляду укладачів довідника «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», «...представляет собой довольно оживленный торговый центр. Общие обороты торговли превышают 3,25 милл. рублей, особенно характерны в ней виды торговли зерновым хлебом и мукой (около 1 милл. рублей), бакалейно-мелочная (почти 600 тысяч рублей), мануфактурно-галантерейная (600 тысяч рублей), торговля яйцами (более 250 тысяч рублей), кожами (свыше 100 тысяч рублей) и пр. Прежде Павлоград был широко известен своими ярмарками, особенно Евстафиевской и Вознесенской, на которые сгонялось много скота, торговля скотом и до настоящего времени имеет значительные обороты, хотя все же уступающие прежним...» [30, с. 628]. Загалом у Павлограді на початку XX ст. нараховувалося 493 торгово-промислових підприємства [28, с. 12]. У 1909 р. було відкрито ливарний завод Захарових, що виготовляв дрібні деталі для сільськогосподарських машин [1, с. 119]. У 1911 р. на 60 дрібних фабриках було зайнято 645 робітників [9, с. 571]. Головною ж галуззю продовжувала залишатися борошномельна. Про це свідчить той факт, що за даними 1908 р. при загальній сумі обігу виробництва у 5,8 млн. крб на частку обороту від парових млинів припадало 2,5 млн., або 43 % [9, с. 571]. Половину вантажообігу залізничної станції Павлоград становило відправлення саме збіжжя. До речі, як зауважує довідник «Россия», «... Павлоград является в пределах Новороссии наиболее крупным пунктом отправки картофеля» [30, с. 627].

Досить стандартну картину являли собою торгово-аграрні міста Верхньодніпровськ та Новомосковськ. Невелика загальна кількість торгово-промислових підприємств: від 139 у Верхньодніпровську [27, с. 12] до 163 у Новомосковську [28, с. 12]. Промисловість дрібна, переважно представлена закладами з переробки сільськогосподарської сировини. За даними 1913 р., у Верхньодніпровську «... фабрик и заводов 10 с производством 230182 рубля, ремесленных заведений 368» [5, с. 25], у Новомосковську фабрик і заводів лише п'ять з обсягом виробництва до 100000 крб, ремісничих закладів 92 [5, с. 28]. І хоча останні цифри повинні визивати багато запитань, бо населення Новомосковська було удвічі більше за населення Верхньодніпровська, тенденцію вони відзначають.

Таким чином, повітові міста Катеринославської губернії пройшли довгий еволюційний шлях від аграрних міст кінця XVIII – першої половини XIX ст. до промислових та торгово-промислових міст початку XX ст.

Протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. більшість повітових міст залишалися аграрними містами з невеликою кількістю дрібних кустарних підприємств, з невеличкою ярмарковою та базарною торгівлею. Це Верхньодніпровськ, Олександрівськ, Павлоград, Слов'яносербськ. На їх

ті виділялися аграрні міста з достатньо розвиненою кустарною промисловістю і торгівлею: Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ.

Протягом другої половини XIX ст. Бахмут, Новомосковськ і Павлоград перетворилися на торгово-ремісничі центри з дрібною промисловістю, орієнтованою переважно на переробку сільськогосподарської продукції. Маріуполь перетворюється на торгово-промисловий центр, причому зі спеціалізацією у важкій промисловості. Луганськ та Олександрівськ розвиваються саме як промислові міста. Олександрівськ спеціалізується переважно на сільськогосподарському машинобудуванні, Луганськ – на розвитку важкої переробної і машинобудівної промисловості.

На початку XX ст. спеціалізація повітових міст остаточно сформувалася й закріпилася. Ми можемо чітко розрізнити три групи міст. Перша: напіваграрні з розвитком переважно кустарної промисловості з переробки сільськогосподарської продукції (Верхньодніпровськ, Новомосковськ). Друга: торгово-промислові зі спеціалізацією на переробці сільськогосподарської продукції і сільськогосподарському машинобудуванні (Бахмут, Павлоград). Третя: промислові зі спеціалізацією на переробці сировини та важкому машинобудуванні (Маріуполь, Луганськ, Олександрівськ).

Просування цим шляхом відбувалося різними темпами. Одне з лідируючих міст першої половини XIX ст. – Новомосковськ – ніби застигло у другій половині століття. Навпаки, значний ривок у своєму економічному розвитку наприкінці XIX – на початку XX ст. зробив Павлоград. Однак безперечним переможцем за темпами свого розвитку має вважатися Олександрівськ, який ще у 60-ті рр. XIX ст. значився «одним из самых незначительных городов», а на початку XX ст. вже входив у трійку промислових лідерів.

Корелювання функціональної типології повітових міст, їх функціональної спеціалізації та розшарування залежно від місць, які вони зайняли в процесі розподілу суспільного виробництва, з демографічними показниками та рівнем міського комфорту, може дати подальший поштовх до розвитку історичної урбаністики повітового міста.

Бібліографічні посилання

1. Бушин В. С. Нариси з історії Павлограда: До 220-річчя міста / В. С. Бушин – Д., 2004.

2. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Том XI, ч. 1: Херсонская губерния / По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генеральный Штаба Капитан Роголев и Штабс-Капитаны Фон Витте и Пестов. – СПб., 1849.

3. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генеральна-

го Штаба: Т. XI, ч. 2: Таврическая губерния / По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба Подполковник Герсиганов. – СПб., 1849.

4. Военно-Статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба: Т. XI, ч. 4: Екатеринославская губерния / По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального Штаба Штабс-Капитан Драчевский. – СПб., 1850.

5. Вся Екатеринославская губерния: 1913 год / редактор-издатель Н. Г. Подковыров. – Екатеринослав, 1913.

6. Географическо-статистический словарь «Российская империя» / Составлен по поручению Императорского Русского географического общества действительным членом общества П. Семеновым. – СПб., 1873. – Т. IV. – С. 10, 11.

7. *Двуреченська О. С.* Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т / О. С. Двуреченська. – Д., 2007.

8. *Діанова Н. М.* Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2003.

9. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Дніпропетровська область. – К., 1969.

10. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Донецька область. – К., 1970.

11. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Запорізька область. – К., 1970.

12. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Кіровоградська область. – К., 1972.

13. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Луганська область. – К., 1968.

14. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Миколаївська область. – К., 1971.

15. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Одеська область. – К., 1969.

16. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т.: Херсонська область. – К., 1972.

17. *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). – М., 1976.

18. *Кавун М. Е.* Походження та рання історія міста Катеринослава: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2003. – 19 с.; *Кавун М. Е.* Урбанізація Причорномор'я та Дніпровського Надпорожжя: ретроспективний погляд в контексті методологічного плюралізму світової урбаністики // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 23–32.

19. *Константинова В. М.* Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізьк. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2004; *Константинова В. М.* Огляд джерел з історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття у вітчизняних архівосховищах / В. М. Константинова // Зап. наук.-досл. лаб. іст. Півден. України Запорізьк. держ. ун-ту: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 303–306.

20. *Марченко О. М.* Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова / О. М. Марченко. – О., 1997.

21. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния // Составил Генерального Штаба капитан В. Павлович. – СПб., 1862.

22. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. – 2-е изд., испр. / Б. Н. Миронов. – СПб., 2000. – Т. I – 548 с. + 87 ил.
23. *Надибська С. Б.* Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова / С. Б. Надибська. – О., 2005.
24. Описание города Павлограда // РДАДА. – Ф.1355, спр. 385, арк. 21–23.
25. Обзор Екатеринославской губернии за 1885 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1886.
26. Обзор Екатеринославской губернии за 1894 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринослав, 1895.
27. Обзор Екатеринославской губернии за 1902 год.: – Екатеринослав, 1903.
28. Обзор Екатеринославской губернии за 1904 год.: – Екатеринослав, 1905.
29. *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т. Портнова. – Д., 2008.
30. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга. / под ред. В.П. Семенова (Тян-Шанского) и под общ.рук. П.П. Семенова (Тян-Шанского) и В.И. Ламанского. – СПб.: Изд-во А. Ф. Девриена. – Т. 14: Новороссия и Крым / сост. Б. Т. Карпов, П. А. Федулов, В. М. Каратыгин, В. В. Алексеев, В. В. Морчевский, А. Н. Улиссон, М. С. Семенов. – СПб., 1910.
31. *Цибуленко Л. О.* Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва. Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т / Л. О. Цибуленко.–Д., 2001.
32. *Черемісін О. В.* Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Держ. вищ.навч.заклад «Запорізьк.нац.ун-т» МОН України / О. В. Черемісін.– Запоріжжя, 2006.
33. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб.: Типо-литография И. А. Ефрона, 1893. – Т. I. – С. 380.
34. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1894. – Т. I а.
35. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1891. – Т. III.
36. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1892. – Т. VI.
37. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1894. – Т. XI а.
38. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1896. – Т. XVII а.
39. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1897. – Т. XXI.
40. Энцикл. словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1897. – Т. XXII а.

Надійшла до редколегії 12.05.2011

УДК 94 (470) «1800 / 1919»

Н. В. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДИНАСТІЯ ГЕЗЕ В КАТЕРИНОСЛАВІ

Здійснено реконструкцію історії підприємницької династії Гезе та визначено роль представників династії у розвитку м. Катеринослава.

Ключові слова: Катеринослав, підприємницький етос, меноніти, борошномельне виробництво.

Осуществлена реконструкция истории предпринимательской династии Гезе и определена роль представителей династии в развитии г. Екатеринослава.

Ключевые слова: Екатеринослав, предпринимательский этос, меннониты, мукомольное производство.

The author studies the history of the Heeses – the entrepreneur dynasty in Katerinoslav and shows the importance of the dynasty's activity for the development of the city.

Key words: Katerinoslav, entrepreneur ethos, the Mennonites, flour industry.

Обґрунтування теми. Катеринослав, одне з найбільших міст Новоросії, був найважливішим економічним центром Півдня Російської імперії. Літописні сторінки історії міста зберегли свідчення про осіб, які своєю послідовною та наполегливою працею формували місто та його образ, сприяли його розвитку та процвітанню. Династія Гезе – це п'ять поколінь родини, чотири з яких були пов'язані з підприємницькою традицією борошномельного виробництва і входили до складу менонітської громади Катеринослава. Історія династії на її російському етапі, від переселення першого представника, вчителя Генріха Гезе, до еміграції його нащадків у 1919 р. до Німеччини та Канади, нараховувала 117 років. Гезе перебували у родинних зв'язках з іншими представниками менонітської конгрегації: родинами Тевсів, Фастів, Езау*. Гезе володіли борошномельними виробництвами, які, однак, не були найбільшими в Катеринославі. Можливо, саме тому прізвище представників династії згадується в роботах сучасних краєзнавців дещо рідше, ніж імена Тіссенів, Езау, Тевсів. Тим не менш, як підтверджують джерела, представники родини Гезе були відомими і соціально активними громадянами Катеринослава, непересічними дія-

© Н. В. Венгер, 2011

*Катаріна Гезе, донька Генріха Гезе III (1883–1903), була дружиною Якова Езау, брата Йоганна Езау (міського голови) та відомого катеринославського офтальмолога.

чами етноконфесійної групи, до якої вони належали, а залишені ними рукописи-спогади є найважливішим джерелом не тільки для біографістів, але й для істориків, які здійснюють контекстні дослідження.

Мета цієї публікації полягає в загальній реконструкції історії підприємницької династії Гезе, з'ясуванні ролі й значення представників родини промисловців як для економічного та суспільного життя міста, так і для менонітської громади Катеринослава зокрема.

Поява цієї публікації стала можливою завдяки виявленню двох документів, автором яких був Пітер Гезе (1878–1947) – представник третього покоління династії. Мемуари, які автор назвав «Час і я», були написані ним у віці 60 років у еміграції. Ми могли користуватися скороченою версією рукопису, який в оригіналі та повному варіанті складалася з понад 500 сторінок [15, р. 1].

Другим документом, який був використаний для проведення дослідження, став рукопис Пітера Гезе «Історія родини Гезе в Росії», написана в 1944–1947 рр. для онука Пітера, народженого в 1935 р. [15, р. 10]. У передмові до другого рукопису Пітер Гезе також згадував про існування мемуарів прапрадіда, які були власністю його брата – Генріха Гезе IV, який проживав у Німеччині, але які, на жаль, були загублені після смерті останнього [16, р.12].

Як продемонстрували проведені нами дослідження з історії менонітського підприємництва, основу менонітської громади м. Катеринослава складали три підприємницькі династії: Тіссенів, Тевсів та Гезе [1]. Представники родини, історія якої досліджується в цій публікації, оселилися в Катеринославі лише у другому поколінні, коли Генріх Гезе II (1828–1883) одружився з дочкою відомого катеринославського мірошника Й. Тіссена, Марією, та з цієї причини влаштувався в губернській столиці. Проте родина Гезе, що мала численних родичів, які осіли в різних колоніях новоросійських губерній, надалі виявилася своєрідним центром тяжіння для інших представників клану, які не без допомоги Гезе облаштовувалися в Катеринославі. Таким чином, діяльність і родинні зв'язки Гезе були важливим чинником формування менонітської громади губернського центру в цілому.

За традицією, започаткованою засновником династії, старшого сина Гезе завжди називали Генріхом. Саме цей син мав успадкувати сімейний бізнес. Таким чином, міські меноніти, на відміну від традиції тих представників деномінації, які проживали в колоніях і слідували законам мінорату, дотримувалися правил майорату. У цілому з 1807 по 1940-ті рр. – часу написання мемуарів – у сім'ї Гезе налічувалося п'ять поколінь. З історією Російської імперії були пов'язані долі чотирьох із них, у Катеринославі проживали три генерації: Генріх I Йоганн Гезе (1787–1868) – вчитель; Генріх II Генріх Гезе (1828–1883);

Генріх III Генріх Гезе (1883–1903); Генріх IV Генріх Гезе (1875–1947) [16, р. 13].

До покоління емігрантів, на чию долю випали нелегкі випробування громадянською війною та еміграцією, належали Пітер Генріх Гезе – син Генріха II (1878–1944), Якоб Генріх Гезе – відомий у Катеринославі юрист – і Генріх Гезе IV – підприємець.

У місті Катеринославі прізвище Гезе асоціювалася насамперед з борошномельним виробництвом і юриспруденцією. Тим не менш засновник династії, Генріх Гезе I (1787–1868), був далекий від даного виду практичної діяльності. У спогадах і працях менонітських істориків він характеризується як просвітник, неординарний і талановитий вчитель, що сприяв формуванню проекту та реалізації шкільної реформи, яка здійснювалася Йоганном Корнісом – лідером колоній у 1830–1840-х рр. [14, р. 693].

Історія появи Генріха I Гезе в Російській імперії також дещо вибивається із загальної традиції уявлень про колонізацію – переселення на основі маніфесту Катерини II. Він опинився в Новоросії скоріше як біженець. Генріх, який провів своє дитинство в Пруссії, отримав досить гарну на ті часи освіту, вільно володів французькою мовою. Він народився у лютеранській родині й опинився в Росії в 1807 р., рятуючись від рекрутування до французької армії. За збереженою в родині легендою, його подорож через Польщу зайняла кілька місяців, а поява в Катеринославі – незнайомому для нього місті – була випадковою подією. На вулицях губернського міста його погляд привернув респектабельний чоловік, який своїм зовнішнім виглядом (одягом і поведінкою) відрізнявся від інших обивателів. Він до того ж був чисто поголений і зумів відповісти мандрівникові, який звернувся до нього на чистій німецькій мові. Цією людиною виявився Йоганн Тіссен – власник механічного млина, а та випадкова зустріч була доленосною для них обох. Тіссени поселили юнака на деякий час у своєму будинку (1808), однак вони не радили йому залишатися в Катеринославі, а запропонували переселитися до колоній: міське життя вимагало чималих витрат, і існування в громаді було кращим вибором для самотньої молоді людини, що опинилася в чужій для нього країні без підтримки сім'ї. Мабуть, завдяки протекції Тіссена і його зв'язкам в Опікунській конторі Гезе був направлений на проживання до сел. Айнлаге (Кічкас, Хортицька група менонітських колоній) [16, р. 13].

Можливо, що переселення Генріха I було не випадковою подією, а свого роду призначенням, оскільки в Айнлаге він відразу ж отримав посаду секретаря Окружної колоністської адміністрації, а потім, з 1829 р., на прохання лідера колоній Йоганна Корніса Гезе було залучено до шкільної справи [13, р. 100]. В Айнлаге він, лютеранин за ві-

росповіданням, приєднався до менонітської церкви. Практична мета Гейнріха полягала у відкритті приватної школи, однією з мов викладання якої була французька. За свідченням автора записок, школа не мала браку в учнях. Спочатку Генріх викладав у початковій школі сел. Кічкас, а потім – у середній школі сел. Орлово – рідного поселення дружини Гезе I, Катаріни, у дівочтві Пеннер [14, р. 689]. Генріх Гезе залишався шкільним вчителем до кінця своїх років.

Так сталося, що внаслідок двох шлюбів (перша дружина померла в ранньому віці) у сім'ях Генріха I було народжено 22 дитини. З них двоє синів від першого шлюбу носили ім'я Генріх. Перший з них не дожив до двох років, а другий – Генріх Гезе II, народжений в 1828 р., стане першим у династії підприємцем – власником борошномельного виробництва в Катеринославі.

За нашими відомостями, в Катеринославі Генріх II оселився в 1863 р. До цього часу (у 1862 р.) менонітська громада міста налічувала 69 осіб, менше 0,8 % населення [7, с. 303]. Тим не менш меноніти були помітними у місті особистостями, і за півстоліття проживання в Катеринославі визначилися основні сфери їх діяльності – лісопильне та борошномельне виробництва. Становище Генріха II було визначено і тим, що він одружився з Марією Тіссен – донькою відомого на той час власника борошномельного виробництва. Як впливає з цього факту, сім'ї Гезе I і Тіссенів, незважаючи на відстань між Айнлаге і Катеринославом, а також на складнощі комунікації середини XIX ст., зберігали дуже тісні стосунки.

Свій перший млин засновник катеринославської династії Йоган Тіссен-старший започаткував у 1810 р. Йоган Тіссен-середній (1832–1898), який в 1856 р. успадкував управління виробництвом, з високою часткою ймовірності брат Марії, був власником двох виробництв: борошномельного і крупорушного. Дух потомственого підприємця закликав його до нових професійних пошуків. У 1863 р. він збудував перший в Катеринославі паровий млин. Це був дорогий проєкт. Чимало коштів було спрямовано на закупівлю висококласного обладнання в Британії, за яким Тіссен їздив особисто [12.1, р. 315]. Досить масштабний на ті часи бізнес вимагав грамотного менеджменту та додаткових вкладень капіталів. Тому до управління бізнесом було залучено Генріха Гезе II.

Нерівний, слід це визнати, союз двох підприємців тривав близько 17 років. Гезе виконував обов'язки менеджера та юрисконсульта. У 1880 р. єдиний син Тіссена, Йоган Тіссен-молодший, закінчив середню школу і був готовий підтримати сімейний бізнес. Гезе виявився не при справах, отримав свою фінансову частку та не без допомоги свого колишнього партнера заснував нове підприємство – паровий млин, який було запущено в 1878–1880-х рр. [12.1].

За іншими даними, Генріх Гезе II ще до моменту співпраці з Тіссеном-середнім був власником катеринославського млина на кінній тязі – млина-тупчака. Конструкція такої споруди розміщувалася у двох суміжних приміщеннях. Механізм приводився у дію мускульною силою тварин та був удосконаленим варіантом «земляного млина» [6, с. 179]. Однак доля підприємства була незавидною. Як писали, млин згорів у результаті пожежі [15, р. 3].

Вищеназваний новий млин, побудований в 1878–1879 рр., в 1892 р. знаходився у власності братів – Пітера Гезе та Генріха Гезе III (1846–1903). На підприємстві вироблялося 9 сортів борошна. Продуктивність підприємства становила 4000 пудів на добу. Продукція такого млина мала високу якість і відправлялася на реалізацію до Прибалтики та на Кавказ [11, с. VII].

На початку XX ст. Катеринослав був одним із найбільших міст Півдня України, за яким міцно закріпилася репутація найбільшого металургійного та борошномельного центру. На межі століть у Катеринославі діяло 17 парових млинів різної потужності та 3 крупозаводи. Шість із вищезгаданих виробництв належали менонітам – братам Гезе, В.В. Пеннеру, І.Я. Тевсу, Й. Тіссену, С.Я. Фаст та І.Я. Фаст. На цих підприємствах вироблялося 36 % (2158000 пуд.) всієї борошномельної продукції губернського центра.

Короткочасним партнером Генріха Гезе III був Йоганн Езау, одружений на племінниці Генріха – Маргарет. Оскільки Езау, який до цього часу працював конструктором на відомій фабриці «Лепп і Вальман» (виробництва в кол. Хортиця, Шенвізе, сел. Павлоград) [2], побажав заснувати власне металургійне підприємство – завод «Катеринославський», не маючи для цього достатньо коштів, він залучив до партнерства Г. Гезе III. Незабаром після заснування, у 1896 р., підприємство було вигідно продане представникам бельгійської компанії за ціну, що вдвічі перевищувала початкову вартість проекту [12, р. 3].

Власники двох інших борошномельних виробництв Катеринослава, С. Фаст та І. Фаст, також мали зв'язок з династією Гезе. Сестра Генріха Гезе I, Анна, у заміжжі Фаст, наполягла на переїзді її нової родини до Катеринослава, де в 1844 р. її чоловік вибудував млин. Після його передчасної смерті вдова успішно справлялася з виробництвом. Тим не менше, доля цього підприємства також складалася не зовсім щасливо. Коли керівництво підприємством перейшло до синів, проблеми виплати кредитів змусили власників продати млин фірмі «Кононенко-Пивоваров», а потім – Катеринославському відділу Державного банку (з 1909) [15, р. 18]. Зауважимо, що суть проблеми до кінця не з'ясована. Однак той факт, що Генріх Гезе IV був членом Позичкового комітету Катеринославського відділення Державного Банку, свідчив про те, що він також вирішував долю підприємства [4].

Спробу заснувати млинове виробництво в Катеринославі зробив і А. Гамм – двоюрідний брат Гезе III, однак його зусилля не були успішними, і нещасливий підприємець повернувся до Айнлаге – селище свого попереднього проживання [16, р. 20].

Хвиля акціонування, що спостерігається в Російській імперії на початку XX ст., торкнулася й борошномельної промисловості. У період з 1909 по 1914 р. млин Гезе був перетворений на акціонерну компанію «Г. Гезе і К^о». Власники (брати Гезе) не лише керували своїми підприємствами, але й орендували млини Сандомірського та Госсена [11.1]. Генріх Гезе IV збільшив виробничі можливості підприємства до 4500 пудів на день [15, р.3]. Тим не менш у 1914 р. в журналі «Російський борошномел» з'явилося повідомлення про банкрутство акціонерного товариства. Ми не володіємо повною інформацією про те, що саме спричинило ці обставини, але про серйозність ситуації свідчить той факт, що власника компанії, молодого Г. Гезе IV, було заарештовано [12.1, р. 314].

До 1889 р. у Катеринославі проживало 9 менонітських сімей. За відомостями Першого загального перепису населення (1897 р.), в місті нараховувалося 146 осіб – представників даної деномінації [10, с. 72,73]. У першому десятилітті XX ст. чисельність менонітського населення Катеринослава зросла до 158 чол. [3, додаток]. Усі вони були членами єдиної менонітської громади – консолідованої групи. Як і в інших випадках з невеликими за чисельністю громадами, меноніти Катеринослава підтримували стосунки з лютеранською конгрегацією. З іншого боку, простежується тісний зв'язок менонітів з єврейським підприємництвом. Наприклад, Й. Тіссен і брати Гезе спільно з двома єврейськими підприємцями та російським мірошником заснували пароплавання з п'яти комерційних парових суден, вантажопідйомністю 100 000 пудів: «Тіссен», «Петро II», «Жозефіна», «Августина», «Мукомол» [15, р.4].

Як згадував П. Гезе, торгівля борошном у Катеринославі знаходилася під контролем єврейських кланів. Останні мали чималі заощадження й очолювали борошномельне виробництво. Якщо банківські установи вимагали у менонітів високий відсоток, євреї задовольнялися десятима відсотками річних. Це дозволяло підприємцям зберігати прибутковість борошномельного бізнесу [15, р. 8].

Цей механізм взаємостосунків бізнесів зберігся за часів Першої світової війни. Власники млинів використовували досвід керівництва підприємствами в умовах кризи часів російсько-японської війни. В обставинах світового конфлікту євреї, що втратили спокій і відчували постійну загрозу погромів і розграбування, без усяких сумнівів позичали гроші менонітам – довіреним і постійним клієнтам. Вони встановлювали для менонітів досить розумний графік виплат. Завдя-

ки цьому підприємці могли вкладати кошти як на закупівлю зерна, так і на виробництво борошна.

За часів світової війни уряд також вимушений був підтримувати ті борошномельні виробництва, які виконували важливе завдання – забезпечували армію продовольством. Проте умови, що диктувалися владою та які за вимогами антинімецького законодавства не підлягали оскарженню, були менш сприятливими. Уряд, передаючи мірошникам зерно, не сплачував доставку зерна і готового борошна, а лише частково покривав виробничі витрати [15, р. 11]. Таким чином, співпраця з єврейським підприємництвом дійсно забезпечила виживання борошномельного бізнесу в Катеринославі.

Гезе спробували себе й у видавничій справі. За деякими відомостями, П. Гезе протягом чотирьох років видавав газету «Південна зоря». Для цього у єврейських підприємців було придбано вже існуюче видання з ліцензією. Пітер обґрунтовував своє рішення необхідністю появи ще однієї ліберальної газети. Влітку 1914 р. «Південну зорю», як і інші німецькомовні видання, було заборонено [15, р. 5].

Напередодні Першої світової війни менонітська громада Катеринослава налічувала близько 200 чол., серед яких, крім підприємців, значилися два лікарі, один архітектор, один годинниковий майстер і три юристи [15, р. 5]. Юридичною практикою займався Якоб Гезе, адвокат, присяжний повірений (1910–1915) [5]. Його обов'язк полягав у захисті інтересів підданих імперії в суді. Виходячи з вимог про адвокатуру, «Установи судових установлень», Я. Гезе мав вищу освіту, без якої виконання обов'язків було заборонено. Рідний брат Якоба, Пітер Гезе, обіймав різні громадські посади. Він був членом Комісії з благоустрою Міської думи, а також кандидатом у члени Губернської по промислового податку комісії (1915) [5, с. 171, 180]. Члени сім'ї Гезе також були голосними Катеринославської міської думи в різні роки: Г. Гезе IV у 1905–1909, 1913–1917 рр., Й. Гезе – 1905–1909 рр., П. Гезе – у 1905–1909, 1913–1917 рр. [9, с. 14].

Після лютневих подій 1917 р. у в громадському житті міста, його населення й менонітської громади відбулися зміни. Як писав Пітер Гезе, катеринославці мали вельми слабе уявлення про те, що відбувалося у Петрограді, але лише обговорювали демократію та самоврядування. У місті почали створюватися Ради – органи, що розглядалися та розумілися як представницькі об'єднання. Автор спогадів пише про нову посаду Якоба Гезе, який був обраний, за висловом Пітера, «головним комісаром над усіма ув'язненими» [15, р. 12]. Не зовсім зрозуміло, як саме формувалася нова посада Якоба і якими були його обов'язки, однак цей приклад є яскравим свідченням активної життєвої позиції членів родини. Меноніти – представники, як часто вважають, консервативної групи, насправді були людьми, готовими визна-

вати нові та прогресивні ідеї не лише у виробничій сфері, але й у суспільному житті. Наближалися вибори до Законодавчих зборів, і Пітера Гезе обрали кандидатом у депутати від німецького населення всієї губернії. То була можливість, яку він за об'єктивними обставинами так і не зміг у подальшому реалізувати [15, р. 13].

Скориставшись «моментом тимчасової свободи і демократії», меноніти спробували вплинути на національну політику влади, намагаючись добитись скасування несправедливого «ліквідаційного» антинімецького законодавства. Було вирішено відрядити депутацію до голови Тимчасового уряду О.Ф. Керенського. До представників катеринославської громади (Пітера Функе, юристів Андреаса й Пітера Заватських) приєднався Віктор Гезе – син адвоката Якоба Гезе, катеринославського юриста, який був актором московського дитячого театру. Делегація була прийнята Керенським досить прихильно. Остаточної відповіді від нього не надійшло, проте Керенський пообіцяв розібратися в питанні [15, р. 13, 32].

У спогадах Пітера Гезе збереглися найважливіші свідчення про інші події 1914–1919 рр., сучасником яких він був. Особливо послідовно представлені в залишених ним матеріалах події 1918–1919 рр. Після короткочасного періоду більшовицької влади (початок 1918 р.), під час якої було накладено контрибуцію як на все місто, так і на кожного з підприємців (Тіссени повинні були сплатити 75 000 крб., а Гезе – 50 000 крб.) [15, р. 16], прихід німецької, а потім австрійської армії сприймався як порятунок. Власникам знову були повернуті відібрані в них підприємства. Встановивши у Катеринославі порядок, німецькі контингенти відійшли, а їх змінили австрійці. Період квітня – жовтня 1918 р. був у цілому сприятливим для менонітської громади. У цей час Й. Езау на третій термін обирається міським головою. Призначена йому платня (18 000 крб річних) уперше створювала відчуття очікуваної стабільності, встановлення сильної влади.

Зауважимо, однак, що посада Езау не була результатом призначення. Проводилися вибори, і на пост голови, крім Езау, номінувався і Пітер Гезе, який програв Йогану лише один голос. Як згадував Пітер, Езау взагалі був проти того, щоб його прізвище було вписано у виборчий бюлетень, і Гезе знадобилося чималих зусиль отримати згоду Йогана. Як згадував Пітер, він всіляко підтримував Езау в його діяльності [15, р. 15].

Новий голова заздалегідь передбачав складнощі виконання обов'язків міського голови в нелегких умовах нестабільності центральної влади. Незабаром після виборів у місті було знайдено два трупи австрійських солдатів. За це австрійське командування наклало на місто штраф у 200 000 крб. У переговорах з командуванням брали участь Й. Езау і Пітер Гезе. Вони вмовляли зменшити штраф, але

зуміли домогтися лише зняття часових обмежень виплати грошей. Це врятувало ситуацію, і в метушні наступних подій зобов'язання були забуті [15, р. 16].

Як писав П. Гезе, Езау, який повинен був підкорятися австрійській владі та виконувати її вимоги, незабаром усвідомив різницю між німецьким і австрійським правлінням: німецьке командування нічого не просило в міського голови, у той час як австрійці висували багато вимог. Гезе свідчить, що після падіння режиму Скоропадського і відходу окупаційних військ з ними Катеринослав покинуло 120 чоловік, включаючи сім'ю Езау (Йогана, дружину, двох дітей) [15, р. 16, 17].

Більшість менонітів-підприємців прийняли рішення залишити Росію лише після відходу Денікінської армії наприкінці 1919 р. Пітер Гезе втік до Таганрога. Він залишив Росію на судні, яким дістався до Константинополя. Наступним пунктом його подорожей були Німеччина й Канада [15, р. 29]. Як об'єднано до того часу помер (причини невідомі). У Катеринославі залишився Генріх Гезе. Упродовж довгого часу брати не мали можливості спілкуватись. Остання інформація про Генріха була отримана в 1940-х рр. Він повідомляв, що хворіє, але зберігає віру, силу духа та товаришує, спілкується з Й. Фастом – далеким родичем, який також багато років тому не наважився зробити вибір на користь еміграції [15, р. 30].

Династія Гезе була лише однією з підприємницьких менонітських династій Катеринослава. Здійснений у статті короткий огляд минулого родини доводить значущість менонітської громади для історії міста. Діяльність Гезе як представників нового типу підприємницької еліти – етноконфесії мала метакультурну спрямованість. Життя міста та суспільства навколо них було важливим чинником їх існування. Піклуючись про родину та династичний бізнес, діючи методами цивілізованого підприємництва, вони здійснювали внесок в економічний розвиток міста, регіону, держави. Суспільно важлива діяльність також санкціонувалася та заохочувалася новими соціальними нормами, закріпленими в менонітській культурі. Гезе були гідними громадянами свого міста, звання підприємців та тих посад, які вони обіймали та на які обирались. Династія мала великий потенціал подальшого розвитку, який, проте, було перервано об'єктивними обставинами історичного розвитку Російської імперії.

Бібліографічні посилання

1. Венгер Н. В. Меноніти-підприємці Катеринослава / Н. В. Венгер // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Іст. та археол.». – Д., 2004. – № 12. – С. 47–54.

2. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920): моногр. / Н. В. Венгер // Д., 2009.
3. Весь Екатеринослав. 1913 г. – Екатеринослав, 1913.
4. Екатеринославская губерния: Памятная книжка и адрес-календарь на 1900. – Екатеринослав: Губерн. стат. Комитет, 1900. – С. 23 (III отдел).
5. Екатеринославский адрес-календарь за 1915. – Екатеринослав, 1915. – С. 192; Приднепровье: календарь-ежегодник. – Екатеринослав, 1910. – С. 225.
6. Маслов М. П. Розвиток селянського млинарства в Україні у XIX – 20-х рр. XX ст.: техніко-технологічні аспекти / М. П. Маслов // Укр. селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 177–180.
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / сост. В. Павлович. – СПб., 1862.
8. Мельник Г. К. Должностные знаки Российской империи / Г. К. Мельник, И. В. Можейко. – М., 1993.
9. Отчет городского секретаря Екатеринославской Городской Думы за 1915 г. – Екатеринослав, 1915.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: в 89 т. / под. ред. Н. А. Тройницкого. – Т. XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904.
11. Приднепровье: календарь-ежегодник на 1914. – Екатеринослав, 1914.
- 11.1. Рус. мельник. – 1914. – № 1.
12. Esau Johan and Paul papers // Mennonite Heritage Center. – Vol. 3345.
- 12.1. Epp D. The Emergence of German Industry in the South Russian Colonies / D. Epp // MQR. – 1981. – № 4. – P. 289–371.
13. Epp D. H. Johan Cornies / D. H. Epp. – Winnipeg, Manitoba: CMBC Publications and the Manitoba Mennonite Historical Society, 1995. – 137 p.
14. Friesen P. M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911) / P. M. Friesen. – Fresno: Protestant Spiritual Tradition, 1978. – 1065 p.
15. Heese Peter. Jecaterinoslav. – Mennonite Heritage Center Archive. – Vol. 5015. Small Archives. – 32 p.
16. Heese P. The story of the Heese family. – Mennonite Heritage Centre Archives. – Vol. 2250. – Item 8. – P. 12.
17. The Mennonite Encyclopedia: In 4 vols. / Eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publishing House, 1955–1959. – Vol. 2–1956 p. – P. 686.

Надійшла до редколегії 08.10.2011

УДК 9 (с)16+9 (с2):338

Н. М. Буланова

Музей історії міста Дніпродзержинська

І. І. ЯСЮКОВИЧ – ВИДАТНИЙ ПРОМИСЛОВЕЦЬ ПРИДНІПРОВ'Я

На основі архівних джерел та літератури висвітлено життя й діяльність одного із розбудовників чорної металургії Придніпровського краю І. І. Ясюковича.

Ключові слова: Придніпров'я, Катеринославщина, Кам'янське, видатні постаті, Дніпровський завод, І. І. Ясюкович.

На основе архивных источников и литературы освещена деятельность одного из создателей черной металлургии Приднепровского края И. И. Ясюковича.

Ключевые слова: Приднепровье, Екатеринославщина, Каменское, выдающиеся личности, Днепровский завод, И. И. Ясюкович

In article on the basis of archival sources and the literature reflected the life and activity of one of founders of ferrous metallurgy of Pridneprovsky region of I. I. Yasukovich.

Key words: Pridneprovsky region, Katerinoslav region, Kamenskoye, outstanding persons, Dneprovsky plant, I. I. Yasykovich

Серед проблем, які постали перед сучасною історичною наукою, чільне місце належить висвітленню життя й діяльності видатних промисловців в історії окремих регіонів України, Придніпровського краю зокрема. До їх числа належить активний розбудовник чорної металургії Катеринославщини останньої чверті ХІХ ст. Ігнатій Ігнатійович Ясюкович, який упродовж 1888–1903 рр. обіймав посаду директора-розпорядника Дніпровського заводу у с. Кам'янське. Незважаючи на значний внесок цього діяча у соціально-економічний і культурний розвиток Кам'янського, його діяльність залишається невисвітленою в науковій літературі. У різний час на сторінках тематичних збірок та періодичної преси з'являлися статті Н. О. Циганок, М. П. Чабана, М. М. Сабова, присвячені особистості І. І. Ясюковича [7, 13, 18, 19]. багато фактичного матеріалу представлено у публікаціях та книзі О. Ю. Слоневського «Ігнатій Ясюкович: ім'я в історії», близьких до жанру белетристики [14; 15; 20]. Між тим виникла певна наукова та інформативна прогалина у вивченні цього питання, яка потребує відповідного заповнення. Така ситуація й зумовила вибір теми нашого дослідження.

Остання чверть XIX ст. в історії Придніпровського краю позначилася низкою подій і явищ, що знаменували собою початок принципово нової епохи, характерними особливостями якої були промислова революція, індустріалізація, зміни традиційного сільського укладу. Ці прогресивні процеси не минули також і старожитнє село Кам'янське, піднесення якого розпочалося після будівництва у 1880-х рр. Катерининської залізниці, одна із гілок якої була прокладена від станції Запоріжжя (з 1923 р. – Баглій) до збудованого в селі шпалопросочувального заводу [8, с. 131]. Катерининська залізниця з'єднала Донецький кам'яновугільний басейн із Криворіжжям, де щойно починали розроблятися багаті родовища залізної руди. Тим самим були створені необхідні умови для швидкого розвитку гірничо-видобувної й металургійної промисловості на Півдні України. Великі можливості отримати колосальні надприбутки зробили Придніпровський край вельми привабливим насамперед для іноземного капіталу.

У 1886 р. бельгійська компанія «Коккеріль», промислово-фінансова група Рау й французьке «Товариство Криворізьких залізних руд» – акціонери збанкрутілого Варшавського сталеливарного і рейкового заводу – заснували Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство [далі – ПРДМТ] і навесні 1887 р. розпочали будівництво чавуноливарного заводу у с. Кам'янське [3, с. 102; 8, с. 3]. У 1888 р. діяльність очільника будівництва, технічного директора В. Бассона отримала різку критику членів Контролюючої Ради: роботи виконувалися занадто низькими темпами, без затвердженого кошториса, внаслідок чого витрачено було статутний капітал у сумі 5 млн. крб і перед підприємцями постала загроза банкрутства. Запланований на серпень 1888 р. пуск чавуноливарного заводу переносився на більш пізній період – і контракт з Бассоном було розірвано [3, с. 106].

На початковому етапі будівництва і пуску чавуноливарного заводу виникла гостра потреба не тільки у досвідченому менеджері, але й у талановитому фінансисті, який би раціонально управляв грошовими потоками. 1 вересня 1888 р. директором-розпорядником чавуноливарного заводу було призначено відомого у промислових колах тогочасного директора Путилівського заводу, 41-річного Ігнатія Ігнатійовича Ясюковича. Уродженець м. Ковно (Литва), виходець з родини польських дворян – дрібних землевласників, він отримав ґрунтовну освіту у Першій Віленській гімназії, яку закінчив у 1865 р. Потім продовжив навчання у заснованому 1828 р. Санкт-Петербурзькому технологічному інституті, який готував кваліфікованих фахівців, здатних ефективно управляти окремими фабриками або виробничими підрозділами. У 1869 р. Ясюкович отримав диплом з відзнакою за фахом інженера-технолога і розпочав свою практичну діяльність на Козлово-Воронезько-Ростовській та Миколаївській залізницях.

У 1879 р. за дорученням Міністерства фінансів він вивчав передовий досвід будівництва локомотивів за кордоном, зокрема на підприємствах Кокеріля в бельгійському місті Серенг [5, с. 2; 14, с. 21].

Повернувшись через півтора роки до Росії, Ігнатій Ігнатійович прийняв посаду інженера механічного відділення Рязансько-Уральської залізниці, що саме будувалася, одночасно став доцентом кафедри машинобудування в Санкт-Петербурзькому технологічному інституті. У 1876 р. він остаточно обрав полем своєї діяльності промисловість, посівши посаду головного інженера Невських підприємств з будівництва паровозів і суден і ставши через два роки керуючим заводу. У 1884 р. Ігнатій Ігнатійович очолив Путиловський завод і через чотири роки на запрошення правління ПРДМТ переїхав до с. Кам'янське [5, с. 3].

Новий директор-розпорядник прийняв справи у надзвичайно складному стані, тому поставив умову надання йому надзвичайних повноважень у фінансових, торгових, технічних і кадрових питаннях. У Санкт-Петербурзькому комерційному банку на його ім'я, під персональну відповідальність, було відкрито кредит Міжнародного банку у розмірі 500 тис. крб, необхідних для закінчення будівництва чавуноливарного заводу у с. Кам'янське [3, с. 106].

Одночасно із зведенням цехів та відділень до Кам'янського переводилося устаткування основних цехів, коксових печей колишнього Варшавського сталеливарного і рейкового заводу з метою оперативного налагодження виробничого процесу. Раціонально та економно розпоряджаючись фінансами, новий директор-розпорядник у досить короткий термін зумів завершити будівництво та налагодити випуск металопродукції. 2 березня (за н. ст.) 1889 р. відбулася урочиста церемонія пуску першого об'єкту – доменної печі, упродовж наступних двох років були відкриті основні відділення (доменне, бесемерівське, мартенівське, сталеливарне, залізопрокатне, коксові печі) заводу, який отримав назву «Дніпровський завод ПРДМТ» [8, с. 5]. Підприємство випускало чавун різних типів, сталь, бандажі, мости, ливарні болванки, дріт, парові котли, труби тощо. Поступово асортимент Дніпровського заводу розширювався. Для збуту металопродукції 1 листопада 1888 р. правління ПРДМТ заснувало в Санкт-Петербурзі агенцію: завідувачі – М. П. Ігнаціус і С. Г. Юшинський – отримали право підписувати листи і контракти [3, с. 109].

Вже у перший рік існування Дніпровського заводу з 1 липня 1889 р. по 1 липня 1890 р. було вироблено 2410 267 пудів металу на суму 3 788 646 крб, через п'ять років загальна кількість поставленої на ринок металопродукції становила 6 263 847 пудів на загальну суму 10 892 289 крб [11, с. 58]. Через кілька місяців роботи Дніпровський завод дістав запрошення на Всесвітню промислову виставку в Пари-

жі, де отримав Велику золоту медаль. У 1896 р. на Всеросійській промисловій виставці у Нижньому Новгороді підприємство нагородили державним гербом.

Завдяки технічним знанням та організаторським здібностям І. І. Ясюковича Дніпровський завод за рівнем технологічних процесів і якістю продукції вийшов на одне з провідних місць у важкій промисловості Російської імперії. У 1892 р. правління акціонерного товариства виконало детальний опис нового підприємства: «Завод находится в восьми верстах от ст. Запорожье и расположен у реки Днепр на площади, состоящей из 74 дес. собственной земли и 21 дес. арендуемых у крестьян. На заводе имеется: доменных печей – 2, коксовых – 152, вагранок – 1, бессемеровских конверторов – 2, мартеновских печей – 4, пудлинговых – 10, сварочных – 10, воздуходувных машин – 5, паровых машин при прокатных станах – 7, паровых насосов – 24, локомотивей – 13, паровых котлов – 72... На заводе работает до 3000 чел., преимущественно пришлого люда из средних и северо-западных губерний. Если обратить внимание на заводское устройство и производительность Каменского завода (открыт в 1889 г.), то нельзя не признать в нем гиганта. Завод работает, главным образом, рельсы по заказам железных дорог. В городах этот завод складов не имеет и отпускает покупателям железо прямо с завода» [11, арк. 29 зв.]. Дніпровський завод продовжував розбудовуватися фактично до 1904 р.: вводилися в дію нові відділення, майстерні, лабораторії, електростанції.

Особисті якості Ігнатія Ігнатійовича – організаторські здібності, вміння прогнозувати розвиток наперед, здатність знайти вихід зі складних ситуацій – сприяли ефективності його керівництва справами Дніпровського заводу. Крім того, Ясюкович відзначався високою працездатністю. Шеф технічної контори Дніпровського заводу професор Броніковський згадував, що коли йому доводилося раніше приступати до роботи, він завжди заставляв на підприємстві директора-розпорядника: чи у кабінеті, чи у технічному бюро, чи на виробництві [14, с. 155]. Начальник технічної контори Ян Войцеховський писав, що під час річної інспекції у 1910–1911 рр. Ясюковичу, як голові ПРДМТ на той час, була надана своєрідна раціоналізаторська пропозиція стосовно покращення роботи апарата уловлювання газів на доменних печах: «Директор по рассмотрению этого проекта попросил найти в чертежном архиве проект доменной печи десятилетней давности. Я был крайне удивлен, когда на том чертеже нашел решение, к которому, как нам казалось, мы пришли впервые» [14, с. 155].

Як досвідчений стратег, І. І. Ясюкович управляв підприємством з урахуванням перспектив подальшого розвитку, вважаючи основним недоліком виробництва відсутність власних копалень (адже чорна металургія цілком залежала від сировини): Кам'янський завод

«... не имеет ни собственных рудников, ни угольных копей, тот и другой материал покупается, причем руда криворожская обходится заводу 8 коп. за пуд, а уголь 13 коп. за пуд. Кокс обходится собственному обжигу 23 коп., а покупной по 21 коп. Для обеспечения себя рудой завод арендовал в Кривом Роге три рудника на срок 35 лет. Уголь доставляется на завод окрестными угледоменными, но далеко не исправно. Завод встречает всегда недостаток в угле. Это весьма серьезное обстоятельство может, в период кризисов в каменноугольной промышленности, произвести даже остановку заводского действия» [11, арк. 29 зв.].

Ця проблема неодноразово порушувалася директором-розпорядником Дніпровського заводу і надалі. Так, 19 липня 1899 р. на засіданні правління ПРДМТ, в якому, крім Ясюковича, взяли участь голова правління, барон Фернан де Макар, та члени правління – князь Теніщев, Г. Пастор, А. Грейнер обговорювалося питання про складнощі на виробництві, що виникли у зв'язку з поставками коксу. Устаткування бесерівського й сталепрокатного відділень Дніпровського заводу, яке на час будівництва вважалося гідним рівня кращих європейських підприємств, станом на 1899 р., на думку Ігнатія Ясюковича, потребувало модернізації. Витрати, за попередніми підрахунками, могли скласти близько 8 млн. крб. Але вільних коштів на модернізацію виробництва акціонери не мали. Незважаючи на це, І. І. Ясюкович порушив питання про придбання кам'яновугільних копалень і будівництво коксових печей [10, арк. 212 зв.].

Його ініціатива знайшла підтримку: вже у серпні 1900 р. акціонери придбали Анненську копальню площею 3 000 дес., що знаходилася поблизу ст. Ломівка Катерининської залізниці, а потім – Кадіївське кам'яновугільне родовище колишнього Алмазного товариства у Словоносербському повіті, орендували Лідіївську кам'яновугільну копальню у Бахмутському повіті. Внаслідок цього вартість рудників і копалень збільшилась з періоду заснування ПРДМТ від 314 224 крб до 4 718 546 крб 88 коп. на початку ХХ ст. [8, с. 7].

Діяльність Ігнатія Ігнатійовича Ясюковича не обмежувалася лише виробничими справами. Він активно включився у розбудову заводського селища. Поряд з Дніпровським заводом на кошти Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства у Кам'янському були збудовані Верхня і Нижня колонії з житловими будинками для інженерно-технічного персоналу та кваліфікованих робітників. Для робітників на Нижній колонії було збудовано вісім бараків, але житлом ця категорія населення була забезпечена лише на 13% [3, с. 118].

Крім того, у 1891–1892 рр. у Кам'янському було відкрите училище для дітей робітників, у 1892 р. – Товариство споживачів, упродовж

1893–1894 рр. – кухня для робітників, у 1894 – Свято-Миколаївська заводська православна церква, у 1897 р. – римо-католицький костел святого Миколая, у 1899 р. – заводський клуб і клуб веслувального товариства, у 1900 р. – народна аудиторія з парком та інші об'єкти соціально-культурного призначення [8, с. 5]. У 1907 р. І. І. Ясюкович виступив з ініціативою будівництва чоловічої гімназії у селищі, пожертвувавши на це 13 749 крб із особистих заощаджень [6, с. 2].

Разом з тим Ігнатій Ігнатійович розглядав ці надбання передусім як власність Дніпровського заводу і тому виступав проти введення у с. Кам'янське, яке швидкими темпами набирало характерних рис міського устрою, міського самоуправління. 23 грудня 1913 р., займаючи посаду голови ПРДМТ, він активно виступив проти прагнень різночинців надати Кам'янському статус міста: «В городскую черту предполагается внести и земельные владения ЮРДМО, что нарушает интересы Общества: в пределах своих владений общество устроило мостовые, канализацию, водоснабжение, электрическое освещение и охрану, таким образом ничего нового город дать Обществу не может. Общество имеет свои храмы, народную аудиторию, парк, низшие и высшие и средние учебные заведения, больницы и приюты... По самому характеру заводского поселка в таковой не может быть допущено распоряжительство со стороны лиц вне заводской администрации, т. к. поселок не самостоятельная величина, а подчиненный институт для нужд и интересов завода» [4, с. 57; 12, арк. 20].

Акціонери Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства з кожним наступним роком збільшували свої прибутки. За підсумками першого року роботи прибуток Дніпровського заводу склав 788 000 крб, а у 1896–1897 рр. – 4 214 000 крб [11, с. 46]. У 1890–1891 рр. дивіденди на Дніпровському заводі становили 5 %, у 1894–1895 рр. – 30 %, а в 1895–1900 рр. – 40 % на рік. Лише у 1897 / 98 операційному році акціонери заробили близько 4 млн. крб, тобто 80 % чистого прибутку на вкладений капітал, отримавши з цієї суми 2 млн. крб, або 40 % дивідендів [8; 14, с. 47]. У 1897 р. Міністерство фінансів задовольнило клопотання ПРДМТ і дозволило збільшити основний капітал товариства на 2 500 000 крб шляхом випуску 10 000 додаткових акцій по 250 крб кожна. Таким чином, основний капітал товариства склав 7 500 000 крб, запасний – 4 166 667 крб, амортизаційний – 9 633 415 крб [8; 14, с. 47].

Основними чинниками фінансового та промислового успіху, поряд з вигідними умовами оренди залізрудних та марганцевих рудників, вугільних копалень, значними капіталовкладеннями у справу, зразковою організацією фінансів, та передовим технічним озброєнням підприємства, була жорстока експлуатація робітників на Дніпровському заводі. Так, реальна заробітна плата робітни-

ків у 1897 / 98 р. на цьому підприємстві склала 37,7 крб (для порівняння: 31,2 крб – на Олександрівському Південно-російському заводі, 27,3 крб. – на Юзівському заводі) при 100 % продуктивності праці і мінімальному споживчому кошику 100 крб. [2; 17, с. 250–252]. При цьому частина заробітку вираховувалася на різного роду стягнення, що досягали третини місячної зарплатні.

Енергооснащеність Дніпровського заводу лишалася вкрай низькою, оскільки власники віддавали перевагу дешевій ручній праці. Тільки в 1889–1990 рр. під час роботи отримали травми 18,7 % робітників, а упродовж 1897–1898 рр. – 23,6 %. Якщо в 1890 р. з 2270 робітників 425 осіб (18 %) отримали травми, то в 1900 р. з 6594 робітників було травмовано 1432 особи (21,7 %) [3, с. 118, 119; 8, с. 29]. Працювали на Дніпровському заводі в дві зміни по 12 год., з яких 2 години відводилися на обідню перерву [3, с. 119].

У середині 1907 р. Ясюкович виступив активним противником введення восьмигодинної робітничої зміни, склавши доповідну записку на ім'я міністра торгівлі і промисловості від Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі про наслідки введення трьохзмінних робіт на підприємствах, працюючих у безперервному циклі. Як голова Ради, він навів відповідні економічні розрахунки, зробивши висновок, що «... введение восьмичасовой смены в русскую железную промышленность глубоко заденет все ее районы, не исключая и Урала, где вследствие избытка населения бытовые и природные условия уже давно заставили в некоторых округах ввести рабочие смены и где этот вынужденный опыт дал крайне печальные экономические результаты... введение на южных железоделательных заводах трехсменных работ поведет к увеличению расходов на производство более чем на восемь миллионов рублей, что в свою очередь даст увеличение себестоимости железных товаров... принять вздорожание производства на счет прибылей наши южные металлургические заводы не могут уже по той причине, что таких прибылей в действительности не имеется» [17, с. 253, 254].

І.І. Ясюкович проявив себе як здібний управлінець під час промислової кризи 1900–1903 рр., що призвела до значного зниження завантаження працюючих заводів, різкого скорочення збуту продукції. За роки кризи фактично було ліквідовано 5 заводів [17, с. 13]. У 1901 р. на з'їзді гірничопромисловців Півдня під час обговорення шляхів боротьби з кризою збуту І.І. Ясюкович, як впливова особа в Раді з'їздів гірничопромисловців, які представляли інтереси Донецького басейну і Криворіжжя, запропонував використати досвід інших заводів щодо вироблення загальних умов збуту продукції. Отримавши підтримку з'їзду, він включився в організацію потужного монополістичного об'єднання «Продамет» і став першим головою Ради

[17, с. 13]. Вже наступного року до складу найбільшого у металургії синдикату «Продамет» ввійшло Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство.

Діяльність синдикату полягала у забезпеченні збуту металопродукції заводів цього об'єднання, яке фактично контролювало виробництво більшості металургійної продукції, істотно впливаючи на ціноутворення. Дніпровський завод у Кам'янському посів одне з провідних місць серед виробників металопродукції. Достатньо показовими є розміри дивідендів, виданих акціонерам ПРДМТ з моменту входу товариства до «Продамету»: з 1902 / 03 по 1905 / 06 р. дивіденд становив 12 %, за 1906 / 07 і 1907 / 08 рр. – по 10 %, тобто тримався на досить високому рівні навіть у роки промислової кризи і наступної депресії [17, с. 228].

Політика синдикату полягала у штучному створенні дефіциту металу, безперервному зростанні цін і погіршенні для споживачів умов поставки металопродукції [17, с. 13]. Після створення «Продамету» розпочався інтенсивний процес монополізації промисловості, що негативно позначилося на соціально-економічному розвитку Російської імперії.

Ясюкович був товаришем голови Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі, членом Ради товариства для продажу виробів російських металургійних заводів. Він брав участь у роботі XIV з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії в 1889 р. як представник ПРДМТ і протягом наступних 24 років був постійним учасником з'їздів. Починаючи з 1901 р. Ігнатій Ясюкович щорічно обирався уповноваженим з'їзду в Петербурзі. Упродовж 1900–1902 рр. він представляв з'їзд у Катеринославському гірничозаводському присутствії, у 1904–1908 рр. був представником з'їзду в раді Катеринославського вищого гірничого училища (нині – Національний гірничий університет України). У грудні 1912 р. на XXXVII з'їзді гірничопромисловців. І. І. Ясюковича обрали почесним членом ради з'їзду [5, с. 3; 19, с. 3]. Як уповноважений з'їзду, він завжди був одним з головних захисників інтересів кам'яновугільної та металургійної промисловості.

У липні 1903 р., після смерті барона де Макара, Ігнатій Ігнатович прийняв обов'язки керуючого ПРДМТ і незабаром переїхав до Петербурга. Плідним був і петербурзький період життя й діяльності цього представника промислової еліти. Він був товаришем голови Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі, уповноваженим з'їзду гірничопромисловців Півдня Російської імперії, членом Ради товариства з продажу виробів російських металургійних заводів і членом Ради Варшавського комерційного банку.

Типовий європеєць за походженням і мисленням, І. І. Ясюкович дотримувався поглядів, характерних для транснаціональних компа-

ній, для яких інтереси держави, де вони діяли, не мали істотного значення. Для прикладу можна навести ситуацію, пов'язану з організацією тресту під час економічного спаду, який переживала Російська імперія у 1908 р. Металургійним заводам, які несли колосальні збитки, доводилося боротися за ринки збуту. Стурбований, як і інші підприємці, економічною кризою, І.І. Ясюкович, маючи тісні зв'язки з бельгійською і французькою діловою елітами, запропонував повернутися до ідеї, яка виникла у 1903 р. на XXII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії, і створити гігантську корпорацію, найбільшу в Європі, для утримання стабільно високих цін на металопродукцію [1, с. 3].

Наслідком стала нарада представників південних металургійних заводів, що відбулася у Санкт-Петербурзі в 1907 р. Там було заявлено про злиття двох акціонерних товариств – Дніпровського металургійного і Російсько-Бельгійського. Пізніше до них приєдналося Новоросійське товариство. На початку 1908 р. у столиці Бельгії було укладено договір про умови заснування тресту. Приєднатися до нього виявили бажання акціонерні товариства «Російський Провіданс», Урало-Волзьке, Брянське і Новоросійське. Наступний етап полягав у обміні їх акцій та облігацій на нові, трестівські. Сумарний капітал майбутнього тресту, за приблизними оцінками, міг скласти близько 172 млн. крб. Реалізацію цінних паперів взялися здійснити солідні європейські банки – «Паризький Союз», «Ліонський кредит», «Генеральне товариство» (Брюссель) та ін. – на дуже вигідних для засновників тресту умовах. Контрольний пакет акцій (66,2 %) отримували Дніпровське, Російсько-Бельгійське і Брянське товариства, які фактично й управляли б майбутньою корпорацією [1, с. 4]. Таким чином був запроектований один з перших у Російській імперії синдикат з величезними фінансовими та природними ресурсами. Вірогідно, монополісти могли б добитися й вигідних військових замовлень та мати можливість впливати на уряд. Цей не втілений у життя проект свідчив про амбітні плани І.І. Ясюковича – яскравого представника промислової еліти свого часу.

І.І. Ясюкович – досить складна й суперечлива постать в історії Кам'янського. Він фактично стояв у витоків будівництва міста, але виступав категорично проти надання Кам'янському міського статусу. Проявивши себе як талановитий менеджер, здатний управляти підприємством навіть у період кризи, він завжди в першу чергу відстоював інтереси великого капіталу – власників заводів та акціонерів товариства.

Бібліографічні посилання

1. *Азаров М.* Из истории монополизма в России: Тайна первого треста / М. Азаров // Рус. фокус. – 2003. – 7 мая.
2. *Брандт В. Ф.* Иностранные капиталы / В. Ф. Брандт. – СПб., 1899. – Ч. II.
3. *Буланова Н.* Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. Буланова. – Д., 2009.

4. Буланова Н. М. Невідомі сторінки в історії Кам'янського: за матеріалами Російського історичного архіву м. Санкт-Петербург / Н. М. Буланова // Скарби музеїв: Матеріали обл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв. 2003 р. – Д., 2005. – С. 56–63.
5. Двадцятип'ятилетний юбилей: 1888–1913 гг.: Игнатий Игнатьевич Ясюкович // Отклики жизни. – 1913. – 8 сент.
6. Общество «Просвещение» в с. Каменском и содержащая им гимназия / Горно-заводск. листок. – 1909. – 5 янв.
7. ООО «Днепровский меткомбинат: история, современность, перспективы» / авт.-сост. Л. В. Ключ, Н. М. Цыганок. – Д., 2009.
8. Описание Днепровского завода Южно-Русского Днепровского металлургического общества. – Варшава, 1908.
9. По Екатерининской железной дороге. Вып. 1. – Екатеринослав, 1903. – С. 131.
10. Рос. держ. іст. архів. – Ф. 23, оп. 24, спр. 42.
11. Рос. держ. іст. архів. – Ф. 37, оп. 65, спр. 2243.
12. Рос. держ. іст. архів. – Ф. 1288, оп. 5, спр. 170.
13. Сабов М. М. Осмысливая прошлое / М. М. Сабов // Ведомости. – 2006. – 9 серп.
14. Слоневский А. Ю. Игнатий Ясюкович. Имя в истории / А. Ю. Слоневский. – Д., 2009.
15. Слоневский А. Ю. Традиции благотворительности на Днепровском заводе / А. Ю. Слоневский // Знамя Дзержинки. – 2009. – 21 янв.
16. Слоневский А. Ю. И. И. Ясюкович: К 145-летию со дня рождения / А. Ю. Слоневский // Знамя Дзержинки. – 1992. – № 45–47.
17. Цукерник А. Л. Синдикат «Продамент» / А. Л. Цукерник. – М., 1959.
18. Чабан М. Мандрівки старим Кам'янським / М. Чабан. – Д., 2004.
19. Чабан М. Справа життя Ігнатія Ясюковича / М. Чабан // День. – 2006. – 1 лип.
20. Яценко Л. Г. Дух ушедшей эпохи: Каменское – Днепродзержинск: 1917–1953 годы: Воспоминания, очерки, документы / Л. Г. Яценко, О. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 16.07.2011

УДК 94 (477) «1860 / 1890»

Н. М. Малига, В. Д. Мирончук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРИВАТНІ БАНКІВСЬКІ УСТАНОВИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ 60–90-х РОКІВ ХІХ ст.

Розглянуто особливості розвитку приватної банківської справи в Російській імперії у пореформений період та діяльність приватних фінансових установ на Катеринославщині 60–90-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: агентство, банк, банкірський будинок, відділення, Катеринославщина, кредит.

Рассмотрены особенности развития частного банковского дела в Российской империи в пореформенный период и деятельность частных финансовых учреждений на Екатеринославщине 60–90-х гг. XIX в.

Ключевые слова: агентство, банк, банкирский дом, отделение, Екатеринославщина, кредит.

Die Besonderheiten der Private Banking-Geschäft in das russische Reich in der Postund die Tätigkeit der privaten Banken in Katerynoslav 60 bis 90 des XIX.

Schlag worte: agentur, bank, bankhaus, büro, Ekaterinoslavschine, kredit.

Загальновідомо, що скасування кріпосного права у 1861 р., наступні буржуазні реформи 60–70-х рр. XIX ст. дали міцний поштовх соціально-економічному розвитку Російської імперії, суттєво вплинули на всі сфери суспільного життя. Поступово почався процес модернізації, який мав на меті поставити імперію на один щабель з провідними країнами того часу. Таку позицію царського уряду підтримували західні країни, вважаючи, що зміни, які відбулися, є об'єктивно обґрунтованими [15, с. 16]. У середині 1860-х рр. барон Шарль де Талейран, який на той час був послом Франції, зазначив, що Росія, яка бажає стати сучасною державою, просто приречена на те, щоб запозичити передовий західний досвід, «... чи йде мова про зміни судових інститутів, побудову залізниць або реформу армії» [14, с. 148].

Однак, на відміну від Заходу, процес модернізації в Російській імперії мав специфічні риси, а саме помітною була роль держави, яка активно сприяла розвитку важкої промисловості, насамперед гірничозаводської та залізничного транспорту. Серед залізниць, що були побудовані за рахунок держави, виняткове значення мала Катерининська залізниця, що вступила в дію у 1884 р., з'єднавши Донбас із Криворіжжям та заклавши міцні підвалини для розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, фінансової справи в країні.

Прискорений розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків, подальші зміни в економіці ставили нагальне питання щодо діяльності банківських установ, зокрема приватних. Однак, як зазначає дослідник Й. Гіндін, через притаманну Російській імперії ранню концентрацію їх загальної кількості в країні на початок XX ст. не перевищувала 53 [2, с. 50]. Що ж до Катеринославщини, то тільки в місті на кінець 90-х рр. XIX ст. діяло одночасно приблизно 17 відділень найбільших банківських установ та їх представництва, з-поміж яких лише 8 були приватними.

Зазначимо, що історія кредитно-фінансової справи на Катеринославщині отримала певне висвітлення. Це насамперед дослідницька література з проблем економічного розвитку Російської імперії та України. Тут слід виокремити праці відомих радянських дослідників

Б. В. Ананьича [1], В. І. Боввікіна та Й. Ф. Гіндіна [2]. Особливе місце належить колективному дослідженню «Фінансово-кредитна система України – Росії (XVIII – XX ст.)» [13 с. 312]. Значний інтерес викликає монографія відомого вченого О. Б. Шляхова «Україна на шляху до індустріального суспільства» [15, с. 244].

Історія банківських установ Катеринославщини знайшла своє відображення і в такому ґрунтовному колективному дослідженні, як «Історія міста Дніпропетровська», що вийшла за редакцією професора А. Г. Болебруха [4]. Були також залучені окремі науково-популярні нарисы краєзнавця В. Старостіна під загальною назвою «Фінансовий Катеринослав» [8–12]. Дослідник провів значну роботу з вивчення історії фінансових установ, що діяли в пореформений період у Катеринославі, однак, на жаль, в його студіях відсутні посилання на джерела.

Все це обумовило необхідність залучення джерел. Це перш за усе «Памятные книжки и адрес-календари» Катеринославщини за окремі роки, в яких знаходиться інформація про місце розташування відділень банків та їх керівного складу [6, 7]. Матеріали «Адрес-календарей» доповнюються свідченнями ілюстрованого путівника по містах Катеринослав і Харків, що побачив світ у 1905 р. [3].

Як відомо, одними з перших банківських установ приватного типу в Катеринославі стали банкірські дома. У більшості своїй це були звичайні торговельні будинки, що займалися банківськими операціями і поєднували торгівлю з банківським підприємництвом. Поступово даний вид діяльності став їх основним джерелом прибутків. Однак такі установи не могли повністю задовольнити потребу споживачів у кредиті, оскільки надавали здебільшого лише короткотермінові позики.

Перший банкірський дім Катеринослава з'явився на початку 1860-х рр. Він був відкритий при торговельному домі «Ульман та К^о» і належав відомій у місті родині Ульманів, діяльність яких виходила далеко за межі комерційних інтересів [4, с. 170]. Так, братами Робертом та Василем було засновано першу книжкову крамницю в Катеринославі, а трохи пізніше при магазині почала діяти Публічна бібліотека. Згадки про братів можна зустріти у «Спогадах» А. М. Достоевського, який у 1860–1864 рр. працював у місті. Компанія «Ульман та К^о» успішно проіснувала до кінця 80-х рр. XIX ст. і припинила свою діяльність зі смертю Василя Петровича Ульмана [8, с. 10]. Спадкоємці реалізували себе як суспільні діячі, лікарі, педагоги, а сімейна справа була ліквідована.

У 90-х р. XIX ст. були зафіксовані дві такі установи: дома А. Когана та І. Кофмана. Заклад Когана проіснував близько десяти років. Досить активною виявилася діяльність Кофмана. Про «методи» його роботи ходили недобрі чутки, однак процвітання справи це не зава-

дило. Головним джерелом прибутків стала застава під нерухомість (Кофман був одним із найбільших власників нерухомості у місті). Банкірський дім розміщувався по вулиці Троїцькій (сучасна назва – Червона). На 1910 р. статки банкірського дому наближалися до 1 млн крб. Подальшому розвитку завадила громадянська війна. Кофману вдалося відправити родину за кордон, однак сам він, за невідомих причин, виїхати не зміг. Він помер у злиднях в одній з міських лікарень [8, с. 10].

З 1871 р. в Катеринославі почало діяти агентство одного з найбільших аграрних банків країни – Харківського земельного. Міська влада неодноразово зверталася за допомогою до керівництва банку. Він став найбільшим кредитором Катеринослава [11, с. 10]. Однак, незважаючи на це, банк не мав власного відділення, а задовольнявся діяльністю агентства. Так, на 1889 р. ним керував відомий у місті суспільний діяч, гласний міської думи Петро Васильович Кулабухов [6, с. 548], а на 1900 р. і до своєї смерті 11 лютого 1904 р., агентство очолював Анатолій Миколайович Кулабухов [7, с. 23]. Усі операції, що проводилися у Катеринославі, завжди затверджувалися правлінням у Харкові.

До першої десятки приватних провінційних банків Російської імперії входив Катеринославський комерційний банк [12, с. 10]. Його устав було затверджено 14 серпня 1872 р. міністром фінансів Михайлом Рейтерном. Не дивлячись на успішну діяльність, за час існування не було відкрито жодного нового відділення, банк мав суто регіональний характер. На 1900 р. його головою був дійсний статський радник Є. П. Любарський-Пишменний, до правління входили дійсний статський радник М. В. Куримін, губернський секретар І. М. Бразоль, а також купці І. А. Макаров та Г. П. Мураховський [7, с. 23]. Відділення розташовувалося по вулиці Московській у двоповерховому будинку, переобладнаному відповідно до вимог установи.

Приблизно 1897 р. було відкрито Катеринославське відділення Азово-Донського комерційного банку – перше в місті відділення приватного банку, який розміщувався на Катерининському проспекті. Інші відділення діяли в Олександрівську, Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Нікополі та Юзівці. Банк контролював велику частину грошових потоків регіону [9, с. 10]. На 1900 р. керівником Катеринославського відділення банку був П. А. Каменко [7, с. 23].

Відділення Азово-Донського комерційного банку займалися переказом коштів, обліком векселів, прийомом вкладів, видачею короткострокових позик під заставу цінних паперів або товарів. Це було основною сферою його інтересів. Примітно, що всі операції проводилися на високому рівні із забезпеченням максимуму зручностей для клієнта. Також банк проводив і самостійні торгові операції,

перш за усе скупку та експорт зерна. Займався благодійною діяльністю. Так, наприклад, у 1899 р. Азово-Донським банком було виділено 1 000 крб на будівництво корпусу Катеринославського вищого гірничого училища.

Свою діяльність у Катеринославі здійснював і Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк. Катеринославське відділення було відкрито у 1899–1900 рр. Розширення сфер впливу банку на Південь України ускладнювалося тим, що він почав свою діяльність пізніше Азово-Донського банку, який уже встиг закріпитися в основних комерційних центрах регіону. Враховуючи те, що основні інтереси цих банків знаходилися в одних і тих же сферах (перекази коштів, кредитування, обладнання з зерном), Петербурзький банк відразу опинився в не дуже вигідному становищі [10, с. 10]. Свої позиції він посилив на початку ХХ ст., виробивши нову стратегію дій. Це проявилось у відкритті низки агентств, а не відділень, що суттєво знизило витрати. До того ж керівництво банку звернуло увагу на швидко зростаючі населені пункти регіону – Синельникове, Гришино, Лозову, Нікополь. У Катеринославі в 1900 р. відділення розміщувалося в орендованому будинку Шишмана по вул. Московській [3, с. 47]. Згодом з'явилося власне приміщення на розі Катерининського проспекту та вул. Клубної, урочисте відкриття якого відбулося 4 лютого 1912 р. Сьогодні це відділення Державного банку України, що розташоване на перехресті пр. Карла Маркса та вул. Леніна.

Завдяки значній концентрації в кредитно-фінансовій сфері та за допомогою урядових установ провідними гравцями на ринку ставали столичні банки. Своєю діяльністю вони витісняли провінційні банки й перешкоджали появі нових фінансових установ. Малі приватні фірми та підприємства постійно відчували нестачу кредитування. Це було зумовлено кількома причинами: по-перше, відсоткова ставка була занадто високою для них, а по-друге, великі банки не були зацікавлені в довгостроковому кредитуванні подібних установ. Так, за свідченнями сучасників, «...підприємства, де не можна нажити значні суми, у нас залишаються покинутими, оскільки великі кредитні установи звикли наживати мільйони, і на дрібних підприємствах нажива в декілька десятків тисяч їх не цікавить» [5, с. 81].

Таким чином, можна зробити висновок, що Катеринославщина зі своїм потужним промисловим і сільськогосподарським потенціалом у пореформений період стає привабливим регіоном для приватної банківської діяльності. Великі столичні банки, як то Азово-Донський комерційний та Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний або Харківський земельний, поширювали свій

впив за рахунок створення розгалуженої системи агентств та відділень, які на місцях не визначали власні пріоритети, чітко виконуючи інструкції центрального керівництва. На відміну від них місцеві кредитні установи відчували певну свободу, однак не поспішали зі створенням нових представництв.

Бібліографічні посилання

1. *Ананьич Б.* Банкирские дома в России 1860–1914 гг.: Очерки истории частного предпринимательства / Б. Ананьич. – Л., 1991.
2. *Гиндин И.* Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране / И. Гиндин // Свержение самодержавия: сб. ст. под науч. ред. И. Минц и др. – М., 1970. – С. 39–88.
3. Иллюстрированный путеводитель. Екатеринослав и Харьков. – Х., 1905.
4. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
5. *Озеров И.* На новый путь: К экономическому освобождению России / И. Озеров. – М., 1915.
6. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав, 1889.
7. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 год. – Екатеринослав, 1901.
8. *Старостин В.* Банкирские дома / В. Старостин // Недвижимость в движении. – 2007. – № 14. – С. 10.
9. *Старостин В.* Иногородние банки: Азово-Донской коммерческий банк / В. Старостин // Недвижимость в движении. – 2007. – № 30. – С. 10.
10. *Старостин В.* Иногородние банки: Санкт-Петербургский международный коммерческий банк / В. Старостин // Недвижимость в движении. – 2007. – № 31. – С. 10.
11. *Старостин В.* Иногородние банки: Харьковский земельный банк / В. Старостин // Недвижимость в движении. – 2007. – № 31. – С. 10.
12. *Старостин В.* Местные банки: Екатеринославский Коммерческий банк / В. Старостин // Недвижимость в движении. – 2007. – № 19–20. – С. 10.
13. *Стельмах В.* Фінансово-кредитна система України – Росії (XVIII – XX ст.) / В. Стельмах, І. Д'яконова, І. Сало, П. Сениш, Т. Соколенко. – Суми, 2000.
14. *Черкасов П.* Политические реформы Александра II в донесениях и отчетах посольства Франции в Санкт-Петербурге / П. Черкасов // Нов. и новейш. ист. – 2010. – № 3. – С. 142–162.
15. *Шляхов О.* Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Шляхов. – Д., 2010.

Надійшла до редколегії 17.09.2011

УДК 94 (477.7=411.16) «18 / 19»

А. Ф. Медведовська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПІДПРИСМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЇВ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Досліджено підприємницьку діяльність єврейського населення Нижньої Наддніпрянщини, її розвиток та особливості ведення у контексті соціально-економічної модернізації та покращення транспортної інфраструктури у Російській імперії. Здійснено аналіз факторів, які справили вплив на єврейську ділову активність та формували пріоритети єврейських підприємців щодо вкладання коштів у конкретні галузі економіки.

Ключові слова: єврейські підприємці, єврейська громада, ділова активність, торговельна діяльність, єврейський капітал, галузі промисловості.

Исследованы предпринимательская деятельность еврейского населения Нижней Надднепрянщины, её развитие и особенностям ведения в контексте социально-экономической модернизации и улучшения транспортной инфраструктуры в Российской империи. Произведен анализ факторов, которые оказывали влияние на еврейскую деловую активность и формировали приоритеты еврейских предпринимателей относительно вложений средств в конкретную сферу экономики.

Ключевые слова: еврейские предприниматели, еврейская община, деловая активность, торговая деятельность, еврейский капитал, отрасли промышленности.

The article is dedicated to the study of business activity of the Jewish population of the Lower Naddnepryanschina, its development and features in the context of socio-economic modernization and improvement of transport infrastructure in the Russian Empire and also studies and analyzes the factors that influenced the Jewish business activity and formed priorities of Jewish businessmen regarding investing in specific areas of the economy.

Key words: Jewish businessmen, Jewish community, business activity, Jewish capital, areas of the industry.

Сприйняття українцями єврейської етнічної групи і у теперішній час багато в чому базується на застарілих стереотипах, необґрунтованих упередженнях, які є наслідком недостатньої обізнаності, недостовірного висвітлення та некоректної інтерпретації історичних фактів. Історія євреїв південноукраїнських земель представляє особливий інтерес, оскільки цей регіон в ХІХ – на початку ХХ ст. був осередком бурхливого промислового розвитку Російської імперії, а єврейська присутність відігравала помітну роль в економіці краю.

Підприємницька діяльність євреїв Нижньої Наддніпрянщини частково вивчалася у монографіях сучасних дослідників – М. Поліщука та С. Ципперштейна [7, 11], які подають загальний нарис соціально-економічного та суспільно-політичного життя єврейської громади. Метою даного дослідження є висвітлення маловивчених аспектів розвитку єврейського підприємництва у Херсонській та Катеринославській губерніях на підставі існуючої історіографії та джерел.

Діяльність у сфері торгівлі та посередництва здавна вважалася найбільш традиційною для євреїв. Витоки цієї традиції обумовлені їх багатовіковим досвідом та історичними обставинами. Починаючи з другої половини XIX ст. євреї вийшли на новий рівень у цій справі, що було обумовлено соціально-економічною модернізацією Російської імперії, епіцентром якої стала саме Нижньонаддніпрянська Україна. Ці землі були приєднані й почали освоюватися порівняно нещодавно, у другій половині XVIII ст., тому за ними закріпилася історико-географічна назва Новоросійський край. З відкриттям чорноморських портів економічна орієнтація Правобережної України в бік Польщі та Лівобережжя, у бік центральної Росії змінилася їх загальною торговою спрямованістю на Новоросію. З індустріалізацією південних регіонів контакти із зарубіжжям стали набагато інтенсивнішими, ніж із Центральною Росією.

На середину XIX ст. найперспективнішим та найпривабливішим у торговому сенсі містом Новоросійського краю була Одеса. Її географічне положення та режим безмитної торгівлі порто-франко, який діяв до 1859 р., зробили місто одним із найважливіших торговельних центрів Російської імперії. Внаслідок заможності єврейської громади та лояльних взаємовідносин з місцевою владою частка єврейського населення цього міста швидко збільшувалося і становила, за підрахунками М. Поліщука, у 1863 та 1880 рр. відповідно 25,45 % та 32,9 % [7, с. 41]. Таким чином, євреї налічували близько третини населення міста.

Економічні позиції одеського єврейства почали зміцнюватися під час викликаної Кримською війною кризи, яка значно підірвала одеський експорт через блокаду одеського порту. У той час англійці, що зазвичай купували російське збіжжя, переорієнтувалися на північноамериканських виробників, і навіть коли війна скінчилася, відновити втрати виявилось не просто. Грецькі магнати, що посідали центрові позиції у хлібному експорті і являли собою значну конкуренцію єврейським торговцям, імовірно, користувалися більшою підтримкою уряду. Але, не дивлячись на це, вони збанкрутіли й закрили свої фірми, у той час як єврейські купці, які мали справу з меншими обсягами товарів, краще пристосовувалися до коливань

ринку та завдяки налагодженню тісних контактів з безпосередніми виробниками були в змозі витримати цю кризу. З того моменту євреї швидко почали витіснити греків в експортній торгівлі та вже у 1875 р. 60 % міських торгових будинків знаходилися в їх власності, тоді як питома вага єврейського населення, як зазначалося вище, складала лише третину.

За підрахунками Г. Блюменфельда, у другій половині 70-х рр. XIX ст. євреї становили 37 % серед експортерів збіжжя (найзначнішими з них були Фішерович, Вольфензон, Ефрусі, Бродський), 70 % – серед власників парових млинів (Гурович, Клейман, Юліус, Бродський, Шульберг, Вайнштейн), у власності євреїв знаходилося 35 % фабрик та заводів, частина з яких належала до найбільш перспективних галузей – хімічної, паперової, цукрорафінадної. Дрібні єврейські торговці також досягли значних успіхів, оскільки у 1870-х рр. вони володіли половиною торговельних закладів Одеси [7, с. 41]. Провідний єврейський торговець Л. Рабінович, який постійно продавав свої товари дешевше, ніж конкуренти, був ініціатором зниження цін на чай у Південній Росії у 1860-х рр. [1, с. 2].

П. Чубинський, описуючи євреїв малоросійських губерній, зазначав, що вони відзначаються «... економічністю у витратах під час торгових операцій, особливо при вояжах та наймі службовців» [10, с. 82]. Свідченням тому є особливості ведення ними транзитної торгівлі, тобто доставки хліба чи інших товарів у портові міста або складські пункти. Сільськогосподарські продукти закупалися у поміщиків, а менш заможні торговці скупали їх на ярмарках у селян і самостійно відправляли до місць збуту. Великі торговці завжди користувалися для цього послугами комісіонерів, а дрібні іноді самі їхали продавати свій товар і самі розраховувалися з покупцями. Витрати на дорогу – іноді це було 250–300 верст – були менші за суму, яку довелося б платити комісіонеру. Окрім того, на отримані від продажу гроші торговці часто купували і везли до свого міста якийсь іноземний імпортований товар: наприклад, рибу з Херсона та Миколаєва чи бакалійні товари з Одеси [10, с. 82]. Таким чином вони заощаджували гроші на транспортних витратах, знижуючи собівартість товарів, що дозволяло їм збавляти ціни, коли цього вимагала конкуренція.

Широкі економічні можливості Одеси та зосередження в ній великого єврейського капіталу, а також її відкритість щодо проникнення культурного й світоглядного впливу Заходу дозволили цьому місту стати осередком формування нового типу єврейського підприємця – прагматичного та обізнаного у всіх галузях сучасного життя, що було наслідком певного відходу від активного релігійного життя з його табу і заборонами.

У доповіді про торгову діяльність євреїв Одеси член комісії з єврейського питання М. А. Бухтєєв зазначав: «...участь євреїв в економічному житті міста та його промислового району виявляється, головним чином у торговій діяльності євреїв. Діяльність ця охопила майже усі галузі торгівлі як внутрішньої, так і закордонної ввізної та вивізної; за єврейського характеру ведення торгової справи і при способах її вести, які склалися у євреїв, хід більш правильної торгівлі неможливий, і євреї таким чином у торгівлі краю зайняли домінуюче становище. Багато з єврейських способів ведення справ являють собою прекрасні зразки торгівельних звичаїв та устроїв» [4, арк. 1].

Такий успіх був не випадковим, а став результатом довготривалого досвіду та спеціального виховання. Цікаво, що єврейські батьки часто давали дітям невеликі суми грошей, які вони повинні були повернути під відсотки. У такий спосіб з раннього віку єврейські діти посвячувалися у таємниці комерції і, вступаючи у діловий світ, швидко й легко досягали успіху [12, с. 511].

Та вже у 1870-х рр. інші південноукраїнські міста також заявили про себе як про торговельні центри. Це більшою мірою було викликано будівництвом, мережі залізниць, до якої були включені такі міста, як Катеринослав, Павлоград, Миколаїв, Єлисаветград, і обумовило втрату унікального становища одеського порту. Така якісна зміна інфраструктури справила значний вплив на місцевих євреїв. Їх кількість стрімко почала зростати. Херсонська єврейська громада зросла з 9,5 тис. осіб у 1860 р. до 18 тис. наприкінці століття. А чисельність катеринославських євреїв збільшилася протягом другої половини XIX ст. з 5,5 тис. до 41 тис. осіб [8, с. 40]. У Єлисаветграді, де в 1879 р. мешкало 40 тис. населення, євреї складали чверть [8, с. 37]. У Миколаєві протягом 1860-х рр. умови для проживання єврейського населення значно покращилися, і як результат у 1880 р. воно складало вже близько 14 % населення міста [7, с. 45].

Участь євреїв у торговельному житті цих міст була настільки вагомою, що «...по суботах, – як відзначали сучасники, – коли вони закривають свої лавки, Херсон нагадує те місце, в якому холера, або лютує щось подібне, вулиці повністю вимирають» [11, с. 147]. Втім конкурентоздатність Херсону була послаблена труднощами транспортування товарів, оскільки це місто тривалий час не було включено до залізничної мережі. Тим не менше воно залишалося центром торгівлі лісом, у якій домінували євреї. З часом єврейська участь у більш прибутковій масштабній торгівлі, переважно хлібом та лісом, значно збільшилася, і свідченням тому є виникнення заможного прошарку євреїв. Наприклад, в Єлисаветграді в 1879 р. 120 зі 160 купців першої гільдії були євреями [9, с. 15, 157].

Євреї переважали у головних галузях економіки міста – торгівлі хлібом, скотарстві, вівчарстві, забезпечуючи три чверті міських прибутків. Єврейські підприємці Катеринослава володіли однією чвертю фабрик та заводів і спеціалізувалися переважно на металообробній та деревообробній промисловості. Зі 109 металообробних заводів євреям належало 23 (21 %). Із 39 заводів сільськогосподарських знарядь і машин єврейськими були 12 (31 %). У той же час євреї володіли 19 з 27 лісопильних заводів, що складало 70 %, зокрема у Катеринославі власниками таких заводів були Гайсенович, Левензон, Палей, Оршанський, Шапіро, Гуссман, Коган, Розенберг та ін. У власності євреїв нараховувався 51 зі 135 млинів, серед яких були і парові [2, с. 12].

За даними О. Бистрякова, євреям належало 18 цегельних заводів, 11 олійниць, 2 тютюнові фабрики. Взагалі у торгівлі було зайнято, за його підрахунками, 41,11 % єврейського населення губернії [2, с. 8]. Одним з великих єврейських промисловців Катеринослащини був М. Карпас: йому належало Товариство кам'яновугільних та залізних рудників Півдня Росії, багато його коштів було вкладено у Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство, а також він володів й іншими підприємствами, зокрема кількома цементними заводами. У Катеринославі брати Лещавер були власниками чавуноливарного заводу, який знаходився на вулиці Петроградській. Там само була й фабрика металевих виробів та сталевих лопат Шабада і Когана. Ще один чавуноливарний завод належав В. Г. Кропману. Цинкувальний та лудильний заводи були у власності П. Немировського. Братам Коган належав дротяний завод, А. Лур'є володів макаронною фабрикою. Торговельна ж діяльність євреїв традиційно зосереджувалася на продажі готового одягу та мануфактури. Популярним був «Торговий дім Зільберман і С-я», який мав декілька магазинів, що торгували мануфактурою [2, с. 9].

Слід відзначити й особливий внесок єврейських підприємців у становлення й розвиток банківської системи Півдня України. Зокрема, в Одесі 10 з 12 банків були єврейськими. Найвідоміші з них, за матеріалами Державного архіву Одеської області (дал – ДАОО), – банкірські дома М. Ашкеназі та С. Барбаша (ф. 246, 175). Власник банкірського дому Ашкеназі також був співзасновником акціонерного товариства «Русское общество юго-восточного пароходства «Звезда», яке він створив разом із компанією англійського підприємця Джекобса у 1898 р. [5, арк. 1].

Цікавим явищем у середовищі євреїв-комерсантів були так звані єврейські перекази, про які можна дізнатися з доповіді вже згадуваного вище члена Комісії з єврейського питання М. А. Бухтєєва про торгіву діяльність євреїв в Одесі (1881 р.) [6, с. 74]. Суть їх

полягала в тому, що в середині країни євреї у будь-який момент може отримати готівку від іншого єврея, йому малознайомого, або взагалі незнайомого, видаючи йому переказ на Одесу або інші міста, які були зручними для обох сторін. Переказ цей являв собою клаптик звичайного паперу, на якому було написано кілька рядків на ідиші, і жодні обставини не могли спровокувати несправність виплати за такими переказами. В Одесі їх сплачувалося на дуже велику суму. Звичай справно платити за переказами створював всередині країни так званий рухомий банк, послугами якого могли користуватися лише євреї [4, арк. 2, 3].

У Катеринославі євреї також керували багатьма фінансовими організаціями. Міське відділення Азово-Донецького банку очолював Л. Дейч, а відділенням Об'єднаного банку керував Л. Йоффе. Засновником Катеринославського комерційного банку був А. Варшавський. Існував також «Банкірський будинок І. Кофмана». Обліково-позиковий комітет по торговельно-промислому кредиту очолював М. Карпас [3, с. 30].

Єврейські підприємці надавали пріоритет конкретним галузям комерційної діяльності, зважаючи на географічне положення та розвиток транспортної інфраструктури у містах Нижньої Надніпрянщини. Так, основна частка торгового капіталу євреїв, орієнтованого на експорт, була переважно зосереджена в Одесі та Миколаєві, що було обумовлене наявністю портів, а промисловий капітал був задіяний більшою мірою на Катеринославщині у зв'язку з наявністю природних ресурсів, видобутком корисних копалин, що вівся у цій місцевості. З будівництвом мережі залізниць, появою нових шляхів сполучень зростає роль у зовнішній торгівлі неперетових міст Новоросійського краю, таких як Єлисаветград та Катеринослав, що пожвавило єврейську ділову активність. Більшість єврейських підприємців великих південноукраїнських міст, які мали значні капітали, вкладали кошти і в промислову, і в транспортну, і в банківську сферу одночасно.

Таким чином, єврейські підприємці виявили готовність і пристосованість до ведення комерційної діяльності, використовуючи здобутки модернізації промисловості та інфраструктури. Частка єврейських торговельних закладів, як правило, значно перевищувала питому вагу євреїв серед населення міст і містечок. А спритність і майстерність єврейських підприємців у веденні справ відзначали як пересічні обивателі, так і представники влади. Для єврейської спільноти Південна Україна стала особливим простором, більш вільним від впливів релігійного життя та пов'язаних з ним стереотипів поведінки та заборон. Тут формувалися нові традиції, які більшою мірою відчували вплив капіталістичного ладу ліберальної культури.

Найбільшого втілення ці процеси отримали серед економічно активних прошарків єврейського населення, які швидко копіювали модель соціальної поведінки християн. Таким чином, прискорена акультурація євреїв у даному регіоні стала додатковим чинником інтенсифікації їх діяльності у комерційній сфері.

Бібліографічні посилання

1. Блюменфельд Г. Торгово-промышленная деятельность евреев в Одессе / Г. Блюменфельд // Восход. – Т. 4, апр. – май
2. Быстряков А. Г. Евреи Екатеринослава – Днепропетровска / А. Г. Быстряков. – Д., 2001.
3. Быстряков А. Г. Екатеринослав в 1905 / А. Г. Быстряков. – Д., 2004.
4. ДАОО – Ф. 2, оп. 2, спр. 2022.
5. ДАОО – Ф. 246, оп. 1, спр. 1.
6. Евреи Одессы и юга Украины. История в документах. Кн. 1. Конец XVIII – начало XX ст. / Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова; Гос. Архив Одесской обл.; Междунар. евр. общин. центр «Мигдаль». – Одесса, 2002. – (Труды Гос. Архива Одесской обл. Т. VII). – Кн. 1. (Кон. XVIII – нач. XX в.).
7. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904 гг. / М. Полищук. – М., 2002.
8. Рус. еврей. – 1879. – 9 сент.
9. Рус. еврей. – 1879. – окт.
10. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел.: матер. и исслед., собр. П. П. Чубинским. – Т. 7, ч. 1. Евреи юго-западного края. – СПб., 1872.
11. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры 1794–1881 гг. / С. Ципперштейн. – М., 1995.
12. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния / А. Шмидт. – СПб., 1863.

Надійшла до редколегії 21.10.2011

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

УДК 351.85 (477.63):94 (477).08

С. Л. Прокопенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ГІМНАЗІЯ В УМОВАХ КОНТРРЕФОРМИ 1871 р.

Проаналізовано реорганізацію Катеринославської гімназії за Статутом 1871 р., дано характеристику основних напрямів реформи, запровадженої Д. А. Толстим.

Ключові слова: гімназія, контрреформа, Статут 1871 р.

Проанализирована реорганизация Екатеринославской гимназии в соответствии с Уставом 1871 р., дана характеристика основных направлений реформы, введенной Д. А. Толстым.

Ключевые слова: гимназия, контрреформа, Устав 1871 г.

Analyzed thereorganization of the Ekaterinoslav gymnasium in accordance with the Charter of 1871., Given the characteristics of the main directions of reforms introduced by D. A. Tolstoi.

Key words: a gymnasium, a counter-reform, the Charter of 1871.

Протягом досить короткого часу (кінець 40-х – початок 70-х рр. XIX ст.) програми гімназій в Російській імперії тричі зазнавали серйозних змін. Відповідно змінювалися й підходи до організації навчального процесу в Катеринославській гімназії. Проте, на жаль, в літературі цей процес висвітлений недостатньо, особливо щодо реорганізації цього закладу за Статутом гімназій і прогімназій від 30 липня 1871 р. Дана проблематика в загальному контексті розглядається фактично лише в працях Г. В. Донцова та Ф. В. Локтя, присвячених історії гімназії [1, 2]. Метою даної статті є аналіз діяльності Катеринославської гімназії в умовах контрреформи 1871 р.

Статут гімназій і прогімназій від 19 листопада 1864 р. був досить прогресивним і відповідав потребам модернізації країни. Статутом, як відомо, запроваджувалося два типи гімназій – класичні та реальні, причому класичні гімназії передбачалися з вивченням: а) двох давніх мов; б) тільки латинської. За рішенням педагогічної ради Катеринославської гімназії від 28 січня 1865 р. вона була перетворена на класичну гімназію тільки з латинською мовою. Проте новий міністр народної освіти граф Д. А. Толстой, який за сумісництвом обіймав посаду обер-прокурора Св. Синоду, належав до консервативного табору і вважав, що освітні реформи 60-х рр. надто ліберальні і загрожують підризом самих основ існуючого ладу. Тому головним завданням своєї діяльності на посаді міністра він вважав усунення будь-якого впливу ідей 60-х рр. на систему освіти. Наслідком стало проведення контрреформ освіти. Під час першого циклу реформ у 1871 р. був затверджений новий статут гімназій і прогімназій, у 1872 р. – статут реальних училищ, а в 1874 р. – нове положення про початкові народні училища. Реформа середньої освіти повинна була, з одного боку, відволікти від гімназій небажані елементи, а з іншого – перетворити гімназію на бар'єр, який би перешкоджав різночинцям доступ до вищої школи. Одночасно передбачалося усунення й інших небажаних нововведень 60-х рр.: розширення громадської ініціативи у справі освіти, колегіальних форм управління навчальним процесом через педагогічні ради тощо [4, с.32, 105, 106, 109; 11, с.152].

В основу реорганізації середньої школи урядом було покладено реалізацію чотирьох тенденцій: по-перше, безумовне переважання класичного типу школи; по-друге, точна регламентація навчальних планів і програм; по-третє, встановлення тісного зв'язку між освітньою та виховною функціями школи; по-четверте, висування на перший план апробованої шкільною політикою попереднього царювання ідеї про підготовчу, а не загальноосвітню роль школи. Уряд мав на увазі задоволення не потреб суспільства в широкій загальній освіті, але насамперед своєї власної потреби в підготовці чиновництва. Це робило класичну гімназію своєрідним спеціальним навчальним закладом.

27 лютого 1871 р. Д. А. Толстой вніс до Державної ради подання про зміни й доповнення до Статуту гімназій і прогімназій 1864 р., а також проект статуту реальних училищ. Необхідність нової реформи він мотивував тим, що реформи 1849–1851 рр., які підірвали значення класичних гімназій, відхилили школу з правильного шляху. Саме в цьому полягала одна з найважливіших причин захоплення юнацтва матеріалізмом і нігілізмом, тому питання про давні мови, як основу всієї подальшої наукової освіти, та будь-який інший спосіб навчання, є питанням між моральним і матеріалістичним напрямом

навчання і виховання, а отже, й розвитку всього суспільства. Статут 1864 р., зазначав Д. А. Толстой, став значним кроком до відновлення класичної освіти, однак заснування реальних гімназій стоїть в одній площині зі «згубними заходами 1849–1851 років» [9, с. 326].

Після тривалих суперечок у комісіях і Державній раді Олександр II 30 липня 1871 р. затвердив новий «Статут гімназій і прогімназій» відомства Міністерства народної освіти, причому зробив це всупереч більшості членів Державної ради (29 проти 18). Статут узаконував класичну гімназію як основний тип середнього навчального закладу з восьмирічним терміном навчання. Основна кількість годин відводилась на давні мови (понад 41 % навчального часу) «як найдовершеніші», які вважалися «чудовим засобом для розвитку розумових здібностей», а також на математику, потім – на російську мову з церковнослов'янською. Менше часу відводилось на літературу, історію, географію, фізику. Хімія не викладалася зовсім і в навчальний план як обов'язковий предмет включалося «коротке природознавство». Лише у липні 1890 р. Міністерство народної освіти видало нові навчальні плани, за якими було зменшено число уроків зі стародавніх мов на 10 годин, на 2 – з математики, на 8 годин збільшено число уроків на Закон Божий, на 1 – з історії і на 1 годину – з фізики [2, с. 227; 4, с. 113; 11, с. 304, 305].

Статут 1871 р. збільшував адміністративну владу директорів гімназій, визначаючи їх як «начальників» гімназій, і відповідно скорочував права педагогічних рад. Як зазначалося, виховання й навчання в гімназії ставали взаємопов'язаними. Для посилення нагляду за напрямом виховання учнів у 1872 р. відповідно до § 55 Статуту був введений інститут класних наставників. Класні наставники призначалися директором з числа вчителів, які мали найбільшу кількість уроків у тому чи іншому класі, і затверджувалися попечителем навчального округу. Директор та інспектор (тобто завуч) гімназії обов'язково мали викладати предмети і також наділялися повноваженнями наставників: директор обирав клас самостійно, а інспектору він сам визначав клас. Класні наставники, крім директора та інспектора, отримували за це відповідну доплату до жалування

На допомогу класним наставникам, особливо для нагляду за учнями в той час, коли вони були зайняті уроками, а також для відвідування учнів на дому, переважно тих, які мешкали на квартирах, у гімназії запроваджувались посади двох помічників класних керівників. Отже, виховання в гімназії здійснювалося через класних керівників. Пізніше циркуляром Міністерства народної освіти від 26 липня 1884 р. на них покладалися обов'язки «... стежити за успіхами, читанням і моральністю учнів, закріплювати в них морально-християнські переконання, допомагати батькам у цій нелегкій справі...» [3, с. 19; 12, с. 17].

Класний наставник контролював відвідування учнями уроків, своєчасність їх приходу до класу, приділяючи особливу увагу невести-гаючим учням. У процесі виховання класні наставники використовували різноманітні засоби виховання, як позитивного, так і негативного плану. За проступки учень ніс покарання відповідно до «Правил про покарання» (1874 р.). Зокрема, застосовувалися покарання як словом, так і ділом: «закриття у карцер від 1 до 4 годин з призначенням письмової роботи, малювання і креслення географічної карти або, з метою посилення покарання – без усякої роботи». Негативні вчинки учнів заносилися у щоденник, який слугував матеріалом для характеристики поведінки учнів. Проступки записувалися у класний журнал, а про серйозніші доповідалося на педагогічних радах гімназії. Моральність учнів оцінювалася балами за поведінку, які виставляла педагогічна рада окремо за кожну чверть [3, с. 19].

Поведінка учнів регламентувалася «Правилами для учнів гімназій і прогімназій» (1874 р.). У розділі «Спосіб життя учнів» визначалося, коли вони мають лягати спати (о 10-й вечора) та вставати (о 6-й ранку), готувати уроки, предписувалося уникати в навчальні дні розваг і веселощів, особливо у вечірні години. Правилами суворо заборонялося також «... відвідувати маскаради, клуби, шинки, кав'ярні, кондитерські, більйардні та інші подібні заклади та різного роду публічні і для розваги місця, відвідування яких буде визнано небезпечним і непристойним» [7, с. 50, 51].

У 1880 р. Д. А. Толстой видав наказ про те, щоб директори гімназій подавали до університетів відомості про вихованців, які бажають до них вступати. Ці відомості мали характеризувати випускників як щодо здібностей у навчанні, так і моральних якостей, поведінки у позаурочний час. Метою такого заходу було запобігання вступу до університету «недостойных» студентів. У 1887 р. Міністерство видало повторне розпорядження про виконання даної постанови, запропонувавши «... начальствам гімназій повідомляти ґрунтовні свідчення про напрям думок молодих людей, їх схильності, умови матеріального побуту і середовища, до якого належать їх батьки» [3, с. 31].

На початку 1873 р. по гімназіях були розіслані нові правила про випробування: вступні (з метою прийому до підготовчого та інших класів), перехідні (при переході до наступного класу) і випускні (закінчення повного курсу навчання). Іспити були письмові й усні, але письмовим надавалася перевага. Для вступу до підготовчого класу необхідно було знати початкові молитви, вміти читати й рахувати до 1 000, виконувати арифметичні дії віднімання та додавання. Для вступу до 1-го класу умови ускладнювалися: необхідно було знати головні ранкові й вечірні молитви та найважливіші події Священної історії, вміти швидко й усвідомлено читати російською мовою, переказу-

вати прочитані короткі оповідання й відповідати на запитання, прочитати напам'ять вірш, писати диктанти, читати церковнослов'янською мовою, знати чотири дії математики, вміти розв'язувати прості задачі. Якщо до гімназії вступав не християнин, його звільняли від складання релігійних дисциплін [3, с. 28,29; 12, с. 44].

Із введенням нового статусу заняття починалися о 9-й годині і закінчувалися о 14³⁰. Щодня було по 5 уроків (кожен по 55 хвилин) з перервами по 5–10 хвилин та 30-хвилинною великою перервою на обід після 3-го уроку. Навчальний рік поділявся на чотири чверті. У кінці кожної з них вчителі подавали директорові гімназії відомість успішності учнів з кожного предмета, причому виставлялися три оцінки: за успіхи учня у вивченні предмета, за увагу і за старанність. Перехідні іспити проводилися у всіх класах гімназії, крім 1-го та 2-го. Вони мали відповідати планам Міністерства народної освіти, затвердженим педагогічною радою. Загальна оцінка з предмета (письмовий і усний іспити) виставлялася педагогічною радою [2, с. 225].

Учням, які бажали продовжувати навчання в університеті або мати пільги при вступі на державну службу, потрібно було отримати атестат про закінчення гімназії. Для проведення випускних іспитів створювалася комісія на чолі з директором гімназії. До цих іспитів не допускалися учні, які упродовж навчання у 8-му класі виявили «значний ступінь моральної незрілості», а також ті, хто мав одну незадовільну оцінку з предмета за рік. Учні 8-го класу складали іспити із Закону Божого, мов – російської, латинської, грецької, з математики, історії. Зі стародавніх мов і математики іспити були письмові та усні, з російської – тільки письмовий. Письмові іспити були такі: твір з російської мови, переклад з російської на стародавні мови, чотири завдання – з арифметики, алгебри, геометрії та тригонометрії. Регламент на письмові іспити передбачав: твір – 5 годин, переклад – 4 години, математика – 5 годин. Письмові іспити тривали тиждень. Потім тиждень тривали усні іспити (кожного дня по іспиту) – Закон Божий, російська, латинська, грецька мови, одна з нових мов, математика та історія з географією [3, с. 29, 30; 6, с. 129, 130].

При випуску учні за особливі заслуги нагороджувалися медалями: ті, що були атестовані на п'ятірку з двох стародавніх мов і математики та отримали в середньому з усіх предметів більше 4,5 бала, – золотою медаллю, а атестовані на п'ятірку з двох головних предметів при середній оцінці більше 4 балів – срібною. Ще однією умовою отримання медалі була відмінна поведінка. Медалісти при вступі на державну службу відразу отримували перший «класний» чин – чотирнадцятий [2, с. 230, 231].

Нова система створювала непомірні труднощі для учнів, особливо у перший час, коли різко скоротилася кількість випускників гімна-

зій. У 1871 р., наприклад, у 15 гімназіях Одеського навчального округу жоден з вихованців не закінчив гімназію. У Катеринославській гімназії ситуація була кращою – її закінчило 7 учнів, у 1872 р. – 10, у 1873 р. – 2, у 1874 р. – 6. До речі, 1874 р. взагалі видався найгіршим щодо успішності учнів: відсоток встигаючих становив 56,4 %. А в середньому протягом 70 – 90-х рр. у наступні класи щорічно переходило і закінчувало гімназичний курс 78,5 %. Найбільше невстигаючих, особливо в 1884 і 1885 рр., було з російської мови та математики, а також з латинської мови та географії з історією, Відраховані головним чином були учнями нижчих класів [2, с. 269; 10, с. 315].

На відміну від попереднього періоду, який позначився невпинним зростанням загальної кількості учнів (в цілому на 50 %), у 70–90-х рр. XIX ст. картина була дещо іншою: якщо у 1871 р. в гімназії навчалось 400 учнів, то у 1872 р. – 384, у 1873 р. – 452, у 1874 р. – 402, у 1875 р. – 440, у 1876 р. – 395, в 1877 р. – 397, 1882 р. – 458 і 1883 р. – 502 особи, а пік прийшовся на наступний навчальний рік – 511 учнів. Але до 1894 р. кількість учнів знизилася майже удвічі – до 258 учнів і лише з 1900 р. знову почала помітно зростати. Водночас постійно збільшувалася плата за навчання. Якщо в 1864 р. вона становила 15 крб, то з 1871 р. – 30 крб, а з 1881 р. – 50 крб для учнів старших класів, 40 крб для молодших класів і 30 крб для підготовчого. З першого січня 1887 р. плата була підвищена: у підготовчому класі до 34 крб, а в усіх інших – до 56 крб. Наступне підвищення відбулося в 1889 р. – до 60 крб в усіх класах [1, с. 53; 2, с. 263–266, 308].

У цілому можна зробити висновок, що в ході контрреформи середньої школи 1871 р. відбувся розрив між бажаним і дійсним. Незадоволення суспільства класичною системою освіти (на певних етапах) було дуже сильним, тому кінець XIX ст. позначився спробами реформування середньої освіти. Починаючи з Н. П. Боголепова майже кожний новий міністр народної освіти створював комісії з підготовки проєктів реформування середньої освіти [5, с. 16].

Бібліографічні посилання

1. Донцов Г. В. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882. С отчетом за 1881–82 учебный год / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
2. Локоть Ф. Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
3. Лопухівська А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні / А. В. Лопухівська. – К., 1994.
4. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М., 1976.
5. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX–начало XX в. / под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Табиева. – М., 1991.

6. Положение об экзаменах // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 129–134.

7. Правила для учеников гимназий и прогимназий // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 45–54.

8. Правила поступления учащихся в гимназию // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 42–45.

9. Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Д., 2008.

10. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001.

11. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. / В. З. Смирнов. – М., 1954.

12. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения // Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М. В. Богуславский. – М., 2000. – С. 6–40.

Надійшла до редколегії 08.10.2011

УДК 377.3 (001)

Н. М. Кушлакова

Західнодонбаський інститут економіки і управління

ДРУГА Й ТРЕТЯ ШКОЛИ ХАРКІВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА ДЛЯ РОБІТНИКІВ: ВИНИКНЕННЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ

Досліджено історію відкриття, становлення та функціонування другої та третьої шкіл для робітників Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ). Виявлено нові, раніше невідомі факти щодо діяльності цих шкіл, підбору викладачів та формування програм викладання. З'ясовано їх значення в справі поширення загальної та професійної освіти й розповсюдження грамотності серед робітників м. Харкова.

Ключові слова: Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ), освітня діяльність, школа, Положення про школу, навчальні програми, слухачі школи, контингент, робітники.

Исследована история открытия, становления и функционирования второй и третьей школ для рабочих Харьковского отделения Императорского Русского технического общества (ХО ИРТО). Выявлены новые,

ранее неизвестные факты относительно деятельности школ, подбора преподавателей и формирования программ преподавания. Выяснено их значение в деле распространения общего и профессионального образования грамотности среди рабочих г. Харькова.

Ключевые слова: Харьковское отделение Императорского Русского технического общества (ХО ИРТО), образовательная деятельность, школа, Положение о школе, учебные программы, слушатели школы, контингент, рабочие.

In this work the history of opening formation and functioning of the second and third workers school of Kharkov department of the Imperial Russian Technical Society (KD IRTS) is investigated. New earlier unknown facts concerning the activity of the school, selection of its teachers and formation of teaching programs are revealed. Their significance indistribution of general and vocational education and the letter among Kharkov workers is found out.

Key words: Kharkov department of the Imperial Russian Technical Society (KD IRTS), educational activity, school, School Regulations, curriculums, school students, a contingent, workers.

У другій половині XIX ст. Харків був одним із найбільших міст Півдня Російської імперії, торговим, культурним та промисловим центром Слобідської України. Потужним стимулом економічного розвитку регіону стали розпочаті дослідження природних багатств Донецького басейну та прокладення Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Виникали й розвивалися швидкими темпами такі галузі господарства, як металургійна та гірничодобувна, які потребували великої кількості грамотних підготовлених інженерів та робітників.

Освітньо-науковими осередками, в яких гуртувалася передова науково-технічна інтелігенція, де велась підготовка майбутніх фахівців з різних галузей економіки, науки й техніки, були два вищі навчальні заклади міста: Харківський університет (1805 р., другий на території сучасної України) та Харківський технологічний інститут (1885 р.). У процесі ж загальної початкової та професійної освіти робітників важливу роль відігравали й різноманітні громадські організації, суспільно-наукові товариства, гуртки тощо.

Одним з таких товариств було Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ), яке було засновано в 1880 р. з метою сприяння розвитку техніки та промисловості й розповсюдженню технічних знань на Півдні Російської імперії. З перших років існування просвітницький напрям займав чільне місце у діяльності ХВ ІРТТ. З метою популяризації технічних знань та розповсюдження грамотності серед робітничих верств населення міста Харківське відділення заснувало у Харкові три школи. Предметом дослідження, результати якого викладено в даній роботі, стала історія виникнення та діяльності 2-ї та 3-ї шкіл ХВ ІРТТ для робітників.

У сучасній історіографії існує низка робіт, присвячених діяльності різноманітних громадсько-наукових товариств і науково-дослідних установ, але праці, присвячені детальному розгляду освітньої діяльності ХВ ІРТТ, фактично відсутні, за винятком коротких інформаційних згадок у роботах [2; 14]. Виключення становить праця автора даної статті щодо організації діяльності 1-ї школи ХВ ІРТТ для робітників, яка розпочала свою діяльність у 1898 р. завдяки зусиллям членів Постійної комісії з технічної освіти при ХВ ІРТТ. Найбільш плідною діяльність комісії виявилася в 1907–1908 рр., коли після короткого занепаду в житті Харківського відділення розпочався період підйому.

Саме в цей час Постійна комісія проводить активну роботу з відкриття різноманітних освітніх установ у Донбаському регіоні в цілому та в Харкові зокрема, а також відроджує діяльність 2-ї школи для робітників Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства, яка розпочала діяльність у 1903 р. На жаль, журнал «Записки Харківського відділення ІРТТ» з 1900 р. до 1904 р. не виходив з друку, тому важко достеменно відновити всі події цього періоду. Єдиним джерелом інформації на сьогодні залишаються лише архівні та наративні джерела.

Отже, щодо 2-ї школи ХВ ІРТТ за віднайденими документами встановлена така низка подій. 11 грудня 1902 р. до канцелярії директора Народних училищ надійшов лист від Попечителя Харківського навчального округу за № 18436 з підписом «Препровождается для доставления с возвращением приложений» [1, арк. 1]. У фондах ДАХО, на жаль, не збереглися аркуші з того листа, в наявності є лише титульний. Відповідь на цей запит відправлено Попечителю Харківського навчального округу 20 грудня 1902 р. за № 3300, з якої дізнаємось про зміст попереднього листа: «Вследствие представления от 11 декабря за № 18436... имею честь сообщить Вашему Превосходительству, что представленный Председателем Постоянной Комиссии по техническому образованию проект Положения о 2-й школе ХО ИРТО для рабочих при казенном винном складе во всем сходен с Положением о 1-й школе названного отделения общества, утвержденного Начальником Харьковского Учебного Округа 23 марта 1898 г.; а поэтому препятствий к разрешению на открытие 2-й школы не предвидится...» [1, л.1 об.]. Далі в листі містяться незначні зауваження та доповнення до § 7 і § 27 Положення про 2-у школу. Як бачимо, на кінець 1902 р. ніяких перешкод до відкриття школи не існувало, тому справу було завершено вже 3 лютого 1903 р., коли з Міністерства Народної освіти надійшов лист за № 1596 до канцелярії Директора народних училищ Харківської губернії, в якому повідомлялось: «На основании ст. 5 Высочайше утвержденного 25 мая 1883 г. мнения Государственного Совета об училищах, учреждаемых Императорским Русским тех-

ническим обществом, и по сношении с Г. Харьковским Губернатором я разрешаю открыть в г. Харькове вторую школу Харьковского отделения Императорского Русского технического общества для рабочих при Харьковском казенном винном складе.

Об этом имею честь уведомить Ваше Превосходительство, впоследствии отзыва от 20 декабря 1902 г., за № 3300, препровождая при сем, в копиях, утвержденные мною: 1) положение об означенной школе и 2) программу преподавания в ней» [1, арк. 3].

До цього листа додавалася затверджена 3 лютого 1903 р. Попечителем Харківського навчального округу «Программа преподавания во 2-й школе Харьковского отделения Императорского Русского технического общества при Харьковском казенном винном складе» [1, арк. 4–8].

Отже, 2-а школа Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства розпочала свою роботу в 1903 р., у період складних соціально-політичних подій, що не могло не вплинути на її діяльність. Інспектором школи, затвердженим на цій посаді 2 травня 1903 р., був старший помічник Окружного акцизного наглядача колезький асесор В.А. Фаусек. Серед документів господарського комітету Міністерства фінансів знаходяться листи, адресовані директору Народних училищ Харківської губернії, в яких містяться короткі відомості щодо життя та діяльності 2-ї школи у відповідний період:

1) заняття в школі для робітників при Харківському казенному винному складі розпочалися 11 лютого 1903 р.;

2) навчання велось групове впродовж 5 днів на тиждень;

3) до школи записалося 58 осіб, з яких 28 чоловіків і 30 жінок.

Також у листі знаходимо пояснення тих причин, що негативно вплинули на діяльність обох діючих шкіл ХВ ІРТТ, 2-ї та 1-ї. Так, В.А. Фаусек на запит директора Народних училищ Харківської губернії від 26 жовтня 1904 р. за № 4330 доповідає, що «... отчет по 2-й школе за 1903 г. ... был представлен инспектором школы исполнявшему в 1903 г. обязанности председателя Технического Общества профессору Н.Д. Пильчикову. Был ли отчет представлен в дирекцию, в настоящее время узнать не представляется возможности, так как Совет Технического Общества, с отказом от должности Товарища Председателя профессора Н.Д. Пильчикова и за выходом из Института многих профессоров и преподавателей, фактически распался и будет вновь избираться на общем собрании членов Общества, созыв которого приурочивается ко времени окончания занятий съезда Горнопромышленников Юга России» [1, арк. 16].

З урахуванням того, що «Записки» ХВ ІРТТ не виходили з друку в 1900–1904 рр., а також соціально-політичних подій цього періоду у процесі наукового дослідження було достеменно з'ясовано, що 2-а

школа Харківського відділення, як і 1-а його школа, тимчасово припинила свою діяльність. Лише на початку 1908 р. Постійною комісією з технічної освіти ХВ ІРТТ було зроблено перші кроки щодо відродження 2-ї школи, але це вже була інша школа. Зберігши за собою лише номер, нова друга школа була іншою як за своїм призначенням, так і за структурою та змістом навчальних програм і планів. Це пояснювалося тим, що до комісії звернулось Професійне товариство прикажчиків м. Харкова з проханням організувати курси для своїх членів. Виходячи зі специфіки діяльності вказаного товариства в засіданні Постійної комісії «... в программу последних курсов взамен математики и графических наук предложено ввести бухгалтерию, коммерческую арифметику и географию, товароведение, торговое и финансовое право...» [3]. Але члени ХВ ІРТТ звернулися з клопотанням до Попечителя Харківського навчального округу відкрити для Професійного товариства прикажчиків не курси, а школу, й розроблені навчальні програми та Статут 2-ї школи ХВ ІРТТ було відправлено на затвердження. «Положение о 2-й школе Харьковского отделения Императорского Русского технического общества» було затверджено 7 жовтня 1908 р. [1, арк. 29, 30].

Як показали наступні події, розпочата справа мала позитивне вирішення, про що повідомив голова Постійної комісії з технічної освіти директору Народних училищ у листі від 13 листопада 1908 р. за № 841: «...имею честь уведомить Вас, что 2-ая школа ХО ИРТО открыта 15 сего месяца в 8 часов вечера в помещении 2-го железнодорожного училища на Чеботарской улице. Утвержденный Г. Попечителем Харьковского Учебного округа устав 2-й школы будет Вам препровожден в самом непродолжительном времени по выходе его из печати» [1, арк. 31].

Одночасно з клопотаннями про відкриття 2-ї школи здійснювалась копітка довготривала робота з організації діяльності ще однієї, 3-ї школи для робітників Харківського відділення ІРТТ у районі Журавлівки. Ініціатива щодо відкриття 3-ї школи, як і у випадку з 2-ю школою ХВ ІРТТ, виникла в середовищі самих робітників.

На початку ХХ ст. у Харкові працювала ціла низка шкіл для робітників, які були започатковані Харківським товариством розповсюдження грамотності (1869 р.) та Петинськими курсами (1903 р.). До речі, Харківське товариство розповсюдження грамотності упродовж майже 40 років свого існування мало у своєму відомстві сім повітових відділень, три загальноосвітні школи та чоловічу й жіночу недільні школи. Петинськими ж курсами очолювалися дві школи для робітників в Петинському районі. Саме в ці дві інстанції (Харківське товариство розповсюдження грамотності й Петинські курси) зі своєю ідеєю про відкриття школи для робітників на Журавлівці зверну-

лися мешканці робітничого району, про що наголошується у звіті про діяльність 3-ї школи ХВ ІРТТ за перше півріччя 1909 р.: «Избранная депутация из среды рабочих обратилась через профессора Краснова (Андрій Миколайович – екстраординарний професор кафедри фізичної географії Харківського університету, активно працював на курсах для робітників. – *Н.К.*) в Совет курсов для рабочих с просьбой устроить филиальное отделение на Журавлевке. Однако за неимением средств Совет не нашел возможным удовлетворить эту просьбу. Попытка обратиться к Харьковскому Обществу Грамотности, также окончилась неудачей за неимением средств...» [6, с. 1].

Не залишаючи сподівань на відкриття школи, робітники Журавлівки звертаються за допомогою до професійних товариств м. Харкова (прикажчиків і капелюшників) та деяких приватних осіб, які обіцяють невелику за розмірами матеріальну підтримку. Лише після цього депутація робітників звертається зі своєю проблемою до Постійної комісії з технічної освіти Харківського відділення ІРТТ, яка не лише подає надію на позитивне вирішення питання щодо відкриття школи для робітників, а й говорить про можливість субсидії з боку ХВ ІРТТ. Далі відбувається ряд подій, досить цікавих, як на наш погляд. Постійна комісія з технічної освіти разом із представниками від робітників розпочинають пошук коштів для відкриття школи: «Для этой цели был снят синемаграф, который дал, к сожалению, очень незначительный сбор» [6, с. 1].

Але цей факт не зупинив, та навіть не загальмував розпочату діяльність. ХВ ІРТТ за підтримки Харківської міської управи звертається до Попечителя 2-го приходського училища ім. М. М. Серебрякова з проханням дозволити відкрити свою 3-ю школу в приміщенні названого навчального закладу. Дозвіл було отримано, але, як свідчить лист інспектора народних училищ Виноградова директору народних училищ за № 749 від 4 вересня 1908 р., з додатковими умовами Харківське відділення повинно було взяти на себе витрати по ремонту й утриманню навчальних приміщень: «...Из прилагаемых отношений Харьковской Городской Управы от 28 июля н. г. за № 9582 и от 4 сентября н. г. за № 10944 видно, что Управа не встречает препятствий к открытию 3-й школы Отделения Технического Общества в помещении городского приходского имени М. М. Серебрякова училища, при условии, чтобы Отделение приняло на себя все расходы, вызываемые пользованием помещением училища, в том числе, конечно, и расходы по возобновлению испорченного училищного имущества. На эти условия Отделение изъявило свое согласие уже в отношении на имя Попечителя училища от 17 января 1908 года за № 9...» [1, арк. 59].

З наведеного документа зрозуміло, що клопотання з приводу організації школи були відправлені ще в кінці 1907 р., бо згода на запропоновані Попечителем 2-го парафіяльного училища умови надіслана в січні 1908 р. До речі, слід також відзначити, що до вищезгаданих витрат треба додати ще й суму оренди, бо попечитель 2-го приходського училища ім. М. М. Серебрякова С. Д. Ільїн «...с согласия Городской Управы предоставил для школы помещение городского училища с оплатой за 170 руб. в год...» [6, с. 1].

Дозвіл же на відкриття 3-ї школи ХВ ІРТТ було отримано лише в кінці 1908 р., як випливає з листа Попечителя Харківського навчального округу Директору народних училищ за № 20679 від 7 жовтня 1908 р.: «Вследствие представления от 6 сентября с.г. за № 2702, имею честь уведомить ВП, что я разрешаю открыть 3-ю школу ХО ИРТО и утвердил Положение этой школы и программы как общих, так и специальных предметов, преподаваемых в ней...» [1, арк. 47]. Отже, із затвердженням Положення 3-я школа Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства отримала право розпочати свою діяльність.

Як бачимо, процес організації та відкриття шкіл Харківського відділення мав свої особливості в кожному конкретному випадку. Навіть термін організаційної роботи був різний: для відкриття 1-ї школи знадобилось більше ніж півроку (вересень 1897 р. – травень 1898 р.), для 2-ї – лише три місяці (грудень 1902 р. – лютий 1903 р.), для 3-ї – близько року (кінець 1907 р. – жовтень 1908 р.). На це були різні причини й можна знайти різні пояснення, одне з яких криється в Положеннях (Статутах) цих шкіл (табл. 1).

Як наголошувалося вище, Положення про 1-у школу та Положення про 2-у школу (1903 р.) мали однакову структуру й нічим не відрізнялися [1, арк. 1 зв.], а тому підготовка й затвердження основоположних документів другої школи тривали недовго.

А от Положення про 2-у школу ХВ ІРТТ двох термінів діяльності різняться між собою. Статут 1908 р., як основоположний документ 2-ї школи, відрізнявся від Положення про 2-у школу ХВ ІРТТ, затвердженого у 1903 р., як за структурою, так і за змістом, бо на це існувало кілька об'єктивних причин.

Положення 1903 р., як бачимо, мало більше розділів, що й зрозуміло: це був так званий перший статут цього навчального закладу, тому досить детально було обговорено всі організаційно-правові та навчально-методичні засади функціонування школи. Щодо розділу першого – Загальні положення – слід відзначити: в 1903 р. 2-а школа відкривалась для робітників міста взагалі, а тому мала на меті «... доставить рабочим как взрослым, так и подросткам, живущим в г. Харькове, возможность получить начальное общее и элементарное техни-

ческое образование» [1, арк. 2]; в 1908 р. 2-у школу було засновано за ініціативою Професійного товариства прикажчиків «... с целью доставить членам этого Общества возможность получить общее и специальное коммерческое образование» [1, арк. 29]. Саме тому, що діяльність 2-ї школи була орієнтована на чітко визначений контингент учнів, Статут 1908 р. і за змістом і за формою більш чіткий та лаконічний.

Таблиця 1

**Структура Положень про школи Харківського відділення
Імператорського Російського технічного товариства**

1-а школа	2-а школа		3-я школа
1893 р.	1903 р.	1908 р.	1908 р.
I. Загальні положення (§ 1,2). II. <i>Прийом учнів, вивчення курсів, права учнів</i> (§ 3–13). III. Управління школою (§ 14–22). IV. Матеріальні кошти школи та порядок використання сум (§ 2–26). V. <i>Звітність</i> (§ 27). VI. Печатка школи (§ 28).	I. Загальні положення (§ 1,2). II. <i>Прийом учнів, вивчення курсів, права учнів</i> (§ 3–13). III. Управління школою (§ 14–22). IV. Матеріальні кошти школи та порядок використання сум (§ 23–26). V. <i>Звітність</i> (§ 27). VI. Печатка школи (§ 28).	I. Загальні положення (§ 1,2). II. Управління школою (§ 3–8). III. Кошти школи (§ 9). IV. <i>Навчальні заняття в школі</i> (§ 10–14). V. Печатка школи (§ 15).	I. Загальні положення (§ 1,2). II. Управління школою (§ 3–11). III. <i>Навчальні заняття в школі</i> (§ 12–15). IV. <i>Кошти школи й звітність</i> (§ 16–18). V. Печатка школи (§ 19).

Як видно з табл. 1, у другому розділі Положення 1903 р. обґрунтовано порядок прийому учнів на навчання, їх права, процес організації навчання в різних класах і перелік навчальних предметів. При відкритті 2-ї школи ХВ ІРТТ для робітників Професійного товариства прикажчиків потреба в такій деталізації відпала, тому й відсутній такий розділ у Положенні 2-ї школи 1908 р.

Що стосується розділу управління школою, то привертає увагу той факт, що в Положенні 1903 р. завідування школою покладалося на її раду, яку очолює почесний попечитель (якщо такого обрано) або голова Постійної комісії з технічної освіти ХВ ІРТТ, а контроль за навчально-господарською діяльністю здійснює інспектор, обраний

радою школи й за згодою Ради ХВ затверджений Попечителем Харківського навчального округу.

Положенням 1908 р. завідування школою й контроль за її діяльністю покладалися на раду школи під головуванням інспектора, якого обирало Правління Професійного товариства прикажчиків. Після узгодження з Головою Постійної комісії клопотання щодо обраної кандидатури мало бути направлене на затвердження Попечителю Харківського навчального округу.

Джерела фінансування діяльності 2-ї школи в зазначені періоди також визначалися по-різному: у першому випадку (1903 р.) – це субсидія Постійної комісії з технічної освіти ХВ ІРТТ, плата за навчання, пожертвування різних установ та фізичних осіб, надходження від проведення публічних лекцій, концертів тощо; у другому (1908 р.) – кошти Професійного товариства прикажчиків, але була примітка: «Совету школы предоставляется заботиться об изыскании и других источников для поддержания школы» [1, арк. 29 зв.]. Всі положення щодо звітності школи в цьому Положенні було зафіксовано в другому розділі.

Як вже зазначалося, у 1908 р. одночасно готувалися два Положення – 2-ї та 3-ї шкіл Харківського відділення для робітників, тому ці два документи мають між собою багато спільного як за структурою (див. табл. 1), так і за змістом. Відмінність Положень спостерігається в основному в частинах «Управління школою» та «Кошти», що пояснюється професійною спрямованістю 2-ї школи, як про це наголошувалось вище. Особливість, навіть винятковість, 3-ї школи ХВ ІРТТ полягала в тому, що вона була призначена для навчання учнів, незалежно від їх статі: «3-я школа, учреждаемая Харьковским Отделением Императорского Русского Технического Общества, имеет целью доставить рабочим и низшим служащим, как взрослым, так и подросткам обоего пола, возможность получить общее и начальное техническое образование» [1, арк. 49].

Саме в такій редакції було відправлено Положення про 3-ю школу ХВ ІРТТ на затвердження, що не залишилося без уваги інспектора народних училищ. Так, у листі до директора народних училищ за № 749 від 4 вересня 1908 р. читаємо: «... в положении есть одно крупное отступление, которого нельзя не отметить. В параграфе I-м говорится, между прочим, что школа «имеет целью доставить рабочим и низшим служащим, как взрослым, так и подросткам обоего пола, возможность получить общее и начальное техническое образование». Между тем примечанием к § 27-му Устава совместное обучение полов в городских школах разрешается лишь под тем условием, чтобы мальчики были не старше 11-ти, а девочки – 12-ти лет» [1, арк. 58]. Як не дивно, але, незважаючи на це відхилення від статутних норм, Положення все ж було затверджено й 3-я школа ХВ ІРТТ поча-

ла працювати, прийнявши на навчання 97 учнів, з яких чоловіки становили 66 осіб, а жінки – 31 особу, причому за віком вони розподілилися таким чином: до 15 років – 3 особи, а всі останні 94 особи – старші [6, с. 3].

Отже, в 1908 р., про що свідчить проведене дослідження, у м. Харкові працювало три школи для робітників, які були засновані Харківським відділенням Російського технічного товариства. В усіх школах у першу чергу переслідувалась мета початкової загальної та елементарної технічної освіти робітників, а в 2-й школі – спеціальної комерційної (для прикажчиків). Щоб мати повне уявлення про організацію навчального процесу, слід порівняти та проаналізувати навчальні програми шкіл (табл. 2).

Початкова загальна освіта передбачала вивчення таких дисциплін: Закон Божий, російська мова та література, арифметика, геометрія, креслення, малювання, історія, географія. Для отримання елементарної технічної освіти до навчальних програм було введено такі дисципліни, як фізика, хімія, механіка та технології. Як видно з табл. 2, за навчальними програмами чітко вирізняється 2-а школа, яка у своїй структурі мала три відділи: загальноосвітній, комерційний та відділ мов. Перший відділ (загальноосвітній) включав в основному дисципліни початкової та елементарної технічної освіти, другий (комерційний) – бухгалтерію та комерційну арифметику, а третій (нових мов) – вивчення французької та німецької мов. Така специфіка пояснюється, про що вже говорилося вище, фаховою спрямованістю: школа була відкрита й працювала при Професійному товаристві прикажчиків.

У навчальних програмах шкіл привертає увагу й велика кількість дисциплін, які забезпечують всебічну загальну освіту учнів: російська література та історія російської літератури, російська та всесвітня історія, космографія, ботаніка й зоологія, анатомія та фізіологія, природознавство та законодавство. Очевидно, залежно від часу заснування школи, потреб учнів та можливостей самого Харківського відділення до навчальних програм вводилися ті чи інші дисципліни, змінювався розподіл часу на їх вивчення. До речі, на підтвердження цієї гіпотези говорять факти, які було віднайдено в листі за № 749 інспектора народних училищ Виноградова, адресованому Директору народних училищ 4 вересня 1908 р.: «...Что касается программ школы (3-й. – *Н. К.*), то они удовлетворяют общему требованию параграфа 26-го Устава, т. е. они не ниже курса одноклассных училищ Министерства народного просвещения. При этом программы по Закону Божию, русскому языку, арифметике, черчению и рисованию совершенно тождественны с программами тех же предметов в существующей уже 2-й школе Общества.

Таблиця 2

Навчальні програми шкіл для робітників Харківського відділення Російського технічного товариства

1-а школа		2-а школа		3-я школа (1908 р.)
1898 р.	1907 р.	Загальноосвітній відділ (1903 р., 1908 р.)	Комерційний відділ і відділ нових мов (1908 р.)	
Закон Божий	Закон Божий		Комерційний відділ	Закон Божий
Російська мова	Російська мова + історія російської літератури	Російська мова + російська література	Бухгалтерія	Російська мова
Арифметика	Арифметика+ алгебра	Арифметика	Комерційна арифметика	Арифметика
Геометрія	Геометрія	Геометрія (1903 р.)		Геометрія
Креслення	Креслення	Креслення (1903 р.)		Креслення
Малювання	Малювання	Малювання (1903)		Малювання
Начала:		Зоологія	Відділ нових мов:	Російська мова (грамота)
фізики	Фізика	Фізика	німецька	Природознавство
хімії		Хімія	французька	
механіки		Механіка		
технології		Технологія		
історії	Історія російська і всесвітня	Історія		Історія російська і всесвітня
географії	Географія			Географія
	Мови: фр. і нім.	Космографія		
	Законознавство	Ботаніка		
	Політекономія			
	Анатомія та фізіологія	Анатомія та фізіологія		
	Природознавство	Гігієна		
УСЬОГО: 12	18	11	4	11

Затем программы по истории и географии значительно шире, а программа по геометрии значительно подробнее программ по этим предметам во 2-й школе. Но, если принять во внимание, что в этой последней введено преподавание физики, механики, технологии и химии, с назначением для них 11-ти часов в неделю, и что в то же время в программах предполагаемой к открытию 3-й школы этих предметов нет совсем, то нужно признать, что освобождаемые таким образом 11 часов достаточны для отмеченного расширения курса по географии, истории и геометрии» [1, арк. 58, 59].

Як бачимо, початковий рівень освіти у школах для робітників Харківського відділення Російського технічного товариства був досить високим й передбачав засвоєння великої кількості знань. Це було не просто навчання грамоти, а саме одержання загальної початкової освіти в цілому та технічної зокрема.

За виконання навчальних програм, за належний стан шкільного обладнання, добір викладачів та складання річних планів та звітів про діяльність відповідав інспектор школи, тому й процедура обрання та затвердження на цю посаду була досить серйозною і складною. Інспектор школи обирався Радою школи за погодженням з головою Постійної комісії з технічної освіти. Після цього Рада ХВ ІРТТ подавала Попечителю Харківського навчального округу клопотання про затвердження обраної особи на посаді інспектора. Слід зазначити також, що в кожному окремому випадку кандидатура інспектора школи ретельно добиралася членами Постійної комісії з технічної освіти. Так, у зв'язку з тим, що 2-а школа ХВ ІРТТ розмістилася в приміщенні 2-го початкового училища, на посаду інспектора школи було запропоновано призначити інженера М. М. Базькевича, причетного до цього училища. До канцелярії Попечителя Харківського навчального округу було відправлено відповідне клопотання, відповідь на яке надійшла Харківському губернатору 24 грудня 1908 р.: «Председатель Постоянной комиссии по Техническому образованию ходатайствует о допущении к исполнению обязанностей инспектора 2-й школы ХО ИРТО инженера-технолога Михаила Николаевича Базькевича, состоящего почетным блюстителем 2-го начального училища при станции «Харьков», Южная железная дорога... имею честь просить Ваше Превосходительство утвердить, не встречая препятствий к удовлетворению ходатайства Председателя постоянной комиссии по ТО» [1, арк. 32].

Останню крапку у процесі затвердження інспектора 2-ї школи було поставлено 26 січня 1909 р. в листі за № 1522 із секретаріату Харківського губернатора до директора Народних училищ: «...сообщаю, что к допущению к исполнению обязанностей инспектора ... инженера-технолога М. Н. Базькевича с моей стороны препятствий не встречается» [1, арк. 33].

Аналогічна ситуація спостерігалася й при обранні інспектора 3-ї школи, коли на цю посаду було запропоновано вчителя Харківського 2-го приходського училища Івана Васильовича Щепкіна. При затвердженні його кандидатури на посаду інспектора 3-ї школи Харківського відділення ІРТТ Інспектор народних училищ повідомляє Директору народних училищ у листі за № 274 від 5 травня 1909 р. у відповідь на листи № 546, 868, 989 з додатками: «...что Щепкин состоит заведывающим указанного приходского училища и имеет квартиру при училище. Таким образом, ему не представилось бы никаких затруднений наблюдать за занятиями и общим порядком в школе Технического Общества, помещающейся в здании того же 2-го приходского училища, но работающей по будням в вечерние часы. Что касается образовательной подготовки самого Щепкина, то он имеет только звание учителя начального народного училища. Но, так как 3-я школа Технического Общества, по своему уровню, принадлежит к числу начальных учебных заведений и так как в курс ея, за исключением геометрии, входят предметы, достаточно знакомые Щепкину, то я полагал бы возможным возложить на последнего, согласно ходатайству Председателя Постоянной Комиссии, обязанности инспектора школы, тем более что обязанности эти состоят лишь в общем «надзоре» за правильностью преподавания (§ 9 Положения о школе)» [1, арк. 53, 54].

Отже, школи ХВ ІРТТ почали працювати з деякою затримкою «...благодаря позднему получению разрешения от г. Попечителя Харьковского Учебного Округа...» [5, с. 1]: 2-а школа – 15 листопада 1908 р., а 3-я – 12 січня 1909 р. На початок занять до другої школи записалось 36 слухачів, які навчалися на трьох відділеннях: комерційному, нових мов та загальноосвітньому. Третя школа мала у своєму складі на 12 січня 1909 р. 97 слухачів. Система викладання в обох школах була лекційно-урочна.

Але протягом півріччя контингент шкіл змінювався під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів (див. рисунок).

За даними звітів про діяльність шкіл та звітів про діяльність Постійної комісії з технічної освіти ХВ ІРТТ було з'ясовано, що зміни у контингенті мали однакові тенденції. По-перше, заняття в 2-й та 3-й школах розпочались із запізненням майже на півроку, коли значна частина контингенту, на який могли розраховувати засновники шкіл, вже визначилась із місцем навчання в аналогічних навчальних закладах Харкова. Й хоча протягом місяця, зважаючи на незначну плату за навчання, до другої школи записалось більше 100 осіб, та в основному це були випадкові особи, які прийшли до школи «...из простого любопытства, а не из потребности в знании...» [5, с. 2]. По-друге, відіграла свою роль нестабільність навчальних програм: за перші

3-4 місяці вносилися зміни в навчальні плани та програми виходячи з початкової підготовки та побажань учнів. Указані фактори негативно вплинули на навчальний процес і призвели до поступового зменшення контингенту учнів на кінець звітного періоду (табл. 3).

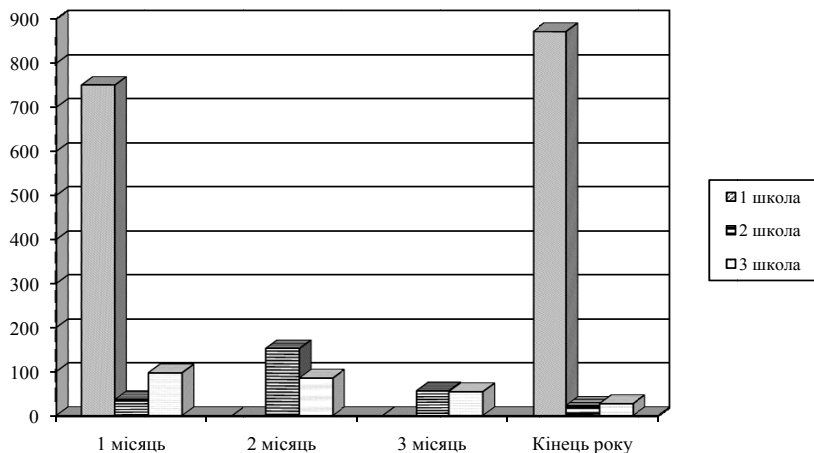

Рис. Динаміка змін чисельного складу учнів шкіл Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (1908–1909 рр.)

Примітка. Дані щодо 1-ї школи за 2-й та 3-й місяці відсутні.

Таблиця 3

Зміни контингенту учнів шкіл Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (1908–1909 рр.)

Школи	1-й місяць	2-й місяць	3-й місяць	Кінець року
1-а	750	-	-	872
2-а	36	152	56	23
3-я	97	85	54	27

Важливим моментом дослідження став аналіз якісного складу учнів шкіл ХВ ІРТТ, хоча з деяких причин повне уявлення з цього питання неможливо. По-перше, на сьогодні віднайдено лише декілька звітів про діяльність шкіл Харківського відділення, по-друге, навіть у цих документах присутня лише часткова інформація, про що наголошується в одному із звітів: «О составе слушателей по полу, возрасту, образованию и роду занятий можно судить лишь отчасти, так как соответствующие карточки заполнили только 47 человек... (картки були видані 152 учням. – Н. К.)» [5, с. 3].

Але навіть з цих уривчастих даних за 1908–1909 рр. можна зробити конкретні висновки щодо якісного складу учнів шкіл для робітників Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (див. табл. 4).

Перша школа ХВ ІРТТ була дійсно однією з перших шкіл для робітників у Харкові, тому й контингент учнів складався значною мірою (майже 50 %) саме з робітників заводів та залізниці, а також був представлений різними верствами населення (вчителі, телеграфісти, службовці, модистки). Друга школа була школою нового типу – професійною, призначеною для представників визначених верств населення, що ставало на заваді як організації самого навчального процесу, складанню навчальних програм та планів з дисциплін, так і комплектуванню навчальних груп учнів та класів. Зрозуміло, що у складі учнів 2-ї школи (при Професійному товаристві прикажчиків) переважали саме конторники й прикажчики з різних установ Харкова (37 осіб із 47). Третя школа розпочала свою діяльність у робітничому районі Харкова, прийнявши на навчання не лише робітників заводів з Журавлівки (33 учні з 97), але й усіх бажаючих: службовців (4), модисток та кравців (17), працівників без визначених занять (31) та ін.

Подальші відомості про діяльність шкіл спираються на загальні звіти про діяльність Харківського відділення ІРТТ за 1912–1915 рр.

Проаналізувавши за віднайденими документами діяльність шкіл для робітників Харківського відділення, ми з'ясували, що працювали вони в різні періоди. Найбільш тривалою й життєздатною виявилась 2-а школа. Перша школа діяла в 1898–1905 рр. і в 1907–1912 рр., 3-я – в 1908–1909 рр., а 2-а школа – в 1903–1905 рр. і 1908–1914 рр.

Таблиця 4

Розподіл учнів шкіл Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства за родом занять (І півріччя 1909 р.)

№ з / п	Рід занять учнів шкіл	1-а школа		2-а школа			3-я школа
		1-й місяць	За рік	Ком. від.	Заг. від.	Від. мов	
	Робітники залізниці: майстерні, депо, службовці контор	183 74	224 82				
	Робітники заводів: Пільстрема	10	11				
	Гельферіх-Саде	7	7				
	Бергенгейма	8	9	3	2		21
	Паровозобудівного	6	7				5
	Дрібних майстерень	41	47				

Закінчення табл. 4

№ з / п	Рід занять учнів шкіл	1-а школа		2-а школа			3-я школа
		1-й місяць	За рік	Ком. від.	Заг. від.	Від. мов	
	Робітники друкарні Яковлева Інших друкарень	22 9	24 13				7
		360	424	3	2	-	33
	Вчителі (сільські й народні)	4	4				
	Телеграфісти	19	22				
	Учні з інших навчальних закладів	80	81				
	Модистки Кравці	36 —	40	- —	3		15 2
	Службовці різних установ (конторники, прикажчики)	87	109	6 12	13 6		3 1
	Касирки Капелюшниці	-	-	- —	1 1		
	Без визначених занять	174	192				31
	Тютюнова фабрика	-	-	-			3
	Ювеліри	-	-	-			2
	Ліпник	-	-	-			2
	Чорнороби	-	-	-			5
	УСЬОГО:	750	872	21	26	-	97

Як бачимо, навіть у буремні революційні роки та у період Першої світової війни друга школа ХВ ІРТТ продовжувала свою просвітницьку діяльність, хоча й були проблеми підбору викладацького складу та фінансування. Відносно першої проблеми слід зупинитися на тому факті, що особи всіх кандидатів на посаду вчителя (вчительки) школи для робітників проходили перевірку на благонадійність. Стосовно фінансування діяльності шкіл можна зазначити, що, незважаючи на субсидії Професійного товариства Прикажчиків, Товариства грамотності, Товариства конторників та бухгалтерів, коштів для забезпечення діяльності 3-ї школи в 1908–1909 рр. все ж не вистачило. Про це свідчить касовий звіт: при кошторисі 254 крб 78 коп. недостатню суму в 42 крб 45 коп. було видано з каси Постійної комісії з технічної освіти ХВ ІРТТ [6, с. 12,13].

Друга школа, отримуючи субсидію від Харківського товариства прикажчиків та Професійного товариства конторників і бухгалтерів, мала змогу не лише оплачувати роботу викладачів (за 355 годин

по 2 крб), а ще й відраховувати 5 % (60 крб 95 коп.) від суми надходжень на користь Постійної комісії з технічної освіти ХВ ІРТТ [5, с. 6, 7]. Можливо, саме вузька професійна спеціалізація 2-ї школи забезпечувала їй більш міцне становище й тривалу життєдіяльність. У 1910 р., змінивши адресу свого розташування, школа продовжила діяльність, про що повідомляє інспектор М. М. Базькевич директору Народних училищ Харківської губернії: «Совет 2-й школы Императорского Р. Т. О-ва сим имеет честь уведомить Ваше Превосходительство, что в текущем учебном году названная школа будет помещаться по Нетечинской улице, д. № 40, в помещении О-ва пособия бедным евреям; занятия в школе начнутся 15 сентября; молебн перед началом занятий будет 13-го в 11 час. утра в том же помещении» [1, арк. 49].

Зі звітів Постійної комісії відомо, що до кінця 1914 р. у Харкові працювала лише одна школа для робітників, а саме – 2-а. Про долю 3-ї школи відомо лише те, що в 1909 р. вона призупинила свою діяльність. Про це повідомив Директора народних училищ голова Постійної комісії у листі за № 542 від 11 грудня 1909 р.: «Имею честь уведомить, что с 15 декабря занятия в 3-ей школе ХО ТО будут временно прекращены» [1, арк. 55].

З проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

- заснування шкіл ХВ ІРТТ було викликане об'єктивними історичними та суспільно-економічними факторами: бурхливим розвитком економіки Півдня Російської імперії та нагальною потребою робітничого класу в освіті взагалі й технічній зокрема;

- уперше з'ясовано складну й суперечливу історію створення, відкриття та діяльності 2-ї та 3-ї шкіл ХВ ІРТТ: статутні вимоги, якісний склад учнів, форми навчання, основні дисципліни навчального плану тощо;

- особливістю 3-ї школи, яка робила її винятковою, було навчання жінок і чоловіків разом, у супереч § 27 Статуту училищ Російського технічного товариства;

- освітня діяльність ХВ ІРТТ мала велике значення для формування професійного складу та освітнього рівня робітників м. Харкова:

- а) школи було відкрито за ініціативою й клопотанням самих робітників підприємств чи організацій: Професійного товариства прикажчиків м. Харкова (2-а школа), мешканців робітничого району Журавлівки (3-я школа);

- б) за досліджуваний період освіти одержали близько двох тисяч робітників різних спеціальностей та сфер діяльності: робітники заводів, залізниць та друкарень; службовці контор, депо й телеграфу; вчителі, прикажчики, касирки та ін.;

- в) рівень освіти у школах для робітників Харківського відділення Російського технічного товариства був досить високим і перед-

бачав одержання загальної початкової освіти в цілому та технічної зокрема;

г) усі школи надавали початкову загальну й елементарну технічну освіту, а 2-а ще й комерційну;

д) професійна спрямованість 2-ї школи забезпечила їй довготривалий термін життєдіяльності.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Харківської області. – Ф. 266, оп. 1, спр. 835.
2. Демченко Т.П. Культурно-просветительная деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870–1914 годы: РГБ ОД 61:85–7 / 27 / Т.П. Демченко. – К., 1984.
3. Из жизни общества // Зап. Харьков. отд. Императ. Рус. Техн. о-ва. – 1908. – Вып. 2. – С. 54,55.
4. Инструкция Постоянной комиссии по техническому образованию при ХО ИРТО // Зап. Харьков. Отд. Императ. Рус. Техн. о-ва. – 1898. – Вып. 3. – С. 24–26.
5. Отчет о деятельности 2-й школы ХО ИРТО при Профессиональном обществе приказчиков за 1908–1909 гг. – Х., 1909.
6. Отчет о деятельности 3-й школы ХО ИРТО за 1-ое полугодие 1909 гг. (11.01–10.04) – Х., 1909.
7. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1907 г. – Х., 1908.
8. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1908 г. – Х., 1909.
9. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1912 г. – Х., 1913.
10. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1913 г. – Х., 1914.
11. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1914 г. – Х., 1916.
12. Отчет Постоянной комиссии по техническому образованию при ХО ИРТО за 1912 г. – Х., 1913.
13. Отчет Постоянной комиссии по техническому образованию при ХО ИРТО за 1913 г. – Х., 1914.
14. Фрадкіна Н.В. Просвітницька діяльність інтелігенції на Слобожанщині у кінці ХІХ– на початку ХХ ст. як феномен культури: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.12 / Н.В. Фрадкіна. – Х., 2008.

Надійшла до редколегії 09.09.2011

УДК 94 (477.63) «1902 / 1912»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**БІБЛІОТЕКА СІМЕЙНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ГУРТКА –
ПЕРШИЙ ОСЕРЕДОК ДИТЯЧОГО ЧИТАННЯ
В КАТЕРИНОСЛАВІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Висвітлено історію бібліотечного осередку сімейно-педагогічного гуртка Катеринослава, визначено місце та роль дитячої бібліотеки у бібліотечній мережі та культурному розвитку молодого населення губерньського міста початку ХХ ст.

Ключові слова: дитяча бібліотека, гурток, фонди, читачі, читання, культурно-освітні діячі.

Освещена история библиотечной деятельности семейно-педагогического кружка Екатеринослава, определены место и роль детской библиотеки в библиотечной сети и культурном развитии молодого населения губернского города в начале ХХ ст.

Ключевые слова: детская библиотека, кружок, фонды, читатели, чтение, деятели культуры и образования.

The history of library activity of the Circle is shown. The place and role of the children's library in Yekaterinoslav library net and cultural development of young population is defined.

Key words: children's library, circle, holdings, readers, reading, cultural and educational workers.

У другій половині XIX – на початку ХХ ст. серед освітніх закладів важливе місце посідали бібліотеки, організація яких викликала інтерес культурно-освітніх діячів Катеринославщини. Бібліотечні осередки поділялися за віковим призначенням: для дорослого та дитячого населення. Зокрема, увагу прогресивних діячів губернії привертало дитяче населення, його потреби та умови навчання. У другій половині XIX ст., з метою підвищення рівня грамотності дітей, заохочення їх до читання, розвитку дитячого художнього смаку, публічні бібліотеки відкривали дитячі відділи та виокремлювали фонди дитячої літератури.

Актуальність зазначеної теми полягає в дослідженні передумов зародження дитячого читання, аналізі напрямків діяльності дитячої бібліотеки та висвітленні вагомого внеску катеринославських діячів-жінок у процес дитячого виховання шляхом читання та пробудження інтересу до літератури.

У 1902 р., з причини відсутності у Катеринославі дитячої бібліотеки, виникла ідея заснування «Общества Детской библиотеки».

Культурні діячі порушили питання про відкриття такого осередку з метою надання дітям-дошкільникам можливостей для розумного та систематичного читання. Ініціатива належала добродійці М.Р. Лемке та катеринославському подружжю Чехових (Миколі Володимировичу та Марії Олександрівні), які покинули у 1902 р. Катеринослав. Усі справи з питань відкриття місцевого товариства та складання статуту вирішували Олена Павлівна Нечволодова та Михалина Карлівна Лозинська. Остання надала бібліотеці приміщення власної книжкової лавки. Зазначимо, що розташовувалася дитяча бібліотека з початку відкриття до закриття за постійною адресою: Катерининський проспект, книжкова лавка М.К. Лозинської.

Кількість засновників (передплатників) становила 23 особи, переважно це були жінки: Балабуха Софія Андріївна, Павлова Ольга Андріївна, Павлюк Ольга Георгіївна, Терпигорева Катерина Олександрівна, Цеткіна Марія Григорівна, Шаховська Марія Артамонівна та ін. У 1903 р. кількість членів гуртка зросла: приєдналися Калабановська Євгенія Костянтинівна, Родзянко Ганна Миколаївна, Степанова Софія Іванівна та Ульман Олександра Рейнгольдівна [4, с. 7–10].

Відкриття бібліотеки відбулося 20 листопада 1902 р. Значну роль у цій справі відіграв український культурно-освітній діяч, директор Катеринославського комерційного училища Антон Степанович Синявський. Як голова товариства, А.С. Синявський брав участь у створенні статуту, проект якого був підготовлений у 1903 р. А.С. Синявський звернувся до губернатора, графа Ф.Е. Келлера з проханням затвердити статут «Общества Детской библиотеки». Але отримав відмову з причини відсутності зазначеного товариства. Після цього у засновників виникли думки щодо підготовки проекту статуту Сімейно-педагогічного гуртка як товариства, мета та завдання якого були б покладені в основу «Общества Детской библиотеки». За основу було взято статут Сімейно-педагогічного гуртка м. Казань.

З початку заснування катеринославського осередку Сімейно-педагогічного гуртка працювали 6 комісій, серед яких друге місце посідала комісія зі складання систематичного каталогу позашкільного дитячого читання під головуванням О.П. Нечволодової, третє – комісія зі збору поточної педагогічної літератури, головою якої було обрано О.М. Шергіна. Члени Сімейно-педагогічного гуртка вважали за необхідне, по-перше, дозволити учням читання всіх книжок, схвалених цензурою, по-друге – відвідувати молодому населенню громадські бібліотеки та читальні [2, с. 210].

Кошти на придбання перших дитячих книжок надійшли від засновників гуртка у сумі 180 крб. Спочатку у Катеринославській дитячій бібліотеці була лише література для дошкільного віку, але з часом фонди поповнилися книжками для середнього віку. Початко-

вий фонд бібліотеки нараховував 200 книжок. З роками бібліотечний фонд постійно зростає. Спочатку комісія гуртка комплектувала дитячу бібліотеку літературою місцевих приватних та шкільних бібліотек, а з 1906 р. налагодила стосунки з московськими та петербурзькими книжковими крамницями. За участі О.П. Нечволодової було обрано комісію, яка слідувала за новинками дитячої літератури Російської імперії [4, с. 17].

Перше завдання фундаторів дитячої бібліотеки полягало у створенні систематичного каталогу літератури. Проект каталогу був розроблений О.П. Нечволодовою, яка звернулася до читачів гуртка з проханням доповнити його. На той час книжкові крамниці Катеринослава налічували незначну кількість дитячої літератури. До рекомендованих для комплектування бібліотеки були дозволені дитячі книжки, прочитані не менше, ніж трьома членами комісії. У результаті активної діяльності комісії було створено рухомий каталог, який складався з конвертів-відгуків на кожен бібліотечну книжку. Каталог був зручним для користувачів не тільки дитячої бібліотеки, а й бібліотек початкових навчальних закладів, які мали класні бібліотеки. Комісія Сімейно-педагогічного гуртка підготувала так звану Черную книгу, що містила перелік шкідливих для дітей книжок, які змістовно не відповідали вимогам цензурного комітету [4, с. 18].

Нову літературу для бібліотеки купували в катеринославських книжкових крамницях, які пропонували свої видання з 10 %-ю знижкою. Фонди поповнювалися дарунками від приватних осіб: Печенева, який подарував журнал «Нива» (за 1904–1905 рр.), Синєокової-Андрієвської – 10 книг «Живописной России», М. Н. Черкасової – ілюстровані журнали. У 1905 р. до дитячої бібліотеки надійшов 161 примірник, загальна кількість фонду на той час становила 674 томи. Серед них привертають увагу пожертвування добродійки А.М. Родзянко (уродженої Голіциної) у кількості 19 примірників вартістю 35 крб 30 коп. [4, с. 25, 26].

За тематикою бібліотечні фонди охоплювали п'ять відділів: дитяча психологія, догляд за дитиною, домашнє виховання, педагогіка, гра та заняття дітей. Періодичні фонди дитячої бібліотеки були представлені цікавими журналами, кількість яких нараховувала 10 примірників вартістю 53 крб 10 коп. Серед них – «Вестник воспитания», «Воспитание и обучение», «Детский отдых», «Детское чтение» з педагогічним листком «Родник», «Путеводный огонек», «Русская школа», «Светлячок». Підкреслимо, що напрямки комплектування відповідали завданням дитячого виховання та освіти Російської імперії. Фонди мали класичну літературу: російську та західноєвропейську [4, с. 30–32].

У 1912 р. бібліотечна комісія здійснила перевірку фонду і виявила загальну кількість: 1 413 книжок та 11 дитячих педагогічних журналів, загублені видання становили 12 примірників. За рішенням ради окремі видання фонду потребували ремонту, переплетення та заміни. Бібліотечна рада гуртка опікувалася палітурною справою та ремонтом використаних книжок з метою збереження фондів. На цю справу було виділено 54 крб 26 коп.

Члени гуртка постійно опікувалися проблемами дитячої бібліотеки. Так, у 1905 р. вони порушили питання щодо запису до бібліотеки дітей та їх батьків, які мали можливість вивчати й контролювати дитяче читання вдома. У 1905 р. кількість читачів бібліотеки Сімейно-педагогічного гуртка становила 92 особи, які поділялися на 2 категорії. До першої категорії належали 12 читачів, які мали право користуватися двома книжками під заставу 2 крб 40 коп. щомісячної абонентної плати. Переважали читачі другої читацької категорії у кількості 80 осіб, які читали одну книгу під заставу 1 крб 25 коп. У 1912 р. дитяча бібліотека вже обслуговувала 200 читачів. Першорядну увагу ради гуртка привертало позашкільне читання дитячої літератури. Аналіз читання свідчить про підвищений попит на белетристику. Історичні, географічні книги та наукові видання читацьку увагу молодого населення Катеринослава початку ХХ ст. не привертали [1, с. 286; 5, с. 20].

Що стосується каталогів дитячої бібліотеки, то за читацьким віком вони розподілялися на три відділи: для молодших, середніх та старших дітей. Прогресивним у діяльності бібліотеки був процес обліку та обробки літератури. На кожне нове видання заповнювалися дві каталожні картки, одна з яких потрапляла до головного алфавітного каталогу. До картки заносилися автор та назва книги, рік її видання й ціна. Другий примірник картки разом із книгою надходив до фондів. Наявність алфавітної картки допомагала процесу обслуговування читачів, реєструючи кількість читацьких попитів на бібліотечне видання та місце його знаходження.

Бібліотека працювала щоденно, крім святкових днів, з 12-ї до 2-ї години дня та з 4-ї до 6-ї вечора. Таким чином, протягом дня бібліотека обслуговувала читачів у цілому чотири години. Бібліотечний бюджет гуртка містив пункти про придбання меблів, купівлю канцелярського приладдя та дезинфікуючих засобів. У бібліотечну скарбницю надходили штрафи та грошові пожертвування від читачів (наприклад, у 1905 р. – 36 крб 03 коп.).

Кадрове питання належало до складних. У звітній документації пояснюється причина, на наш погляд, цікава: «...лицо интеллигентное, знакомое с детскими книгами, не могло занять это место за то ничтожное вознаграждение, которое кружок мог предложить

ввиду своїх стеснених денежных обстоятельств». Це свідчить про невисокий матеріальний рівень бібліотекаря на початку XX ст. [4, с. 8].

До бібліотечного працівника дитячої бібліотеки висувалися певні вимоги: він повинен був бути обізнаний у дитячих виданнях Російської імперії та зарубіжних письменників XIX – початку XX ст. В його обов'язки входили видача книжок читачам та постійний нагляд за фондом. Заробітна платня бібліотекаря становила 15 крб на місяць.

Відповідальність за бібліотеку несли активні члени гуртка, які постійно піклувалися про нові надходження до фондів та готували щорічні звіти на загальних зборах осередка. З часом рада гуртка вирішила запросити на посаду завідувачки дитячої бібліотеки окрему людину. Ці обов'язки мала виконувати Н. М. Мирошніченко. Про штат бібліотеки слід сказати, що він не був постійним. У 1910-ті рр. посаду бібліотекаря обіймала А. І. Федорова, яку у 1911–1912 рр. замінила К. В. Назарова, що піклувалася про читачів, вивчала їх інтереси та ураховувала вимоги й пропозиції. Механізм бібліотечної діяльності Сімейно-педагогічного гуртка під керівництвом К. В. Назарової діяв злагоджено [5, с. 7].

Сімейно-педагогічний гурток підтримував тісні зв'язки з Катеринославською міською громадською бібліотекою, яку на той час очолювала Софія Василівна Єгорова. Ця жінка відома як добропорядна людина, гарний керівник та активний громадський та освітній діяч Катеринослава. Вона брала участь у засіданнях ради Сімейно-педагогічного гуртка [6, с. 21].

Діяльність бібліотеки досліджена до 1917 р. Цікавим є факт про відкриття 1 листопада 1916 р. другої дитячої бібліотеки Сімейно-педагогічного гуртка по вул. Бородинській, буд. 15, у приміщенні дитячого садка № 4. Очолювала її вже згадувана нами Н. М. Мирошніченко, допомагала їй бібліотекар Г. Г. Гузенко [3, с. 184].

Таким чином, на початку XX ст. вагому роль у підвищенні культурного рівня населення Катеринослава відіграв Сімейно-педагогічний гурток, члени якого порушили питання про відкриття першої дитячої бібліотеки у місті. Одна з комісій гуртка опікувалася розвитком дитячого читання та популяризацією дитячої літератури, що було прогресивним кроком у навчально-виховному процесі дошкільників краю. Бібліотека для дітей була відомою, її різнобічна діяльність складалася з комплектування фондів, обслуговування читачів, аналізу читання. Це дозволило сучасникам визначити місце та роль дитячих бібліотек у бібліотечній мережі Катеринослава та культурному розвитку молодого населення губернського міста початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. Вєсь Єкатеринослав на 1912 г.: справочная книга. – Єкатеринослав, 1912.
2. Вєсь Єкатеринослав на 1913 г. – Єкатеринослав, 1913.
3. Єкатеринославський адрес-календарь на 1917 г. – Єкатеринослав, 1916.
4. Отчет о деятельности Семейно-педагогического кружка в Єкатеринославе, 1904–1905 отч. год. – Єкатеринослав, 1906.
5. Отчет о деятельности Семейно-педагогического кружка, 1911–1912 год. – Єкатеринослав, 1913.
6. Отчет Єкатеринославской Городской Общественной библиотеки за 1905 г. – Єкатеринослав, 1906.
7. Шейфельд А. Детские библиотеки в Англии и Америке / А. Шейфельд // Образование. – 1899. – № 2. – С. 11–17.

Надійшла до редколегії 12.10.2011

УДК 94 (477.63) «18 / 19»

Л. В. Гриженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОЗВІЛЛЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВА ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглянуто організацію дозвілля міського населення Катеринослава та його особливості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: дозвілля, міське населення, форми проведення відпочинку, розважальні заходи.

Рассмотрены организация досуга городского населения Екатеринослава и его особенности в конце ХІХ – начале ХХ в.

Ключевые слова: досуг, городское население, формы проведения отдыха, развлекательные мероприятия.

Organization is considered the leisure of the urban population of Katerinoslav and its features at the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century.

Key words: leisure, urban population, forms of realization of rest, entertaining measures.

Мистецтво проведення вільного часу досить важливе в житті міського суспільства, адже саме відпочинок надає більше можливостей для самовираження людини, ніж робота. Власне тому вивчення дозвілля різних соціальних груп міського населення допоможе

з'ясувати особливості їх соціокультурного розвитку та визначити їх становище в суспільстві.

Особливості дозвілля, як одного з головних сегментів культурно-духовного життя міст Катеринослащини кінця XIX – початку XX ст., є однією з малодосліджених тем у вітчизняній історіографії. У працях Т. В. Портнової, Г. В. Утешевої приділяється увага лише окремим аспектам цього питання, і, як правило, в контексті культурного життя міста [11, 17].

На особливу увагу заслуговує й науково-популярна праця М. Шатрова «Город на трех холмах», де в контексті загальноісторичного розвитку міста автор намагається виокремити навіть соціальну природу проведення вільного часу населення [18].

Зрештою, завдання цієї статті і полягає в детальному вивченні особливостей проведення вільного часу міським населенням Катеринославської губернії у період становлення ранньоіндустріального суспільства.

Зазначимо, що головною рисою тогочасного міського життя періоду переходу від традиційного до індустріального суспільства була ще остаточно не подолана замкненість станів, кожен з яких жив власним життям, мав свої певні розваги й користувався властивими тільки для нього формами відпочинку. Так, якщо привілейоване міське товариство могло безперешкодно користуватися усіма благами життя, то представники робітничого класу, працюючи за мізерну заробітну плату, не мали ані часу, ані засобів для користування культурним та розважальним потенціалом, яке могло надати їм місто модернізаційної доби.

Щільний мур відділяв привілейовані верстви населення від низів міського суспільства і у сфері дозвілля. Завдяки більшим матеріальним можливостям представників вищих станів до звичного образу їх життя увійшла мода відвідувати театри, кінотеатри, ресторани, користуватися для розваг транспортними засобами, відвідувати засідання клубів, які також були своєрідними розважальними установами. Так, серед представників дворян, військових і громадських чиновників, купців дуже престижним було відвідування Англійського клубу, де вони могли вільно вести бесіди на світські теми, проводити час за читанням книг, періодичних видань, грати в дозволені на той час ігри (більярд, гру в карти, шахи, лото) [7, с. 253]. З великим запалом у клубі проводилися традиційні свята, музичні концерти, бали, маскаради, драматичні вистави, танці. Поряд із клубом знаходилися ресторани і літній театр, у якому йшли захоплюючі вистави.

Верхи ж купецького стану проводили дозвілля у відкритому ще в 70-х рр. XIX ст. клубі Комерційного зібрання. З будівництвом в 1911 р. спеціального будинку до послуг членів клубу вже були на-

дані величезні зали для гри в більярд, лото, карти, бібліотека, кімнати для відпочинку, ресторан, оркестрова естрада та театральний зал [7, с. 255].

Часто до губернатора надходили скарги щодо «царящего азарта» в клубах та прохання його зупинити. Але й посилений контроль поліції не був спроможний покласти цьому кінець (хоча до 30 січня 1910 р. більярди були повністю закриті) [7, с. 255].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. активно функціонували також клуби Катеринославського громадського зібрання, Польського громадського зібрання «Огніско», що стали засобом вираження специфіки інтересів тих чи інших прошарків міського населення.

Паралельно з вищезгаданими клубами організовувалися й більш спеціалізовані у своїй діяльності яхт-клуб, автомобільний клуб, об'єднання любителів полювання, товариство велосипедистів, товариство фотографів-аматорів, офіцерське зібрання 34-ї Артилерійської бригади та ін. [16, с. 227].

Так, за ініціативою яхт-клубу в Катеринославі часто відбувалися вітрильні перегони та змагання на швидкість плавців. Всі бажаючі також мали змогу покататися на човнах чи поплавати у спеціальних купальнях [19, с. 1]. У свою чергу польським громадським зібранням «Огніско» на паркеті клубного залу було влаштовано американський каток на роliках. Така розвага із платою 30 коп. була щоденно доступною для кожного мешканця міста [10, с. 49].

Їзду на велосипедах та автомобілях, що тільки-но почали з'являтися на дорогах міст, також можна розглядати як одну з форм проведення дозвілля забезпеченими верствами суспільства. Вражаючими були й спостереження за польотами на аероплані відомого авіатора С. І Уточкіна. Не дивно, що таке захоплююче дійство призводило до скупчення величезного натовпу міського люду, який збирався поблизу 2-го реального училища Катеринослава, де був розташований своєрідний аеродром [19, с. 1].

Не менш популярним місцем для розваг багатих міщан, чиновників та купецтва Катеринослава були ресторани («Париж», «Кронштадт», «Брістоль», «Національ»). Крім того, ресторани, як і клуби, стали основним джерелом поширення «епідемії» азартних ігор у лото, більярд та карти.

Значна частина заможного міського населення захоплювалася музично-театральним мистецтвом. Відомі оперні трупи та гастролюючі музиканти своїми виступами часто тішили місцеву публіку в міських садах, театрах, ресторанах. З великим захопленням катеринославці слухали виступи солістів італійської опери (М. Еррара, Е. Гонсалец, Л. Дагреді), московської опери (С. І. Зіміна), київської та харківської оперних труп [17, с. 98].

Швидкими темпами зростала й кількість шанувальників театральних вистав. До початку ХХ ст. навіть у губернському місті ще не було постійного приміщення театру, тож гастролуючі трупи виступали в дерев'яних театрах публічних садів або в залах різних товариств (наприклад, у залі Товариства піклування про дітей) [11, с. 63]. До 1914 р. були побудовані постійні театральні приміщення, більшість з яких знаходилася під управлінням приватних асоціацій і фінансувалася підприємцями [11, с. 63].

Місцева публіка відвідувала театр з величезним ентузіазмом, особливо коли ставили такі драми, як «Русалка» або «Параша Сибірячка» [18, с. 66]. Разом з тим для більшості міських жителів театр залишався недосяжним розкошем, та й вони не відчували в ньому необхідності, втішаючись ярмарковими балаганами. Саме забезпечений глядач був у той час постійним відвідувачем театральних дійств. Особливою шаною користувалися вистави тогочасних метрів театральної сцени – Саксаганського, Кропивницького, Заборської, Максимовича.

У зв'язку із зростанням матеріальних можливостей купців та підприємців все помітнішим ставало їх прагнення перейняти «шляхетні звичаї та розваги» дворян. Їх святкові обіди також починають супроводжуватися оркестровою музикою та співами – тим самим вони наслідують приклад верхів суспільства. За такими формами відпочинку ховалося прагнення уподобитися дворянській знаті, підкресливши у такий спосіб своє право на «благородні розваги». Зрештою зростаюча комерціалізація театральних вистав, концертів, клубних заходів, які тривалий час залишалися привілеєм вищих верств населення, призвела до того, що дворяни та верхівка купецького стану опинялися поряд у перших рядах перед сценою і на балах. Утім таке прагнення злитися із дворянською масою наштовхувалося на жорстку відсіч з боку останніх.

Дещо різнилися часи проведення дозвілля менш забезпечених верств населення. У житті ремісників, міщан, робітників міст та містечок Катеринославщини величезне значення мали ярмарки, хоч не менш активну участь у них брали й рядові чиновники та представники дворянського стану. Такі загальновідомі в Катеринославі ярмарки, як Георгіївська, Петропавлівська, Іванівська, були «...не тільки okazii k продажу гурт овец, серого украинского скота, шерсти, сала, пшеницы, но и испытанным средством людей посмотреть и себя показать» [18, с. 64]. Ярмарки були свого роду культурно-соціолізуючими заходами, де можна було б легко знайти собі близьких за культурою та по кишені однодумців.

Часто ярмарки супроводжувалися ляльковими комедіями та перегонами на конях. Якщо перші були популярними серед менш забезпечених верств населення, то останні мали величезну популярність серед дворянської еліти, яка любила спостерігати за таким

захоплюючим дійством. Один із старожилів, змальовуючи перегони на конях під час Петропавлівської ярмарки, зазначив: «Если бы шампанское, выпитое после скачек богачами-коннозаводчиками и прочими сильными екатеринославского степного мирка: Евецкими, Герсеговыми, Богдановичами и иже с ними, выльют на место, где были скачки, оно залило бы город» [18, с. 66].

Взагалі в міському середовищі галасливі застілля швидко входили до моди. Давні звичаї та обряди стали набувати не притаманний їм раніше «нетверезий» відтінок – наприклад, звичай «пропивати» наречену, «виставлятися» при влаштуванні на роботу (привальне) і т.ін. [15, с. 300].

Для робочого люду міст та містечок губернії справжнім святом був відпочинок після тяжкої роботи в шинках, кількість яких постійно зростала. Як наслідок такі гуляння часто супроводжувалися галасливими співами, побиттям скла та посуду, кепкуванням над людьми й іншими проявами міського хуліганства.

Якщо в сільській місцевості пияцтво в основному було неприємним наслідком свят, то в містах горілку (абрикосин – часто так називали цей напій домашнього приготування) вживали щоденно [12, с. 7]. Міське життя диктувало свої умови, поступово пристосовуючи пияцтво до ритму міста. Так, при переході селян-землеробів до лав промислового пролетаріату їх витрати на спиртне зростали у декілька разів більше, ніж зростала при цьому загальна сума їх прибутку. Та така закономірність була характерною не тільки для селян. Нерідко для представників купецького, дворянського стану і навіть духовництва горілка переходила в розряд звичайних щоденних продуктів споживання.

Серед інших традиційних форм проведення дозвілля, перейнятих від села містом, були кулачні бійки, які проводилися переважно у святкові чи вихідні дні. Така розвага була властива в основному робітникам заводів та фабрик міста. Досить часто кулачні бійки відбувалися на Брянському заводі Катеринослава, де переможці замість грошової винагороди завойовували собі величезний авторитет [18, с. 129].

Новим етапом у розвитку культури проведення дозвілля стала поява у містах губернії кінематографу. Діючі в той час такі прототипи сучасних кінотеатрів, як біоскоп «Вулкан», «Електробіоскоп Зайлера», «Ролл», «Новомотограф», «Бліц», тішили різновікові категорії населення [16, с. 216]. Всі ці заклади усілякими засобами намагалися заманити до себе «поважну публіку», переграти конкурентів: «Если один владелец биоскопа объявлял о программе длиною 2000 аршин, то сосед обязательно накидывал сверх того хоть малую толику» [18, с. 272].

Кінематограф вважався розвагою простолюду. Оскільки плата за глядацькі місця, що знаходились подалі від екрану, була значно вищою, звичним явищем стали величезні натовпи людей біля самого екрану.

Відкриті напередодні Першої світової війни кінотеатри «Палас» у будинку інженера Хрінникова, «Колізей» біля будинку губернатора та «Гігант» були справжнім досягненням дореволюційної кінематографії [2, с. 13]. Широкої публіці глядачів не за чутками були відомі фільми «Дьявольская лестница», «Агония любви», «Кровавая помолвка» [24, с. 1]. Документальні стрічки з описом світових подій та екранізовані першопрохоцем вітчизняної кінематографії Д. Сахненком популярні п'єси «Наталка-Полтавка», «Наймичка», «Богдан Хмельницький» переглядалися публікою з не меншим захопленням.

У рубриках тогочасної преси зустрічалися також оголошення про циркові вистави гастролуючих губернією вітчизняних та іноземних артистів і коміків [21, с. 1]. Спостереження за дресированими тваринами завжди викликало неабияке захоплення як у дітей, так і в дорослих. Часто циркові вистави супроводжувалися спортивними виставами-змаганнями із боротьби з винагородою у вигляді грошових премій [22, с. 1].

Вже у перше десятиліття XX ст. посилюється бурхливий інтерес до гри в «нижнього м'яча» (своєрідний футбол). Головним чином за цією грою проводили своє дозвілля підлітки, дорослі ж лише із захопленням спостерігали. Відсутність на той час спеціально оснащених стадіонів та їдуча пилука аж ніяк не стримували запеклих гравців. «Алькор», «Вікторія» – найпопулярніші гральні команди міста Катеринослава, які мали навіть своїх шанувальників [18, с. 252].

Звичним явищем тоді були прогулянки під оркестр військової чи симфонічної музики та фейерверки в міських садах. Це були найпопулярніші місця проведення дозвілля в городян, де щоденно відбувалися гучні гуляння. Інколи в садах влаштовувалися конкурси краси та різноманітні виставки [20, с. 1]. Взимку можна було також покататися на катку, розміщеному на замерзлому ставку неподалік від міського саду Катеринослава. Вже тоді такі розваги мали певний комерційний зміст. Лише вхід до саду коштував удень 7 коп., а ввечері 15 коп. [20, с. 1].

Серед представників робітничих верств міського населення все частіше зустрічаються так звані свідомі робітники, які сторонилися як традиційних деструктивних (п'яцтво), так і комерційних масових розваг (театр, гра в лото, більярд, карти...) [12, с. 310]. Вони відвідували вечірні курси, бібліотеки, ходили на екскурсії до музею чи заповнювали вільний час розгадуванням ребусів, шарад, загадок.

Нові розваги, ставши частиною міського життя, давали можливість, на відміну від чоловічої культури шинків, проводити чоловікам і жінкам своє дозвілля разом. Вони також відкривали можливість

робітникам хоча б на кілька годин перестати відчувати своє підлегле соціальне становище і бути нарівні з іншими верствами населення, звільнитися від патріархальних обмежень.

Та попри умовну спільність соціокультурного простору всіх категорій міського населення у період утвердження капіталістичних відносин продовжувала зберігатися певна відокремленість класів один від одного. Проведення дозволя «шляхетних верств» населення, вимагаючи більшого матеріального достатку, різнилося від форм відпочинку менш забезпечених жителів міського середовища, які змушені були доводитися доступнішими заходами у проведенні свого вільного часу. В цьому, власне, і полягає особливість становлення ранньоіндустріального суспільства в Україні, специфіка тогочасних урбанізаційних процесів в регіоні.

Бібліографічні посилання

1. *Бабенко В. А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В. А. Бабенко. – Екатеринослав, 1905.
2. Вісті Придніпров'я. – 2000. – 21 квіт.
3. Ежегодник «Приднепровье». – Екатеринослав, 1914.
4. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1889 г. – Екатеринослав, 1889.
5. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав, 1899.
6. Екатеринославский юбилейный листок. 1787–1887. Екатеринослав, 1887.
7. Історія міста Дніпропетровська. – Д., 2006. – С. 253–257.
8. Календарь-ежегодник «Приднепровье». – Екатеринослав, 1910.
9. *Машуков В.* Воспоминания о городе Екатеринославе / В. Машуков. – Екатеринослав, 1910.
11. *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. Портнова. – Д., 2008.
12. Пройдемся по купеческой ... // Электрометаллург. – 2003. – 1 авг. – С. 7.
13. Рус. Правда. – 1912. – 23 нояб.
14. Рус. Правда. – 1912. – 30 нояб.
15. *Свифт Э.* Развлекательная культура городских рабочих к. ХІХ – нач. ХХ в. / Э. Свифт // Развлекательная культура России ХVІІІ-ХІХ вв. – СПб., 2000. – С. 300–312.
16. Справочная книга «Весь Екатеринославъ». – Екатеринослав, 1913.
17. *Утешева Г. В.* Опера в Екатеринославе в начале ХХ века / Г. В. Утешева // Історія і культура Подніпров'я. – Д., 1998. – С. 96–102.
18. *Шатров М.* Город на трех холмах / М. Шатров. – Д., 1966.
19. Южн. Заря. – 1910. – 15 июл.
20. Южн. Заря. – 1910. – 15 мая.
21. Южн. Заря. – 1910. – 16 сент.
22. Южн. Заря. – 1912. – 28 сент.
23. Южн. Заря. – 1912. – 2 дек.
24. Южн. Заря. – 1912. – 15 дек.

Надійшла до редколегії 19.04.2011

УДК К 85. 317. 43.

Г. В. Утешева

РОЗВАГИ КАТЕРИНОСЛАВЦІВ НА МЕЖІ XIX–XX ст.: «ЛЕГКОВАЖНА ОПЕРЕТКА»

Досліджено історію розвитку опереточного мистецтва у Катеринославі на початку XX ст. Висвітлено гастрольну діяльність російських, єврейських та українських опереточних труп. Проаналізовано репертуар театральних товариств, розглянуто виступи найвидатніших виконавців, які приїздили до міста, з'ясовано ставлення публіки до оперети.

Ключові слова: Катеринослав, оперета, антрепренер, бенефіс, катеринославська публіка.

Исследована история развития опереточного искусства в Екатеринославе в начале XX в. Рассмотрена гастрольная деятельность российских, еврейских и украинских опереточных трупп. Проанализирован репертуар театральных обществ, рассмотрены выступления выдающихся исполнителей, которые приезжали в город, показано отношение публики к оперетте.

Ключевые слова: Екатеринослав, оперетта, антрепренёр, бенефис, екатеринославская публика.

History of development of operetta's art at Ekaterinoslav in the beginning of XX century was investigated. There was regarded the touring activity of Russian, European and Ukrainian operetta's troupes. Repertory of heather companies was analyzed. Performances of outstanding performers who visited city were regarded. Public's attitude to opera was shown.

Key words: Ekaterinoslav, operetta, entrepreneur, benefit performance, public of Ekaterinoslav.

Проблематикою розважальної культури Катеринослава на межі XIX–XXст. історики займалися не дуже охоче, виявляючи до неї традиційну обережність. Недостатньо вивчена тема музично-театрального життя міста зазначеного періоду, хоча у жанрі «малих форм» радянськими та сучасними краєзнавцями розкриті окремі сюжети музично-театральної минувшини міста на Дніпрі. Історії створення театрів Брянського заводу та Зимового театру присвячені публікації С. Левенець [15, с. 4] та М. Шатрова [41, с. 4]. У місцевій пресі друкувалися статті В. Абрамовського [3, с. 4], Л. Капкало [13, с. 4], В. Мороза [20, с. 4], Ю. Мицика [19, с. 4], І. Трало [33, с. 4; 34, с. 4; 35, с. 4; 36, с. 3], В. Чумаченко [37, с. 3] про корифеїв українського театру, які приїздили до Катеринослава наприкінці XIX – на початку XX ст., про гастрольну діяльність оперних співаків О.К. Алчев-

ського, Л. В. Собінова та Ф. В. Павловського. Катеринославським балам присвячена робота Г. Г. Дерев'яненко, в якій автор описує історію бальної культури Росії та класифікує бали за декількома групами. Значна увага приділяється дворянським балам Катеринослава першої половини XIX ст. та бальному етикету [9, с. 48–53].

Певний внесок у вивчення музично-театрального життя Катеринослава на межі XIX – XX ст. зроблено й автором даного дослідження [38, с. 152–159; 39, с. 96–102; 40, с. 284–290].

Інформаційні можливості цієї теми доволі обмежені. Основними джерелами є публікації музично-театральних критиків у місцевих газетах початку XX ст., які підписували свої статті, використовуючи псевдоніми. Водночас і цей матеріал дає можливість вивчити гастрольну діяльність опереточних труп, проаналізувати репертуар театральних товариств, розглянути виступи найвидатніших виконавців, з'ясувати ставлення катеринославської публіки до «легковажного» жанру на початку XX ст.

У середині XIX ст. на основі комічної опери та популярних фарсів – водевілів – склалася оперета. Новий музично-театральний жанр швидко завоював популярність у Росії. Але через свій «легковажний» норов оперета пробивалася на сцену з деякими труднощами. «Оперетка – все її ругают, но все смотрят, – писав катеринославський критик. – Самые злые меломаны, их всегда пугало легкомыслие – не столько автора, сколько публики, и лучшие из них желали видеть публику в театре только коленопреклоненную, плохие... – знатоки, брюзжащие хранители музыкальной таблицы умножения. Ни те, ни другие не желают признаваться, что в театре можно развлекаться» [18, с. 4]. Попри все катеринославська публіка із задоволенням відвідувала вистави «легковажного» жанру.

У січні 1901 р. у новому Зимовому театрі гастролювала опереточна трупа Алмазової, у складі якої виділялися співачки А. А. Смоліна та З. Ф. Бауер. Із чоловічого складу трупи найпопулярнішим був А. А. Брянський – улюбленець публіки. Гастролю відбулися завдяки старанням директора театру, видатного антрепренера Л. Шильдкре-та, який за доволі короткий час перетворив гімнастичний зал у красивий та затишний театр [34, с. 4].

Багато разів наймав катеринославські театри для опереточних вистав досвідчений антрепренер С. І. Крилов, який, як писав кореспондент місцевої газети «Южная Заря», «...обставлял спектакли старательно, как в смысле внешней постановки, так и артистических сил» [7, с. 4].

Опереточний репертуар містив у собі багато «своєї» або «чужої», але все одно найсправжньої музики. Та для її виконання були потрібні не тільки артисти суто опереточного жанру, а й досвідчені співаки та співачки. Іноді трупи С. І. Крилова виглядали досить блякло за своїми

вокальними можливостями». И настоящим певцом и настоящим голосом можно назвать без оговорок только господина Амираго, который имел большой вокальный успех», – згадував сучасник [7, с. 4].

С. І. Крилов намагався врятувати положення і запрошував як головну примадонну В. В. Кавецькую та інших артистів, знайомих місцевій публіці з попередніх гастролей, що мали в Катеринославі гучний успіх. Всесвітньо відома примадонна варшавських урядових театрів В. В. Кравецька взяла участь у «Веселій вдові» на музику Ф. Легара. Співачка неодноразово виступала в Катеринославі. Наприклад, у червні 1915 р. в Зимовому театрі відбувся її черговий концерт, у якому взяли участь баритон Кругловський та піаніст Ривкін [14, с. 5].

Останні новини столичних театрів на суд катеринославської публіки представляла оперета Г. М. Лохвицького. До складу трупи входили знайомі місцевим театрам артисти, які мали шалений успіх. Катеринославська газета «Русская правда» називала прізвища виконавців – Соколової, Іванової, Баратової, Драгоша, Медведєвої, а також відомих артистів петроградських та московських театрів – Гамалія, Міловідової, Лапшиної, Германь, Булатової, Єлінової, Бурцовой, Матвєєвої, Тарського [6, с. 3]. Для відкриття сезону в жовтні 1914 р. трупа обрала популярну оперету «Граф Люксембург» [6, с. 3].

Стосовно вибору п'єси можна було посперечатися. З початком першої світової війни до всього німецького, австрійського багато хто почав ставитися дуже недоброзичливо. Головний режисер опереточної трупи С. П. Медведєв вимушений був замінити німецькі прізвища на балканські [28, с. 3]. «Исполнители, – як помітив місцевий музикознавець, – удачно держались необхідного тона. Госпожа Соколова, как и раньше, заразительно весела... Господин Баратов разнообразный и находчивый актёр, чудесный в своём «простецком» амплуа. Как и раньше, мила и очаровательно изысканна госпожа Иванова, её голос звучит выразительно и чисто, особенно в среднем регистре. Монументальный господин Драгош пылал вулканом и слегка детонировал. Новый для Екатеринослава актёр господин Медведев весело и в меру буффонил, хотя и не следовало так повторяться в немых сценах с подагрою» [28, с. 3].

Таким чином, трупа Г. М. Лохвицького відразу мобілізувалася й «пішла уперед на катеринославську публіку». «Хотя она шла танцуя, но это самый приятный способ наступления», – констатував кореспондент місцевої газети [28, с. 3].

На жаль, не всі постанови проходили вдало. Деякі з новинок сезону відносилися до того розряду опереток, які старіли раніше, ніж були написані, наприклад «Жриця вогня». «Русская правда» писала: «Несмотря на то, что новинка шла только во второй раз и было

обещано показать все очарование востока, в театре появилось лишь несколько десятков, и те открыто скучали. Исполнители поддерживали устоявшееся настроение... все с нескрываемым равнодушием говорили, что необходимо...» [17, с. 3].

З величезним сценічним й матеріальним успіхом для трупи пройшла оперета видатного віденського композитора Ф. Легара «Ідеальна дружина». Велика заслуга щодо постановки цього твору на сцені театру Комерційного зібрання належала режисеру Ф. Д. Августову, який користувався також цілковито заслуженими симпатіями місцевої театральної публіки як талановитий артист [23, с. 4]. Мелодична оперетка «Льова із Могильова» у постановці цікавого режисера Д. Г. Гутмана витримала декілька сезонів. Відносно цієї особистості газети писали: «Талантливый режиссер, всегда мятущийся, вечно ищущий, с головой ушедший в искусство – в эту невидимую страну красот и пролагающий к ней новые пути...» [12, с. 4]. Д. Г. Гутман був запрошений на посаду головного режисера нового театру під назвою «Камерний», який відкрився у місті 15 квітня 1914 р. [12, с. 4] Головним адміністратором театру став видатний театральний діяч Р. М. Герц, репертуарну та мистецьку частини очолив письменник С. Горний з трупи «Ново-Сатириконцев». У театрі передбачалося ставити нові, ще невідомі п'єси А. Авчеренка, гротески С. Горного та інших тогочасних гумористів. Планувалося також влаштовувати кабаре за зразком мюнхенських театрів, «літні бали» за участю столичних гумористів та Імператорського балету. Створення оркестру було доручено петербурзькому диригенту Л. Кантору. До складу трупи увійшли співачка московського мистецького театру Мірелло й І. М. Ільїнський, знайомий місцевому глядачу з антреприз Дедікова [11, с. 4].

Таким чином, новий театральний заклад обіцяв бути дуже цікавим. Але, як відзначив катеринославський музичний критик, що друкувався у газеті «Русская Правда» під ініціалами І. Ш., «...каждое новое дело, а тем более преследующее чисто художественную цель, конечно вызывает среди массовой публики недоверие. «Знаем, – говорит в таких случаях рядовой обыватель, – все эти новые начинания, – не для чего это». Такое скептическое отношение к новому театру приходилось наблюдать и мне. Признаюсь, что такие мрачные прорицания приводили меня к большому удивлению» [27, с. 4].

Чимало талановитих опереточних артистів виступало на сценах Катеринослава. На честь деяких митців, як прояв заслуг майстерності, публіка влаштовувала бенефіс. Звичайно до свята готувалася найбільш цікава вистава, в якій брав участь артист. Наприклад, для своїх іменин опереточний актор-комік І. М. Любов обрав дуже музич-

ну й красиву оперету «Наш Дон-Жуан». Сучасник згадував, що «...игра И. М. Любова отличается своею простотою, что есть *conditio sine qua* поп всякой талантливой игры. Кроме этого у актёра очень сильно развито чувство такта, сдерживающее его даже в сильных комических ролях от шаржа, или, как говорят, от пересола» [1, с. 4].

Майже з першої появи на сцені завоювала симпатії місцевої публіки А. І. Мерц. У свій бенефіс у січні 1914 р. в Театрі мініатюр актриса виступила в опереті «Тітонька з Глухова та Іван Іванович винуватий». Про гру А. І. Мерц катеринославська критика писала: «В ней так много художественного чувства, так много понимания сцены и действительно артистического такта, который всегда сдерживает артистку в определенных рамках. Роли, в которых выступает А. И. Мерц, всегда тщательно обдуманы, взвешена каждая деталь – и одновременно это холодный расчет, объединенный с таким богатым, сильным и ярким темпераментом, что во время игры создаётся всегда очень сильное, но выразительное впечатление» [10, с. 6].

Музичний критик «Русской правды» повідомляв, що з усіх кутків Російської імперії чималу кількість телеграм з вітаннями отримав режисер І. Я. Глебський у день святкування в Катеринославі 25-літнього ювілею сценічної діяльності. Майстра оперети вітали такі відомі антрепренери, як Синельников, Сіверський, Амираго, Рафальський, Августов та ін. 14 січня 1914 р. у театрі Комерційного зібрання безліч подарунків отримав режисер від своїх прихильників. Для свого ювілею І. Я. Глебський обрав дуже красиву, мистецьку та надзвичайно музичну оперету Лінке «Гри-Гри» [4, с. 4].

Бенефіси артистів проводилися також з метою залучити якомога більше публіки. Але не завжди подібні заходи мали успіх. Так, незважаючи на те, що артист І. М. Ільїнський був відомий катеринославцям за трьома театральними сезонами, бенефіс на його честь, проведений 12 травня 1914 р., привернув замало глядачів [22, с. 4].

У Катеринославі існувало декілька організацій, які надавали свої приміщення гастроліючим опереточним трупам. Звичайно, між установами постійно існувала конкуренція. Адміністрація Англіїського клубу, театру Комерційного зібрання чи Літнього театру Міського саду та ін. намагалися запросити трупи, котрі виступали з цікавими, новими, різноманітними репертуарами, у складі яких були видатні, талановиті артисти. Іноді переговори між адміністрацією театрів та антрепренерами надовго затягувались або обидві сторони взагалі не приходили до одної думки. Причини були різні. Наприклад, у лютому 1914 р. адміністрація театру Комерційного зібрання розглядала пропозицію щодо запрошення на майбутній зимовий сезон опереточної трупи Августова та Рафальського. Переговори вже наближа-

лися до взаємного узгодження, але потім, з огляду на заяву Августова та Рафальського про те, що вони зняли Літній театр Міського саду з 1 травня по 1 липня для вистав опереточної трупи у тому ж самому складі, пропозиції їх щодо майбутнього сезону Комерційним клубом були відкинуті [32, с. 4].

Влітку 1914 р. зірвалися гастролі багатьох опереточних труп у зв'язку зі складною зовнішньополітичною ситуацією. Театр Комерційного зібрання віддали під лазарет для хворих та поранених воїнів, й опереточна трупа Горевої, яка мала намір грати у цьому театрі, була повідомлена терміново телеграмою про розірвання угоди [26, с. 3].

У театрі Англійського клубу не передбачалося ніяких розваг, тим більше, що у зв'язку з початком війни товариство відмовилося від контрактів, які були укладені з опереточними артистами на серпень 1914 р. Зірвалися гастролі опереточної трупи А. А. Борисова й П. С. Якутова, які мали початися в Катеринославі 1 серпня 1914 р. У пресі писали, що ця трупа дуже вдало виступала у Харкові [25, с. 3]. «Таким образом, на протяжении этого лета оперетты в нашем городе не будет», – констатував кореспондент газети «Русская Правда» [2, с. 4].

У 1914 р. зривалися гастролі українських театральних-музичних колективів, які з незмінним успіхом виступали на сценах нашого міста починаючи з другої половини XIX ст. Саме у Катеринославі під час гастролей трупи Д. П. Ізотова, у складі якої був М. Л. Кропивницький, актори дізналися про сумнозвісний Емський наказ 1876 р., з приводу якого драматург згадував: «...тут нас и догнало горе: исполнение всякого украинского, по высочайшему повелению, было запрещено. В день запрета шла драма «Дай сердцеві волю» и дивертисмент. Губернатором был И. М. Дурново, который разрешил нам выполнить эту постановку. В дивертисменте я пел известную песню из «Підгорям», «Поле моє, поле», но не допел и разрыдался» [5, с. 36]. Тільки у 1881 р. під тиском громадськості російський уряд змушений був передати питання про дозвіл на постановку українських вистав у південних губерніях на розсуд місцевих губернаторів. Це відкрило дещо ширші можливості для розвитку українського музично-театрального мистецтва.

Відомо, що М. Л. Кропивницький грав на сцені катеринославських театрів сім разів (у 1875–1876 рр. – у трупі Ізотова; у 1885, 1889, 1895, 1900, 1901 рр. – на чолі власної трупи, 1908 р. – у трупі Сабініна) [5, с. 36]. Про те, що його гастролі в Катеринославі завжди радісно зустрічали глядачі, свідчать численні повідомлення місцевої преси. Наприклад, газета «Степь» повідомляла, що 29 липня 1885 р. трупа М. Л. Кропивницького закінчила свої гастролі на користь бідних городян. Поставлені були «Сватання на Гончарівці» та «Бедовая бабуш-

ка». За циркуляром 1881 р. вистави у репертуарі «малоросійських» труп повинні були виконуватися як українською, так і російською мовою. Вистави користувалися шаленим успіхом. М. Л. Кропивницькому та М. К. Садовському шанувальники піднесли вінки, а М. К. Заньковецькій – розкішний букет [31]. М. Л. Кропивницький був особисто знайомий з місцевими діячами культури та літератури А. І. Сгоровим, І. І. Манжурою, М. В. Биковим [5, с. 36].

Четвертого січня 1911 р. українська трупа Т. П. Колісниченко поставила у Зимовому театрі відому оперету-феєрію «Вій» (за повістю М. В. Гоголя) у п'яти діях [24, с. 1]. У липні 1911 р. трупа українського театру М. К. Садовського гастролювала у Катеринославі. Вистави йшли у Літньому театрі Міського саду. Місцевий кінооператор Д. Сахненко, один з піонерів української кінематографії, зняв постановки театру М. К. Садовського – «Наймичку» та «Наталку Полтавку». Садовський виконував роль Цокуля, Л. Линицька грала наймичку Христину, І. Мар'яненко – Панаса, С. Паньковський – діда мельника, М. Петляшенко – гусара та Г. Колесніков – Рухлі [33, с. 4].

Слідом за «Наймичкою» було відзнято «Наталку Полтавку». Роль Наталки виконала геніальна українська актриса М. Заньковецька, ввізного–Ф. Левицький, виборного – М. Садовський, в інших ролях виступили І. Мар'яненко, Г. Борисоглібська та Г. Бутовський [33, с. 4]. У грудні 1911 р. картини випустила кіноконтора «Искусство» в Катеринославі. Вони є найціннішим досягненням української кінематографії початку ХХ ст. [33, с. 4].

П'ятнадцятого вересня 1913 р. товариство української трупи під управлінням та режисерством Л. Сабіна дало дві вистави: «Гетьман Дорошенко» та «Брат на брата». У них брав участь жіночий та чоловічий хор під управлінням диригента А. С. Немковського [16, с. 4].

Запам'яталася всім шанувальникам України чудова у всіх відношеннях вистава Л. Сабіна «Сорочинський ярмарок», яка пройшла у театрі Комерційного зібрання 17 березня 1914 р. Сучасник згадував: «...Красиво, свободно ведёт роль Панько господин Сагайдачный. У артиста очень хороший голос и чудесная манера петь. Единодушные аплодисменты вызвала госпожа Борозная следующими словами: «Така її доля», «Зелененький барвіночку», «Нащо мені карії очі...». Хоровые номера и танцы прошли чудесно. Публика аплодировала и требовала повторений без конца...» [16, с. 4].

Широко відомою була трупа А. Л. Суходольського, в якій виступали значні артистичні величини – наприклад чудова артистка Дикова [8, с. 4]. Добре поставленим голосом володіла Грищенко, приємного тембру тенором співав Громов [42, с. 4]. Завжди цікавою була гра досвідченого Занегина; вигідно виокремлювався Юркевич [30, с. 4]. Про самого А. Л. Суходольського місцеві музичні критики писа-

ли: він «...талантливий изобразитель разнообразных ролей от самой весёлой комедии до раздирающей душу трагедии» [29, с. 4]. У трупі був чудовий хор, гарні танцюристи, оркестр. До репертуару ввійшло багато старих п'єс популярних українських авторів. Загалом, як зауважила газета «Русская Правда», «...постановки у «малороссов» проходили с редкостным художественным успіхом, и публика посещает в большом количестве в театре Общественного собрания» [29, с. 4].

Українські трупи брали участь у гуляннях, які з благодійною метою влаштовували різноманітні організації в Міському саду. 13 липня 1914 р. Катеринославським окружним правлінням Імператорського російського товариства рятування на водах проводився такий захід. На відкритій сцені повним хором трупи Н. А. Кучеренка та Г. Д. Зоріна було виконано велику концертну програму, складену з кращих номерів українського репертуару [45, с. 4]. У серпні 1914 р. у театрі Міського саду Товариством русько-малоросійських артистів під управлінням Н. А. Кучеренка та Г. Д. Зоріна глядачам була запропонована комічна оперета за твором М. В. Гоголя «Сорочинський ярмарок» та твір М. П. Старицького «Маруся Богуславка» у чотирьох діях [44, с. 4].

З місцевої періодики початку ХХ ст. відомо, що у Катеринославі проходили вистави єврейських опереточних труп. Так, 3 липня 1914 р. у театрі Суспільного зібрання єврейською трупкою Філізона було поставлено музичну оперету Шора. Газета «Южная Заря» повідомляла, що «...роль балованной Елены госпожа Будкина провела очень интересно. Единодушные аплодисменты вызвали талантливые комикки Филизон и Иррис» [43, с. 4].

Отже, той, хто полюбляв щирі усмішки, приємні жарти, хто бажав хоча б на декілька годин відірватися від похмурої, важкої буденності, забути й посміятися, приходив послухати грайливу, жваву оперетку, яка на початку ХХ ст. мала своїх прихильників і в Катеринославі.

Яскравими спалахами на небосхилі катеринославського музичного життя запам'яталися короткочасні гастролі опереточних артистів Петербурга й Москви. Особливий успіх у публіки мала українська оперета. «Малоросійські» виконавці, попри перешкоди з боку державних установ, популяризували твори українських авторів, сприяли розвитку національної музичної культури.

Звичайно, не завжди сюжети оперет задовольняли смаки глядачів. Але, незважаючи на деякі недоліки, гастролуючи опереточні трупи знайомили катеринославців з кращими творами світової класики. На відміну від оперного мистецтва «легковажну оперетку» катеринославська публіка більш охоче відвідувала, бо не потрібна була спе-

ціальна музична підготовка для розуміння цього жанру. Отже, оперета була важливою складовою музично-театрального життя Катеринослава початку ХХ ст.

Безумовно, наведеними прикладами не вичерпується картина музично-театрального Катеринослава початку ХХ ст. Пошук і залучення нового джерельного матеріалу надасть можливість більш ґрунтовно вивчити музичні уподобання катеринославців.

Бібліографічні посилання

1. А. К бенефису И. М. Любова / А. // Рус. Правда. – 1914. – 11 янв.
2. А. Театр и музыка / А. // Рус. Правда. – 1914. – 1 авг.
3. *Абрамовський В.* Театр І. К. Карпенка-Карого у Катеринославі / В. Абрамовський, І. Трало // Зоря. – 1957. – 7 груд.
4. *Авгурь.* Театр Коммерческого собрания / Авгурь // Рус. Правда. – 1914. – 16 янв.
5. *Аливанцева О.* Катеринославська літературно-громадська «газета Степь» (1885–1886) / О. Аливанцева, Н. Василенко // З любові і муки. Розповідь про літературу письменників. – Д., 1994.
6. Б. Оперетта. // Рус. Правда / Б. – 1914. – 19 окт.
7. В.-Дъ. Оперетка // Южн. Заря / В.-Дъ. – 1910. – 24 апр.
8. Вь. Театр Общественного собрания / Вь. // Рус. Правда. – 1914. – 8 июн.
9. *Дерев'яненко Г. Г.* Катеринославські бали / Г. Г. Дерев'яненко. // Грані. – 2002. – № 4 (24).
10. И. С. Театр миниатюр. Бенефис А. И. Мерц / И. С. // Рус. Правда. – 1914. – 8 янв.
11. Камерный театр. // Рус. Правда. – 1914. – 1 март.
12. Камерный театр. // Рус. Правда. – 1914. – 15 апр.
13. *Капкало Л.* Сонячний дар / Л. Капкало // Дніпро вечірн. – 1972. – 7 черв.
14. Концерт В. В. Кавецкой. // Приднепр. край. – 1915. – 21 июн.
15. *Левенец С.* У домны и на сцене / С. Левенец // Днепров. правда. – 1981. – 13 авг.
16. *Лепин.* Театр Коммерческого собрания. Малороссы / Лепин // Рус. Правда. – 1914. – 19 марта.
17. М. «Жрица огня» / М. // Рус. Правда. – 1914. – 6 дек.
18. Ми. Театр Коммерческого собрания. «Граф Люксембург» // Рус. Правда. – 1914. – 23 окт.
19. *Мицик Ю.* Корифеї сцени на Катеринославщині. До 100-річчя українського професійного театру / Ю. Мицик // Зоря. – 1982. – 27 жовт.
20. *Мороз В.* Семья Алчевских / В. Мороз // Днепр вечерн. – 1981. – 18 авг.
21. *Мороз В.* Сияла яркою звездой / В. Мороз // Днепр вечерн. – 1981. – 3 дек.
22. Овь. Камерный театр / Овь // Рус. Правда. – 1914. – 14 июн.
23. Оперетта. // Южн. Заря. – 1914. – 4 февр.
24. Рус. Правда. – 1911. – 4 янв.
25. Рус. Правда. – 1914. – 10 авг.
26. Рус. Правда. – 1914. – 13 авг.
27. Рус. Правда. – 1914. – 15 апр.
28. Рус. правда. – 1914. – 23 окт.
29. Рус. Правда. – 1914. – 9 мая.

30. Рус. Правда. – 1914. – 8 июн.
31. Степь. – 1885. – 4 авг.
32. Театр Коммерческого собрания // Южн. Заря. – 1914. – 27 февр.
33. *Трало И.* Съёмка кинокартин (Спектакли Н.К. Садовского) / И. Трало // Днепр вечерн. – 1976. – 26 февр.
34. *Трало И.* Театр и музыка / И. Трало // Дніпро вечірн. – 1975. – 28 авг.
35. *Трало И.* Павловский Ф. В. / И. Трало // Днепр вечерн. – 1976. – 25 март.
36. *Трало И.* «Наталка-Полтавка» в Катеринославі / И. Трало // Зоря. – 1969. – 9 верес.
37. *Трало И.* Саксаганський П. К. у Катеринославі / И. Трало, В. Чумаченко // Зоря. – 1959. – 17 трав.
38. *Утешева Г. В.* «Емансипація» бально-маскарадної культури Катеринослава на зламі XIX–XX століть / Г. В. Утешева // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Наук. щорічн. – Вип. 5. – Д., 2008.
39. *Утешева Г. В.* Опера в Катеринославі в началі XX века / Г. В. Утешева // Історія та культура Подніпров'я. – Д., 1998.
40. *Утешева Г. В.* «Русское музыкальное общество» та становлення музичної освіти в Катеринославі / Г. В. Утешева // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Матеріали Першої міжрегіон. Іст.-краєзнавч. конф. (8–9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). – Вип. 1. – Д.: ДДУ, 1998.
41. *Шатров М.* Зимний театр / М. Шатров // Днепров. правда. – 1964. – 31 окт.
42. Энъ. Театр Общественного собрания // Рус. Правда. – 1914. – 9 мая.
43. Южн. Заря. – 1914. – 5 июл.
44. Южн. Заря. – 1914. – 10 авг.
45. Южн. Заря. – 1914. – 12 июл.

Надійшла до редколегії 16.10.2011.

УДК 94 (477.74):281.93 «18 / 19»

Н. М. Діанова

ПРОТОІЄРЕЙ С. СЕРАФИМОВ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Розглянуто наукову діяльність протоієрея С. Серафимова. Проаналізовано його історичні праці, присвячені Півдню України, історії православної церкви та діяльності її архієреїв. Показано внесок протоієрея в розвиток історичної науки.

Ключові слова: історичні дослідження, наукові праці, християнство, наукові товариства.

Рассмотрена научная деятельность протоиерея С. Серафимова. Проанализированы его исторические труды, посвященные Югу Украины, истории православной церкви и деятельности ее архиереев. Показан вклад протоиерея в развитие исторической науки.

Ключевые слова: исторические исследования, научные труды, христианство, научные общества.

In given article scientific of S. Serafimov activity an archpriest was considered. Its historical works devoted to the south of Ukraine, history of orthodox church and activity of its bishops was analyzed. The contribution of an archpriest to development of a historical science was shown.

Key words: historical researchers, scientific works, Christianity, scientific organizations.

Представники вищого православного духовенства Херсонської єпархії впродовж XIX – початку XX ст. зробили важливий внесок у розвиток історичної науки. Помітною постаттю серед плеяди блискучих дослідників Південного краю був одеський протоієрей Серафим Серафимов, наукові дослідження якого дають можливість прослідкувати розвиток християнства та історію православної церкви в регіоні на тлі загальної історії Північного Причорномор'я. Його перу належить ряд археографічних публікацій та історичних праць, присвячених історії церкви та історичним портретам відомих релігійних діячів XIX ст.

Наукова діяльність архієреїв православної церкви на Півдні України привертала увагу деяких дореволюційних дослідників та представників сучасної історичної науки. Проте постать С. Серафимова ще не потрапила в поле зору науковців. У XIX ст. його життєдіяльність відзначалась здебільшого в опублікованих некрологах [21, 22]. Із сучасних істориків про нього, як одного із талановитих науковців і членів Одеського товариства історії і старожитностей, згадував В. Хмарський [20]. Високу оцінку його роботам, пов'язаним із історичним дослідженням Криму, дав А. Непомнящий [3, с. 123–124]. Проте, незважаючи на значний внесок протоієрея в розвиток історичної науки, до цього часу бракує досліджень про його наукову спадщину.

Мета даної публікації полягає в дослідженні науково-історичної діяльності С. Серафимова на Півдні України.

Відомостей про життєвий шлях Серафима Антоновича Серафимова (? – 1884) дуже мало. Фактично вони обмежені «Формулярним списком», який зберігається в Державному архіві Одеської області, відомостями із епістолярної спадщини його вчителя – архієпископа Гавриїла (Розанова) та даними некрологів.

С. Серафимов був вихідцем із сім'ї грецького священика, який наприкінці XVIII ст. переселився з Криму до Маріуполя. У період навчання в Маріупольському духовному училищі С. Серафимов при-

вернув до себе увагу Гавриїла (Розанова), який відзначався особливою симпатією до греків. Архієпископ добре знав грецьку мову і при нагоді залюбки користувався нею в спілкуванні з греками. Під час навчання в Катеринославській духовній семінарії, а потім і Київській духовній академії (КДА) С. Серафимов знаходився під покровительством Гавриїла, який прагнув залучити його до наукової роботи. Будучи студентом КДА, він отримував від свого покровителя завдання, орієнтовані на пошуки речових пам'яток старовини [12, с. 240]. Після завершення навчання він міг залишитися в Академії викладачем грецької мови, проте, виконуючи побажання, Гавриїл прибув до Одеси (1845 р.), де спочатку був призначений настоятелем Покровської церкви і викладачем училища для дівчат-сиріт духовного звання при жіночому Архангело-Михайлівському монастирі [1, арк. 4]. Згодом він працював на посаді професора, викладача грецької мови в Одеській духовній семінарії (1850–1855 рр.) та законовчителем в Одеському інституті шляхетних дівчат.

В Одесі, під впливом архієпископа, розпочалася серйозна наукова робота С. Серафимова. Одним із її аспектів було дослідження раннього християнства на землях Херсонської і Таврійської епархії. Значну увагу протоієрей приділяв пошукам і публікації документальних матеріалів з даної проблематики. С. Серафимов упродовж 1861–1884 рр. був дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС). Свої стосунки з Товариством він розпочав ще в 1859 р., коли звернувся з проханням опублікувати написану ним біографію преосвященного Гавриїла, архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського, потім Тверського, хоча дійсним членом був обраний значно пізніше – 23 грудня 1861 р. [4, с. 3]. Рецензентом цієї праці, згідно з рішенням ОТІС, призначено було дійсного члена Волкова, після позитивної оцінки якого Товариство рекомендувало працю до друку у четвертому томі «Записок» [2, арк. 142, 146]. Проте дана робота увійшла лише до п'ятого тому, виданого в 1863 р. За цей час окремо вийшла праця С. Серафимова «Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом, а затем Тверском и Кашинском» (1859 р.). Один із її примірників, подарований протоієрею М. К. Павловському з автографом автора, до теперішнього часу зберігається в Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Упродовж 60–70-х рр. XIX ст. протоієрей брав активну участь у роботі ОТІС, неодноразово виступав з доповідями про свої наукові розвідки на його засіданнях. У 1865 р. на розгляд членів Товариства він представив «Записку о приобретении для библиотеки Общества копий с жития Св. Херсонских первых проповедников, оригиналы которых находятся в Московской синодальной библиотеке». Тоді ж

було відзначено, що протоієрей займається дослідженням манускрипта грецького Євангелія, яке належить до X ст. [6, с. 6, 13]. Наслідком його роботи стали «Перевод рукописного жития XII в. св. священномучеников Херсонских епископов: Василия, Капитона и их сподвижников», «Описание греческого Евангелия XII в.» та «Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму», які в подальшому були опубліковані у шостому та сьомому томах «Записок» [7, с. 6]. Історико-археографічна діяльність С. Серафимова була настільки плідною, що в кожному томі «Записок», починаючи з четвертого і закінчуючи дев'ятим, постійно публікувалися його праці.

Розглядаючи його діяльність у складі Одеського товариства історії і старожитностей, В.М. Хмарський дійшов висновку, що в 60-ті роки XIX ст. С. Серафимов був одним із найактивніших археографів Товариства, який займався пошуками джерел з історії церкви та перекладами рукописів з грецької мови, якою він добре володів [20, с. 204–207]. На його думку, початок археографічної діяльності протоієрея припав на 1867 р., коли він зумів правильно датувати рукописне грецьке Євангеліє (XI ст.) на основі нерозбірливо написаної приписки до нього і подати це у вступній частині публікації зазначеного джерела.

У подальшому С. Серафимову вдалося виявити значний корпус документів, які дали можливість репрезентувати невідомі раніше епізоди історії Сурозької та Готфійської єпархій у Криму [18, с. 161–181; 14, с. 591–595]. У своїх публікаціях автор навів перелік і стислий зміст окремих джерел та 11 приміток до них.

У 1868 р. С. Серафимов проявив себе як фахівець камеральної археографії [20, с. 206–207]. За дорученням Одеського товариства історії і старожитностей він зробив опис двотомної збірки рукописних матеріалів з історії Південної України, зібраної свого часу архієпископом Гавриїлом, супроводжуючи її вступною приміткою [13, с. 305–320]. Збірка містить рукописні акти, віднайдені архієпископом, значну кількість археологічних відомостей про давні християнські пам'ятки Криму та документів, пов'язаних з історією Корсунського і Бізюкова монастирів. Документи у збірці розміщені в хронологічному порядку і мають такий важливий елемент археографічного оформлення, як заголовок. Перший том представлено переліком документів зі 128 позицій, які охоплюють період з 1738 по 1799 р. Другий том містить 69 позицій, що відносяться до першої половини XIX ст.

У 1875 р. в «Записках» ОТИС С. Серафимов опублікував переклад листів єрусалимського патріарха Полікарпа до Катеринославського архієпископа Іова (Потьомкіна), які стосувалися таганрозького Свято-Троїцького монастиря, що підпорядковувався патріарху (1815 р.) [11, с. 384–389]. Вони містили цінну інформацію відносно

діяльності архієпископа і проливали світло на стан монастиря. Недоліком публікації можна вважати переклад лише тих уривків з листів, які, на думку протоієрея, мали науковий інтерес. При цьому оригінал, написаний грецькою мовою, у публікації не був представлений.

Згідно з традицією протоієрей, як і інші члени ОТІС, постійно поповнював колекцію письмових і речових пам'яток старовини музею Товариства. Серед його подарунків важливе місце посідають грецькі документи з історії християнства, перекладені ним на російську мову [5, с. 20, 21; 8, с. 15; 9, с. 6].

Протоієрей С. Серафимов продовжив розробку проблеми грецьких переселенців, розпочату Гавриїлом (Розановим) [16, с. 145–177]. Він вважав, що історія переселення греків із Таврії за часів Катерини II мало досліджена і має значний науковий інтерес. Греки, що поселились у Приазов'ї, не залишили там жодного письмового джерела про своє перебування. Можливо тому автор зосередив основну увагу на процесі самого переселення, зумовленого утисками з боку турків та політикою митрополита Ігнатія (Газадінова). Посилаючись на працю Гавриїла, він відстоював версію про вихід з Криму 20 тис. грецьких переселенців, які утворили спочатку 20 поселень на північному узбережжі Азовського моря, а згодом – ще три. С. Серафимов у своїй праці представив короткі відомості про зазначені поселення та побудовані в них церкви.

Серед наукової спадщини протоієрея є декілька праць з історії Херсонської єпархії, які опубліковано на шпальтах «Херсонских епархиальных ведомостей». В одній з них автор коротко розглянув сторічну історію розвитку єпархії: від часу її заснування до початку 80-х рр. XIX ст. [17]. Заслужовують на увагу публікації, присвячені опису Херсонського Успенського собору [15] та Одеської єдиновірської Покровської церкви, де він служив протоієреєм [19].

У 1869 р. С. Серафимова було обрано депутатом від ОТІС на святкування 50-річчя Київської духовної академії з вітальним адресом і повним виданням «Записок». Це була приємна і почесна місія, оскільки протоієрей на все життя зберіг почуття глибокої вдячності та любові до академії, яка свого часу дала йому путівку в життя.

У 1904 р. вдова протоієрея Одеської Покровської церкви С. Серафимова в пам'ять про свого чоловіка передала до бібліотеки та музею Церковно-історичного та Археологічного товариства при КДА низку цінних джерел з історії церкви. Серед них церковні книги, видані в XVII – XVIII ст., опубліковані історичні роботи С. Серафимова, листи до нього архієпископа Димитрія (Муретова) та митрополита Макарія (Булгакова), портрети відомого теолога і мецената О. С. Стурдзи, священника Балтської Миколаївської церкви Феодосія Левицького та інші речі [10, с. 3, 4].

Таким чином, наукова діяльність протоієрея С. Серафимова була націлена на пошуки та публікацію документів з історії християнства та дослідження церковної історії в Північному Причорномор'ї. Важливе місце в його науковій спадщині посідають праці, присвячені життєдіяльності й науковому доробку архієпископа Гавриїла (Розанова). Він намагався продовжити розробку історичних сюжетів, розпочатих Гавриїлом, у яких пересікаються світська та церковна історія Півдня України. Вагому роль у процесі наукової діяльності С. Серафимова відіграла співпраця з Одеським товариством історії і старожитностей, на сторінках записок якого опубліковано переважну більшість його праць. Вивчення наукового доробку протоієрея є важливою складовою в дослідженні загальної наукової спадщини вищого православного духовенства Південної України. Перспектива подальших розвідок полягає в дослідженні науково-історичної діяльності православних архієреїв південноукраїнських єпархій кінця XVIII – початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 37, оп. 2 а, спр. 484. ДАОО. – Ф. 93, оп. 1, спр. 3.
2. *Непомнящий А. А.* Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. А. Непомнящий // Укр. іст. журн. – 2003. – № 4. – С. 123–134.
3. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1861 по 14 ноября 1862 года. – Одесса, 1863.
4. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1863 по 14 ноября 1864 года. – Одесса, 1865.
5. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1864 по 14 ноября 1865 года. – Одесса, 1865.
6. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1866 по 14 ноября 1867 года. – Одесса, 1868.
7. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1868 по 14 ноября 1869 года. – Одесса, 1870.
8. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871 года. – Одесса, 1872.
9. Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской духовной Академии за 1904 г. // Тр. Киев. Духовн. Акад. – Т. 1, кн. 4. – К., 1905. – С. 1–34.
10. Письма иерусалимского патриарха Поликарпа к архиепископу Екатеринославскому Иову / С. Серафимов // ЗООИД. – Одесса, 1875. – Т. IX. – С. 384–389.
11. Письма Преосвященного Гавриила Розанова, первого в Одессе архиепископа Херсонского к протоиерею Серафиму Антон [овичу] Серафимову. Отд. 1: Письма из Одессы / Гавриил (архиєп. Херсонский и Таврический) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям (далі – Приб. к ХЕВ). – 1905. – № 7. – С. 239–248.
12. Сборник Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического // ЗООИД. – Одесса, 1868. – Т. VII. – С. 305–320.

13. *Серафимов С.* Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму / С. Серафимов // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. VI. – Отд. 3. – С. 591–595.

14. *Серафимов С.* Историческое описание Херсонского Успенского собора / С. Серафимов (прот.) // Приб. к ХЕВ. – 1881. – № 1. – С. 18–20; № 3. – С. 79–86; № 4. – С. 110–117; № 5. – С. 136–142; № 9. – С. 250–256; № 12. – С. 322–326; № 15. – С. 390–396; № 16. – С. 426–440; № 17. – С. 464–475; № 18. – С. 494–499.

15. *Серафимов С.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря / С. Серафимов (прот.) // Приб. к ХЕВ. – 1862. – № 3. – С. 145–177.

16. *Серафимов С.* Материалы для истории Херсонской епархии со времени учреждения ее 1873 года до нашего времени / С. Серафимов (прот.) // Приб. к ХЕВ. – 1873. – № 3. – С. 69–73; № 4. – С. 91–101; № 15. – С. 399–401.

17. *Серафимов С.* Новые известия о древней Сугдейской (Сурожской) епархии в Тавриде / С. Серафимов // Приб. к ХЕВ. – 1865. – № 4. – С. 161–181.

18. *Серафимов С.* Одесская единоверческая Покровская церковь / С. Серафимов (прот.) // Приб. к ХЕВ. – 1883. – № 9. – С. 226–232; № 10. – С. 249–253; № 12. – С. 304–317; № 14. – С. 352–364; № 18. – С. 835–855; № 24. – С. 1117–1141.

19. *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: моногр. / В. М. Хмарський. – Одеса, 2002.

20. Чемена М. Некролог о протоиерее Серафиме Серафимове / М. Чемена // Приб. к ХЕВ. – 1884. – № 7. – С. 215–227.

21. *Яковлев В. А.* Протоиерей Серафим Антонович Серафимов / В. А. Яковлев // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – Отд. 3. – С. 804–806.

Надійшла до редколегії 20.10.2011

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХХ ст.

УДК 94 (477) «1919»

Ю. С. Митрофаненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СПРАВА ОТАМАНА ВОЛИНЦЯ

На основі нових архівних джерел розглянуто маловідомий епізод з історії отаманщини періоду Української революції.

Ключові слова: отаманщина, отаман, регіональні республіки, «множинна суверенність», Директорія.

На основе новых архивных источников рассмотрено малоизвестный эпизод атаманщины периода Украинской революции.

Ключевые слова: атаманщина, атаман, региональные республики, «множественная суверенность», Директория.

A little known episode from the history of atamanship during the period of Ukranian revolution was focused on the basis of new archive sources

Key words: atamanship, ataman, regional republick, Directory, «plural sovereignty».

У матеріалах ЦДАВОВУ вдалося віднайти справу, яка до цього не вивчалася дослідниками. Вона знаходиться у фондах Міністерства юстиції УНР доби Директорії (фонд 2208) під назвою «Справа по обвинуваченню отамана Волинця у ворожих діях проти петлюрівського військового командування» [14, арк. 1–129]. Це відразу викликало інтерес, оскільки про неї не згадували історики Роман Коваль та Костянтин Завальнюк – автори публікацій та монографії, присвячених А. Волинцю [2–4]. Не доводилося зустрічати його прізвище у матеріалах судових процесів над іншими отаманами – Й. Біденком, І. Семесенком, О. Палієнком, П. Болбочаном [8, с. 123; 16, с. 31].

У пропонованій статті робиться спроба аналізу цієї неоднозначної справи, присвяченої періоду становлення влади Директорії на теренах України, актуальність якої вбачається як у пізнавальному, так і

в історіографічному сенсі. Ураховуючи інтерес до проблеми отаманщини в історії Української революції, на що вказують такі дослідники, як В. Солдатенко та С. Литвин [9, с. 82,83; 5], необхідністю залучення до наукового обігу нових джерел автором пропонується аналіз матеріалів даної справи. Вони висвітлюють маловідомий епізод з історії становлення влади Директорії УНР у січні 1919 р., торкаються проблеми використання отаманських формувань для боротьби з анархічними селянськими республіками, а також висвітлюють їх неоднозначне трактування представниками офіційних органів влади УНР.

Першим привернув увагу до центральної постаті справи – особистості отамана А. Волинця – колишній полковник армії УНР Михайло Середа у нарисах, присвячених подіям Української революції і, зокрема, феномену отаманщини [8, с. 23–25]. Серед сучасних дослідників роль отамана в процесах революційного періоду в Україні розглянули Р. Коваль, К. Завальнюк [2–4] та Я. Тинченко [12, с. 83; 13, с. 15].

У книзі «Офіцерський корпус армії УНР», яка є першим системним дослідженням біографій українських командирів часів Визвольної війни 1917–1921 рр., Я. Тинченко подає біографічні відомості про отамана [12, с. 83]. За свідченнями самого А. Волинця, які містяться в матеріалах справи, народився він у селі Карбівка Гайсинського повіту Подільської губернії. Освіту здобув у Гайсинському реальному училищі, а фах агронома – у Верхньодніпровському сільсько-господарському училищі, де навіть був співредактором нелегального українського журналу «Наше життя». Після закінчення навчання працював, за деякими даними, учителем, став членом партії українських есерів. У 1917 р. був призначений Центральною Радою повітовим комісаром та начальником міліції Гайсинського повіту. Вже тоді сформував загони українського Вільного козацтва. Навесні 1918 р. як представник Центральної Ради інспектував органи місцевої влади у Київській та Подільській губерніях. У жовтні 1918 р. організував у Гайсині курінь Національної гвардії, який підтримав протигетьманське повстання. За даними Р. Коваля, на початку грудня 1918 р. він командував трьохтисячним загonom з кінним відділом у 200 вершників [2, с. 84].

М. Середа, нещадний у критиці отаманщини та її провідників, дає схвальну оцінку А. Волинцю як командирів повстанського загону: «Отаман Волинець був запеклим ворогом озброєної юрби і палким прихильником свідомої національної армії. Почуття національних зобов'язань він поглиблював і поширював у своїх частинах зі всім розмахом досвідченого педагога» [7, с. 24].

Резонансу справа А. Волинця набула під час подій січня 1919 р. У той період лідери УНР не виробили спільної політичної платформи, тому не змогли визначитися з формою організації місцевої влади.

Саме тому нерідко виникали конфлікти між комендантами й комісарами Директорії та отаманами, наділеними повноваженнями С. Петлюрою, а також представниками місцевих рад, які самостійно створювалися селянами. Накази, які видавалися різними членами Директорії, часто суперечили один одному і не розмежовували компетенції цивільної та військової влади.

Населення, якому було важко розібратися в нюансах політичної боротьби в Україні, для захисту своїх інтересів організовувало селянські республіки. Залежно від політичних симпатій вони утворювалися під національними, більшовицькими чи анархістськими гаслами. А іноді, на думку історика Матвія Стахіва, «...подібні республіки утворювалися в ім'я бездержавності або просто для «парубоцької слави» чи навіть для грабунку. До них долучалися більшовицькі агітатори, але вони не мали виразних більшовицьких кличів. Республіки було організовано під гаслом: «Наша волость сама по собі», отже не потребує визнавати над собою ніякої державної влади» [10, с. 168]. У західній соціології для позначення подібних утворень було вжито дефініцію «множинна суверенність» [1, с. 586].

Один із таких феноменів революційної доби в Україні виник у Летичівському повіті Подільської губернії, створивши значні проблеми для поширення влади УНР в цьому регіоні. «Летичівська республіка» являла собою об'єднання сіл повіту, в якому провідну роль відігравало село Голосківці. За даними армії УНР, ці сили були достатньо добре організовані та озброєні. [14, арк. 27; арк. 32].

Пізніше А. Волинець у матеріалах справи згадував про «картину широкої і потужної жидо-більшовицької організації». Кожне село «республіки» мало «верховного головнокомандуючого», сотні рушниць і навіть кулемети. Селяни виявляли належну солідарність. Населеним пунктам, які відмовлялися чинити опір УНР, загрожувала розправа. Центрами антиукраїнських виступів були села, де переважало російське населення. Активністю у боротьбі з офіційною владою УНР вирізнялася молодь, яка мала пробільшовицькі настрої і «тримала в руках прихильників Директорії» [14, арк. 2, 2 а].

У січні 1919 р. загін А. Волинця діяв у районі Гайсина. За наказом командира 2-го Подільського корпусу отамана Колодія підрозділи Волинця вирушили на територію Летичівського повіту для ліквідації більшовицьких повстань проти Директорії, центром яких була саме «Летичівська республіка», бо перші спроби придушити ці виступи виявилися невдалими. З'явившись на території повіту з широкими повноваженнями від коменданта, отаман Волинець видав листівку, в якій зазначив, що «...прибув для допомоги місцевій владі у боротьбі з більшовицько-жидівськими бандами, котрі руйнують порядок і спокій в повіті», і закликав працювати на «користь і щастя України» [4, с. 24].

Необхідно зазначити, що до Волинця у повіті діяв загін сотника Романенка, який спробував мирними засобами переконати селян у протиправності їх дій та припинити антидержавні виступи. Намагаючись знайти спільну мову з громадянами «республіки», сотник уклав з ними письмову «мирну угоду» оригінального змісту. Наведено текст цього документа зі збереженням стилю оригіналу: «Сим підтверджує делегація 1-го Гайсинського полку ім.С. Петлюри, що заключили мирний договір з комітетом с. Голосківка, який заручає, що не буде зі сторони згаданого полку ні одного вистрілу по селах, хатах та що не будемо роззброювати їх. Дальше заручаємо, що в разі нападу якоїсь чужої банди чи команди ми всі станемо до допомоги. Зі своєї сторони наша команда долучить всякого старання, щоби не лучилась (не відбулась. – Ю. М.) ніяка крадіжка чи грабіж, яку мали б зробити жовніри названого полку» [14, арк. 40].

Проте голосківці, незважаючи на домовленість, збройно виступили проти куреня Волинця. Повстання ініціювала молодь під впливом більшовицької агітації [14, арк. 2–2 а]. Протягом кількох днів запеклих боїв отаман Волинець ліквідував спротив пробільшовицьки налаштованих мешканців сіл Летичівського повіту, які, за словами отамана Колодія, «...вже два роки були осередками великоросійських більшовиків на всьому Поділлі» [14, арк. 5].

Отже, використання Директорією отаманських загонів для зміцнення влади УНР у провінції було цілком вдалим та ефективним методом реалізації потенціалу української отаманщини. В умовах, коли регулярні частини армії УНР боролися на фронтах, а сил міліції було недостатньо для боротьби з прихильниками більшовизму, подібна співпраця зміцнювала вплив Директорії на периферії.

Проте реакція центральних органів влади УНР на перемогу отамана була неоднозначною. Невдовзі до представників Директорії в Летичівському повіті надійшов наказ військового міністра припинити діяльність загону отамана Волинця [14, арк.3]. Згодом до повіту прибула слідча комісія на чолі з полковником Миколою Наркевичем для розслідування діяльності загону. У наказі про здійснення попереднього слідства «по справі діяльності загону Волинця для подавлення повстанського руху в селі Голосківка» відзначалося, що «...частини 2-го корпусу користувалися способами по своїй суворості не викликаними обставинами і не відповідальними факту, що містить в собі ознаки злочинного перевищення влади» [14, арк. 5].

Причиною проведення слідства стали листи голосківського священика Кошуцького до міністра віросповідань І. Огієнка та міністра військових справ О. Осецького. Кошуцький визнавав провину селян перед УНР. Однак священик просив «помилування» Директорії невідомого населення, яке було «кепсько поінформовано» про стан

справ у державі і тому піддалося впливу більшовицьких агітаторів від Жмеринського «совдепу» [14, арк. 2, 2 а].

Лист є спробою пояснення мотивів антидержавницьких кроків, однак у ньому відчувається і своєрідна селянська хитрість, намагання відвести провину від себе. Якщо у першому листі священник просив не застосовувати репресії до селян, які час від часу виступали проти УНР, то у другому вимагав суворо покарати А. Волинця за жорстокість у ставленні до селянства. Переконаючи міністрів, Кошущкий використав убивчий аргумент, намагаючись довести, що «...діяльність загону Волинця з надзвичайно рішучими діями і часто не викликаними обставинами знижували авторитет Уряду» [14, арк. 97].

Таким чином, завдяки втручання у справу двох міністрів «справа Волинця» набула розголосу. Варто звернути увагу на голову комісії цієї справи М. Наркевича. Він очолював військовий суд при канцелярії Військового міністерства УНР. Пізніше саме ця людина була головою суду при розгляді справ заарештованих повстанських отаманів: Й. Біденка, О. Палієнка, І. Семесенка, М. Святненка, Яценка. Пізніше П. Болбочан просив допустити до розгляду своєї справи у ролі адвоката саме полковника Наркевича [8, с. 123].

Порушення справи свідчило про намагання уряду обмежити свавілля військових, нехай і нерегулярних частин, навіть при виконанні важливих наказів. Влада намагалася захистити цивільне населення та впорядкувати стан справ у власному запиті.

Під час слідства було опитано Ф. Колодія, командира 2-го Подільського корпусу, який скеровував діяльність загону отамана. Сам А. Волинець написав особисте пояснення з приводу інциденту. Комісія розглянула також свідчення мешканців села Голоосківці та вищезгаданого священника Кошущкого. Отаман Колодій, який віддав наказ Волинцю ліквідувати «більшовицьку республіку», дав позитивну оцінку діяльності його загону та особисто отаману. Але зазначив, що радив Волинцю «...при ліквідації «совдепії» не застосовувати ніяких заходів, які б могли нагадувати гетьманські каральні експедиції». Зокрема, Ф. Колодій зазначив: «Наказ мій про рішучість виконання боротьби з більшовиками торкався тільки більшовиків, але ніяких наказів за контрибуції і навіть реквізиції я не давав, і до мене у ці дні ніхто з донесеннями та скаргами не звертався» [14, арк. 8, 8 а]. Виправдовуючи Волинця, він визнавав, що приборкати виступи добре озброєних та організованих селян можна було лише «рішучими військовими заходами» [14, арк. 39].

А. Волинець написав детальний звіт про події в с. Голоосківці, відзначив запеклий характер бою з селянами. Не заперечуючи факти реквізицій, пояснював їх умовами крайньої необхідності. Повідомив слідство про кошти, які селяни, побоюючись гніву та розправи з боку

козаків, проти яких вони воювали, надали отаману [13, арк. 78, 79]. А. Волинець назвав карбованці, які отримав від селян, «пожертвуванням», хоча насправді це була своєрідна форма селянського викупу. Справа містить розписку («квиток»), який засвідчує цей епізод. Наводимо нижче текст цього документа: «Одержано від уповноважених селян с. Голосківці пожертвовані селянами на чоботи козакам окремого Курія двадцять тисяч (20 000) крб, за що приносимо щирю подяку. Отаман Волинець» [14, арк. 69].

Отаман доводив, що хотів лише налякати цим селян, які збройно боролися і вбивали його козаків, і повернути гроші. Проте під тиском бійців («Ми босі й голі воюємо, нас убивають, і їм ніякої кари за це нема!») залишив у скарбниці полку 20 000 крб [14, арк. 80].

Волинець припускав протиправність своїх дій: «Я розумію, що з боку це може показатися формальною контрибуцією, але крайня нужда примусила мене використати цей спосіб, бо многократні ходатайства про видачу коштів не мали успіху. На жалування козакам я не отримав ні шага, хоча фактично ми працювали з 20 листопада. На кошти, отримані з сіл, я замовив 160 пар чобіт і обув босих козаків, хоча й не всіх» [14, арк. 80 зв.].

Зазначимо, що на той час будь-які контрибуції та реквізиції були суворо заборонені Директорією, про що Колодій інформував Волинця [6, с. 221, 229]. Свідчення селян по цій справі містили дані про протиправні дії козаків Волинця та матеріальні збитки, які вони при цьому понесли [14, арк. 90–96].

М. Наркевич висновки своєї комісії побудував саме на свідченнях мешканців с. Голосківці та місцевого священика. Останній закликав владу покарати тільки винних, бо Волинець карав усіх підряд без суду та слідства, що й викликало обурення мешканців с. Голосківці. Комісія визнала винним отамана у накладенні контрибуції, проведенні реквізицій, застосуванні жорстоких дій щодо «мирного села». Військовий суддя вимагав притягти А. Волинця до відповідальності за «злочинне перевищення влади» [14, арк. 98, 98 зв.].

Якщо погодитись із висновками полковника, які базувалися на забороні Головного Отамана здійснювати реквізиції та контрибуції, то викликає подив характеристика с. Голосківці як «мирного села». Нагадаємо, що саме це село було центром збройної боротьби проти легітимної влади УНР, прояви якої Директорія закликала придушувати. Однак, навіть незважаючи на факт антидержавної боротьби, військова судова влада брала під захист селян як громадян УНР.

Командування Дієвої армії УНР інакше розцінило рішучість отамана і стало на його захист. Від начальника штабу фронту військовий суддя отримав телеграму-резолуцію такого змісту: «Отаман Волинець ніяк не може бути зараз командирований, бо на нього і його полк

покладена великої важкості бойова задача, від якої залежить вся справа фронту, а замість нього виконати її ніхто не зможе» [14, арк. 99].

За успішну ліквідацію масштабного більшовицького заколоту А. Волинцю було присвоєно звання підполковника. У цьому випадку військова доцільність виявилася вищою за норми закону. Здавалося, що у «справі Волинця» було поставлено крапку. Вже 25 січня 1919 р. він став командиром 61-го пішого дієвого полку ім. С. Петлюри Дієвої армії УНР, сформованого на основі Гайсинського куреня Національної гвардії. Його полк і надалі продовжував відзначатися високою національною свідомістю та дисципліною [15, арк. 198 зв.].

«Справа Волинця» виявила існування громадянського конфлікту Української революції, в якому важко було визначити винного та правого. Умови військового часу накладали відбиток на судочинство, а неспроможність Директорії налагодити постачання військ легалізувала реквізиції та контрибуції. Саме цим пояснюється різниця в оцінках заходів, які застосував А. Волинець при ліквідації «Летичівської більшовицької республіки». Представники військової влади вважали їх виправданими, а члени військового суду неприпустимими навіть відносно цивільного населення, яке збройно боролось проти Директорії.

Події розгрому «Летичівської республіки» знову виринули у 1941 р., коли А. Волинця, колишнього отамана армії УНР, було притягнуто до відповідальності владою СРСР. Одним із пунктів його обвинувачення була боротьба проти більшовиків Летичівського повіту: «подавлення селянських повстань, організованих більшовиками проти Петлюри» [3, арк. 191, 192]. За вироком суду в 1941 р. А. Волинця було розстріляно.

Отже, «процес Волинця» доби УНР виявив недосконалість українського законодавства та суперечливість наказів, які видавала Директорія. З одного боку, українська влада вимагала жорстоко придушувати будь-які антиурядові виступи, а з іншого, – забороняла заходи, без яких ліквідація таких виступів унеможлилювалася. Розслідування дій загону Волинця свідчило про спроби влади УНР законним шляхом вирішувати суперечки між військовими і цивільним населенням, що мало додати авторитету Директорії на периферії та зміцнити довіру до неї.

Аналіз справи доводить, що у січні 1919 р. військові отамани були виведені з-під впливу судової влади та були недосяжними для неї завдяки підтримці військових Головним Отаманом. У той період С. Петлюра припускав, що отаманщина ще не набула потужного деструктивного характеру, тому її провідники користувалися його протекцією.

Однак використання принципу військової доцільності замість законності при розгляді подібних конфліктів надавало свободу дій менш дисциплінованим і законслухняним отаманам, ніж Волинець, наприклад Біденку. Подібні підходи до розв'язання справ лише сприяли поширенню негативних проявів отаманщини серед регулярних і кадрових частин УНР, які мало зважали на цивільні органи влади та нерідко руйнували власний тил не гірше за «більшовицьких агентів».

Бібліографічні посилання

1. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К., 1999.
2. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії / Р. Коваль. – К., 1999.
3. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. Коваль. – К., 2001.
4. Коваль Р. Трагедія отамана Волинця / Р. Коваль, К. Завальнюк. – К., 2002.
5. Литвин С. Феномен отаманщини доби Директорії УНР в українській історіографії / С. Литвин. – Режим доступу до статті: www.makho.ru.
6. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. У 4 т. Т. 4. / [Упорядник В. Сергійчук]. – К., 2006.
7. Середа М. Отаманщина. Отаман Волинець / М. Середа // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 23–25.
8. Сідак В. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – К., 2004.
9. Солдатенко В. Петлюра – отаманщина – погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій) / В. Солдатенко // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. – К., 2008. – С. 329–439.
10. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. – Торонто, 1968. – У 7 т. Т. 1.
11. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. – Торонто, 1968. – У 7 т. Т. 2.
12. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): наукове видання / Я. Тинченко – К., 2007.
13. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». С. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання / [передм. Я. Тинченко]. – К., 2004.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2208, оп. 6, спр. 129.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 48.
16. Чеботарів М. Визвольні змагання очима контррозвідника / М. Чеботарів. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 20.09.2011

УДК 94: 281.9 (477.63) «1932 / 1933»

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ (1932–1933 рр.)

Досліджено становище православної церкви та релігійного життя під час Голодомору 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині.

Ключові слова: православна церква, духовенство, Голодомор, атеїстична політика, радянська влада, більшовики.

Исследовано положение православной церкви и религиозной жизни во время Голодомора 1932–1933 гг. в Днепропетровской области.

Ключевые слова: православная церковь, духовенство, Голодомор, атеистическая политика, советская власть, большевики.

Position of the Orthodox Church and religious life during Golodomor 1932–1933 in the Dnipropetrovsk region is explored.

Key words: the Orthodox Church, clergy, Golodomor, atheistic policy, soviet authority, bolshevists.

Проблематика Голодомору 1932–1933 рр. останнім часом набула надзвичайної актуальності в українській історичній науці. Десятки монографій, сотні наукових статей і нарисів, збірників документів та спогадів тих, хто пережив нечувану за своїми наслідками гуманітарну катастрофу в радянській тоталітарній державі, а також мартирологи жертв Голодомору – далеко не повний перелік наукового доробку, присвяченого трагічним, довгий час замовчуваним сторінкам національної історії. Природно, що коло досліджуваних проблем у межах даної тематики переважно лежить у суспільно-політичній та соціально-економічній площинах і стосується дискусійних, не до кінця з'ясованих питань – причин і винуватців трагедії, дій місцевих властей, характеру геноциду щодо українців, демографічних наслідків та ін. Натомість деякі сторони суспільного розвитку, як на регіональному, так і загальноукраїнському рівні, й дотепер залишаються недостатньо вивченими. Серед них – церковно-релігійне життя під час Голодомору 1932–1933 рр.

Незважаючи на обмежений комплекс існуючих історичних джерел із зазначеної проблеми, все-таки окремі її аспекти висвітлені у працях сучасних дослідників – Н. Буланової, Т. Євсєєвої, О. Ігнатуши, В. Пашенка та ін. [4, 14, 16, 19]. Проте їх аналіз виявив деякі відмінності в оцінках впливу Голодомору та «безбожної п'ятирічки»

1932–1936 рр. на закриття православних храмів, утиски духовенства та мирян, динаміку атеїзації населення в радянській Україні тощо. Відтак у представлений статті здійснена спроба об'єктивної оцінки становища православної церкви та релігійного життя в роки Голодомору на прикладі Дніпропетровщини, яка в 1932–1933 рр. була одним із його епіцентрів.

Боротьба радянської атеїстичної держави з релігією та церквою не припинялася навіть у 1932–1933 рр., коли в Україні лютував нечуваний за своїми масштабами голод, наслідками якого стали мільйони жертв, зокрема православних християн, парафіян. У довершення відтворення антирелігійної перспективи у 1932 р. декретом уряду СРСР була проголошена «безбожна п'ятирічка». Стосовно реального початку її реалізації й досі немає одностайної думки у сучасних науковців. Так, І. Ісіченко вважає, що саме з 1932 р., тобто з початком Голодомору, розгорнулася чергова кампанія нищення культових споруд, щоправда, руйнація більшості (до 80 %) православних храмів України датується подальшими: 1933–1934 роками [17, с. 465]. Дослідниця Т. Буланова пов'язує проголошення «безбожної п'ятирічки» з новим етапом боротьби більшовиків з релігією, особливість якого, мовляв, полягала у переміщенні антирелігійної кампанії з міста у село [4, с. 85]. Проте, як відомо, потужні хвилі антирелігійного наступу на селі були відчутніші в 1922 р., під час кампанії з вилучення церковних цінностей, або у 1929–1930 рр. – коли було знято церковні дзвони з переважної більшості культових споруд для потреб індустріалізації. Тоді ж радвладою було проведено масове розкуркулення на селі, у тому числі священнослужителів і заможних мирян, що істотно підірвало соціальну базу та економічну підтримку сільських православних парафій.

Дослідники історії православної церкви О. Ігнатуша, В. Пашенко та ін. справедливо вважають, що трагічні події Голодомору суттєво підірвали розвиток православної церкви, проте не були вирішальними в її інституційній руйнації. Натомість остаточний і потужніший наступ, на їх думку, відбувся трохи пізніше – у 1934–1936 рр. [16, с. 236; 19, с. 155; 23, с. 103].

Для визначення темпів і динаміки державного наступу на православну релігію та церкву розглянемо розрізнену інформацію щодо закриття православних храмів на Дніпропетровщині. Так, у листі Г. Петровського до першого секретаря Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвича йдеться про те, що по області за 1933 р. було винесено 60 рішень щодо ліквідації церков. У той же час лише протягом січня – травня 1934 р. до ВУЦВК надійшло понад 150 заяв відповідного змісту [7, арк. 17, 18]. Дослідниця Т. М. Євсєєва підтверджує факти масового закриття церков по Україні в 1933 р. під приводом вико-

ристання приміщень під зерносховище. Щоправда, за її спостереженнями, сотні протоколів зборів сільських колективів не лише датовані останніми числами серпня 1933 р., але й мають абсолютно однаковий зміст. Це свідчить про те, що кампанія закриття почалася тоді, коли вже було відновлено постачання продовольства до українського села і голод в основному було подолано. Закриття церков відбувалося не стільки через відсутність віруючих, скільки на виконання адміністративних розпоряджень з використанням брутальних фальсифікацій [14, с. 666].

На жаль, немає зведеної інформації про закриті на Дніпропетровщині православні храми в 1932 р. Відтак маємо лише фрагментарні дані. Наприклад, відомо, що у Дніпропетровську та Дніпропетровському районі в 1932 р. були ліквідовані 2 церкви, у 1933 р. – також 2, причому одна з них згоріла. Для порівняння: у 1929–1930 рр. було закрито стільки ж православних храмів [8, арк. 6]. У Кам'янському районі за 1932–1933 рр. не постраждала жодна церква. У 1930 р. була закрита Миколаївська церква у Дніпродзержинську, у 1934 р. – храми в селах Тритузне, Карнаухівські хутори, Миколаївка, у 1935 р. – в Миронівці та Ільїнці, у 1936 р. – у селах Романкове та Карнаухівка [3, с. 74; 9, арк. 64; 10, арк. 51; 11, арк. 55; 12, арк. 48; 13, арк. 43].

Документальні свідчення можна доповнити й іншим видом джерел – спогадами. Приміром, збірка «Український Голокост 1932–1933» за редакцією Ю. Мицика поряд із переказами про власне перебіг Голодомору в населених пунктах Дніпропетровщини містить інформацію про закриття церков у 1930-ті рр. Примітно, що жоден зі спогадів, де мова йде про закриття храмів, не стосується досліджуваного періоду [22].

Досить суперечлива й інша теза – про активну участь безвірницьких осередків Спілки воєнничих безбожників (СВБ) у зруйнуванні переважної більшості храмів упродовж 1932–1933 рр. [4, с. 85]. Дійсно, у червні 1932 р. на II Всесоюзному з'їзді СВБ були закріплені прямі антирелігійної боротьби, зокрема за новий побут і участь у місцевому житті. І хоча осередки СВБ пропагували бойкотувати церкви, православні обряди, виходити на роботу під час великих релігійних свят і т. ін., все ж основним напрямом діяльності безбожників стала мобілізація та залучення своїх активістів у хлібозаготівельні кампанії по всій Україні [14, с. 657]. Тим самим держава відволікала безбожні маси від їх основного призначення, а суттєвих зрушень у справі атеїзації суспільства та закриття культових споруд, як ми вже зазначили, не спостерігалось. Отже, навряд чи варто говорити про значне пожвавлення безбожників і властей у справі закриття церков у 1932–1933 рр.

Суттєво не змінилося ставлення до православних священнослужителів, які, як і раніше, зазнавали всіляких утисків. Найпоширені-

шим у той період відносно них був економічний тиск. Насамперед це виявилось у примушуванні служителів культу сплачувати великі податки на підставі інструкції Центросоюзу «Про збір видатків з осіб, які не мають права бути пайовиками споживчої кооперації» від 7 січня 1933 р. На парафіяльне духовенство накладали натуральні стягнення м'ясом, зерном, птицею, яйцями в розмірі річного податку [14, с. 664].

Незмінним атрибутом радянської тоталітарної системи був, так би мовити, фізичний тиск на представників духовенства, який не припинявся і в роки Голодомору. Після нетривалого затишшя у 1932 р. судове слідство над православними священиками Дніпропетровської області було відновлене вже на початку 1933 р. Для прикладу: уже 5 січня 1933 р. відбувся суд над священиками Новомосковського району – Д. О. Загородським, М. І. Климовим, В. С. Краснокутським за проведення антирадянської агітації; 10 липня у контрреволюційній агітації були звинувачені священики Царичанського району С. В. Єгоров, Ю. Н. Палюха, А. П. Стефановський. Усім підсудним були винесені однакові вироки та призначено покарання у вигляді заслання на 3 роки до Північного краю чи Казахстану. В цьому ж році на Півдні України спецслужбами була розгромлена чергова контрреволюційна організація духовенства. Серед 19 заарештованих значилися й представники Дніпропетровщини. Обвинувачених було засуджено від 3 до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах [1, с. 253]. Втім заради справедливості мусимо констатувати, що порівняно з 1929–1930 рр. упродовж 1932–1933 рр. хвиля судових процесів над представниками духовенства з боку держави дещо послабилася. На думку історика В. Пашенка, це було пов'язано саме з Голодомором [19, с. 155].

Як зазначав у своїх спогадах священик М. Явдась, релігійне життя в ці роки було «утиснуте до краю» – налякані голодні люди в церквах не з'являлися або заходили крадькома, священиків намагалися ізолювати від населення, та й самі віруючі часто навіть боялися з ними зустрічатися [23, с. 19, 20]. Сучасник Голодомору, протоієрей УАПЦ Д. Галевич, який, щоправда, проживав на Київщині, на початку весни 1932 р. писав: «Немає вже в людей колишнього устремління душі до Бога і надії на його допомогу. Всюди бачиш лише похмурі обличчя, якийсь пригнічений настрій. Задаєш собі питання: чи не голод фізичний створює голод душевний? І приходиш до думки – саме він, – проклятий!» [6, с. 75, 76].

Попри всі ті труднощі, які переживало українське село, віруючі намагалися захистити свої святині. До відділу культів при секретаріаті президії ВУЦВК упродовж 1931–1932 рр. не припинявся потік скарг на брутальні дії місцевих органів влади з вимогами припинити

беззаконня та повернути відібрані храми [14, с. 663]. Крім того, люди намагалися допомагати священнослужителям, які, як і паства, знаходилися на межі виживання. Про тяжкі умови життя духовенства зазначає О. Ігнатуша, посилаючись на листи митрополита УАПЦ В. Липківського за 1933 р. [16, с. 236].

Чи не найяскравіше картину нужденності висвітлює лист священника с. Пескошено Велико-Білозерського району Дніпропетровської області В. Котляревського до відомого історика Д. І. Яворницького з проханням допомогти будь-якими харчами у зв'язку з голодом, датований 14 травня 1933 р. У зверненні до професора В. Котляревський зазначав, що від голоду йому ледь вдається писати, а тим більше ходити, бо раціон переважно складався з трави та зелені. Від села, за словами голодного священника, залишилися чверть людей, а на трупи вже зовсім ніхто не звертав уваги. Наприкінці листа автор пише: «Важко помирати голодною смертю, повністю усвідомлюючи свою невинність перед людьми» [18, с. 1210].

Проведений аналіз далеко не повних списків померлих від голоду по Дніпропетровській області в сучасних її межах, опублікованих у «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», показав майже повну відсутність в їх складі духовенства або членів їх родин. У мартирологу зафіксовано лише смерть 60-річного священника А. М. Бояпояскова від туберкульозу легенів та 68-річної черниці К. Т. Савченко – за офіційною версією, від «старої немочі» [18, с. 68, 664]. Вочевидь список померлих служителів культу є дещо більшим, адже, як уже зазначалося, списки є фрагментарними й охоплюють не всі населені пункти. Натомість це може також свідчити і про посильну допомогу своїм душепастирям з боку віруючих.

Зрозуміло, що там, де голод лютував найбільше і вимирали люди, церкви перебували у запустінні. Втім релігійне життя ще жевріло, адже відвідування святинь тривало і в 1932–1933 рр. Переконалий, що на тлі катастрофічного скорочення населення України і, відповідно, зменшення кількості віруючих у релігійних громадах (хоча по області були й винятки), релігія виявилася одним із життєдайних джерел українців.

Про феномен посилення релігійності наведемо кілька свідчень. Так, на Великдень 1932 р. протоієрей Д. Галевич записав: «У цьому році в мене був настільки великий наплив людей, що за 42 своїх пасхальних років я не мав жодного, який міг би зрівнятися з цим за людиною тих, хто молиться. Дивлячись на таку масу народу, подумалося: де ж результати тих надзвичайних старань щодо зневіри народу? А коли згадуєш до самих сліз зворушливий момент, коли ця тисячна маса – старих і молодих – «Воскресіння Твоє Христе Спасе», той захоплюючий її спів, який заглушував церковний дзвін...» [6, с. 80, 81].

У спогадах С. Старіва міститься згадка про те, як під час найлютішого голоду взимку 1933 р. він із мамою часто молився перед образами, намагаючись пересилити відчуття голоду, сподіваючись, що «...Бог почує наші молитви і невдовзі пошле нам якусь поміч» [20, с. 217]. За таких обставин «небесна канцелярія» залишалася на той час єдиною інстанцією, до якої можна було безпосередньо звернутися по допомогу, адже держава відвернулася і забула українських селян.

Як свідчить історія першої половини ХХ ст., всі серйозні політичні катаклізми (голод, війна, революція) спричиняли піднесення релігійності. Подібні настрої охопили українське селянство й під час Голодомору 1932–1933 рр. Невипадково у цей час, як і після голоду 1921–1923 рр., з'являються есхатологічні настрої, чутки, нерідко з антирадянським підтекстом [15, с. 56]. Крім того, набув нового змістового наповнення й етнічний архетип Ірода як узагальненого образу тогочасного диктатора, винуватця Голодомору [21, с. 118].

Підвищення релігійності подекуди навіть приводило до укрупнення церковних парафій. Наприклад, у Бердянську за 1930–1934 рр. кількість членів православних громад тихонівської (старослов'янської) течії збільшилася у півтора рази, а парафіяльні бюджети – втричі; у 1932–1933 рр. поповнилися віруючими громади сіл Тритузне та Миронівка Кам'янського району Дніпропетровської округи [2, с. 13]. Загалом по Кам'янському району найбільший відсоток у громадах складали парафіяни у віці 18–30 років і понад 50 років. Половину всіх членів громад становили домогосподарки, серед чоловіків значно більше було одноосібників, ніж колгоспників*. До 1934 р. помітне значне омолодження громад, частково обумовлене великою смертністю людей похилого віку під час Голодомору. Щоправда, громади могли вдаватися до фальсифікацій списків своїх членів (про що неодноразово повідомлялося в документах) заради збереження необхідної п'ятдесятки та культової споруди.

Про існування в селах бодай якогось релігійного життя свідчать і фінансово-господарчі документи – бюджети громад. Приміром, у другій половині 1933 р. громада с. Тритузне Кам'янського району мала прибуток 5440,58 крб. у першій половині 1931 р. – 11225,30 крб.), у Миронівці – 1278,63 (у першій половині 1931 р. – 4424,11 крб.), Ільїнці – 4542 крб. проти 5246 крб. у 1931 р. [9, арк. 46, 62; 11, арк. 17, 38; 12, арк. 16, 43]. Втім, якщо зважити на думку деяких дослідників про те, що релігійні громади не всі грошові надходження декларували через податковий тиск, то реальні їх прибутки, припустимо, були ще більшими.

*Проаналізовано за матеріалами справ 1278 фонду ДАДО [9–13].

Вочевидь, зменшення прибутків і, відповідно, видатків громад було спричинене не лише скороченням кількості населення, але насамперед вжиттям властями економічних санкцій як ефективного засобу боротьби з віруючими. Учителі, урядовці та робітники навіть за далекі зв'язки з духовенством позбавлялися роботи, виключалися з профспілок і бірж праці. У роки «безбожної п'ятирічки» економічний тиск на релігійні організації значно посилювався, що виявилось у непромірному оподаткуванні, а згодом і у накладанні штрафів за несвоєчасні виплати. У такий спосіб власті розоряли церковні громади, примушуючи людей виходити з них. У результаті розпаду церковної п'ятдесятки виникали правові підстави відмовити віруючим у переєстрації громади, а згодом і закрити храм. Підставою для відібрання церков у релігійних громад, між іншим, була неспроможність провести в них ремонт, на чому повсюдно наполягали місцеві власті, розуміючи, що в умовах голоду це було практично неможливим [14, с. 662].

Значно погіршилася ситуація з відвідуванням церков навесні 1933 р., коли виснажені голодною та холодною зимою люди, попри всі заборони властей, ішли до храмів, сподіваючись отримати хоча б якесь подаяння і спасіння від голодної смерті. «Люди вмирали прямо біля соборів», – так охарактеризував ситуацію протоієрей Д. Бурко [5, с. 49]. У Д. Галевича знаходимо такі згадки: «...Пішов до церкви. Тут при самому вході мене вразила нова, неприваблива картина. Починаючи від сходинок, які вели на хори, і закінчуючи столом, на якому лежала плащаниця, я побачив масу голодних людей, які покотом лежали у два ряди на холодній кам'яній підлозі... І насправді, де і коли так було, щоби молоді і здорові люди так бідували і страждали, залишивши свої голодні сім'ї...напризволяще? Пасхальної урочистості не спостерігалось ні в кому...та й звідки могли взятися ці урочистості – при загрозі великого штрафу у 50 крб. тому, хто не вийде у поле для сівби в перші три дні Великодня!» [6, с. 85, 86]. Останній метод відриву селянства від «духовної сивухи» під час хлібозаготівель 1932–1933 рр. застосовувався паралельно із закликами бойкотувати церкви, відмовлятися від усіх релігійних обрядів тощо.

Таким чином, під час Голодомору 1932–1933 рр. православна церква знаходилася у складному становищі. З одного боку, тривала антирелігійна й антицерковна державна політика, було розпочато «безбожну» п'ятирічку, адміністративними методами та за допомогою фанатичних членів СВБ власті чинився економічний тиск на православну церкву і фізичний – на її служителів. До того ж трагедія українського народу забрала мільйони життів ні в чому не винних людей, з-поміж яких було чимало православних християн. Їх втрата нерідко призводила до припинення діяльності самих громад через неспроможність

виплати податків або проведення ремонту храму, а інколи й унаслідок відсутності повного складу п'ятдесятки.

З іншого боку, незважаючи на Голодомор, релігійне життя тривало й надалі. Так, у ці роки не спостерігалось масового закриття храмів (за адміністративного тиску держави воно відновилось лише з другої половини 1933 р.); порівняно з попередніми 1929–1930 рр. значно вщухла хвиля судових справ щодо служителів культу; активність безбожників була перепрофільована здебільшого на боротьбу за хлібозаготівлі тощо. Але найголовніше – утиски православної церкви і Голодомор ще більше посилювали релігійність людей, адже подолання страшного голоду селяни пов'язували безпосередньо із Божим заступництвом. Віруючі намагалися захищати свої культові споруди та духовенство, подаючи скарги у вищі владні інстанції, продовжували відвідувати церкви. На тлі загальної смертності у Дніпропетровській області навіть були зафіксовані випадки кількісного збільшення церковних парафій. Переважно за рахунок продажу свічок і виконання треб поповнювалися бюджети релігійних громад. Усе це свідчить про жевріння церковно-релігійного життя під час 1932–1933 рр.

Бібліографічні посилання

1. *Бойко О. В.* Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1920–1930-ті роки / О. В. Бойко // Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині. – Д., 2006. – С. 227–262.

2. *Бойко О. В.* Темпи суспільної атеїзації та рівень релігійності православного населення України у 1920–1930-ті роки / О. В. Бойко // Боротен. – 2005. – № 11. – С. 11–13.

3. *Буланова Н. М.* Земні силуети віри (історія церков Кам'янського – Дніпродзержинська) / Н. М. Буланова. – Д., 2000.

4. *Буланова Н. М.* Релігійне питання в контексті Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі Кам'янського району Дніпропетровської області) / Н. М. Буланова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Д., 2008. – Вип. 5. – С. 78–89.

5. *Бурко Д.* Українська церква під сучасним режимом (1920–30 рр.) / Д. Бурко // Церква і релігія в Україні 50 літ після жовтневої революції (1917–1967): Зб. доп. наук. конф. Укр. вільн. ун-ту в Мюнхені (5–7 липня 1968 р.). – Мюнхен, 1984. – С. 28–64.

6. *Галевич Д.* Незаарештовані листи. Листи священика з України до Німеччини 1922–1938 рр. – Б. м., 2001.

7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 1, спр. 1499.

8. ДАДО. – Ф. 416, оп. 1, спр. 173.

9. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 77.

10. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 80.

11. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 81.

12. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 136.

13. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 137.
14. Євсєєва Т. М. «Безбожна п'ятирічка». Діяльність Спілки безвірників / Т. М. Євсєєва // Голод 1932–33 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 656–675.
15. Іваненко В. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина / В. Іваненко, Н. Романець. – К., 2009.
16. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2004.
17. Ісиченко І. Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісиченко. – Х., 2008.
18. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. – Д., 2008.
19. Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 1920–1930-х рр. / В. Пащенко. – К., 1994.
20. Старів С. Страта голодом / пер. з англ. Р. Доценка. – К., 2002.
21. Українське народознавство: навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка та ін. – Л., 1994.
22. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик. – К., 2003.
23. Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви / М. Явдась. – Мюнхен; Інгольштадт, 1956.

Надійшла до редколегії 20.09.2011

УДК 94 (477. 63) «1934 / 1936»

Н. Р. Романець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗНЯТТЯ СУДИМОСТІ З КОЛГОСПНИКІВ (1934–1936 рр.)

Досліджено кампанію зі зняття судимості з колгоспників, проведену владою в Україні протягом 1934–1936 рр.

Ключові слова: селянство, колгоспники, репресії, судимість, влада.

Исследована кампания по снятию судимости с колхозников, проведенная властью в Украине в течение 1934–1936 гг.

Ключевые слова: крестьянство, колхозники, репрессии, судимость, власть.

The article is devoted to investigation of the campaign of the removal of previous conviction from collective farmers, conducted by the authorities in Ukraine in 1934–1936.

Key words: peasantry, collective farmers, repressions, previous conviction, power.

Тема державного терору та його ролі у здійсненні «соціалістичної перебудови аграрного сектора» кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст., незважаючи на публікацію численних наукових розвідок, й на сьогодні залишається архіактуальною темою вітчизняної та зарубіжної історіографії. Зростання інтересу науковців до вивчення даної проблеми пояснюється як можливістю залучення комплексу секретних донедавна архівних документів, так і використанням нових методологічних підходів. Серед малодосліджених аспектів репресивної складової сталінської «революції згори» – процеси згортання репресій і відновлення так званої «соціалістичної законності», які незмінно слідували за періодами масового терору в українському селі. У цьому плані особливий інтерес для науковців становить кампанія зі зняття судимості з селян, репресованих за доби «великого перелому», яка була проведена владою протягом 1934–1936 рр. Вказана тема залишилася поза увагою вітчизняних і зарубіжних істориків, за виключенням робіт Ю. Мошкова [8], В. Марочко [7]. Однак у жодній з наукових розвідок не висвітлені причини, механізми проведення й наслідки кампанії зі зняття судимості з колгоспників у 1934–1936 рр. – отже, це є метою даної статті.

Основною причиною проведення кампанії зі зняття судимості з колгоспників слід вважати саму масовість репресивних акцій проти селянства, які здійснювалися протягом «соціалістичної перебудови аграрного сектора». Як зазначав з цього приводу у 1935 р. заступник Наркомату юстиції і Генерального прокурора республіки Бенедиктов, «...ми багато судили людей. Ми можемо відповісти всім нашим органам, що треба було насправді таку кількість людей судити» [11, арк.46]. За даними Наркомату юстиції УСРР, протягом 1929–1933 рр. за невиконання державних зобов'язань (хлібозаготівель, посівних планів, засипання насінневих фондів), а також за «малозначні проступки» (неправильний підрахунок трудовнів, дрібні крадіжки, розтрати, халатне ставлення до колгоспного майна) у республіці було притягнуто до кримінальної відповідальності близько 1 млн. колгоспників і одноосібників. У деяких колгоспах кількість засуджених перевищувала 10–15% їх складу. Приміром, у колгоспі «Жовтнева перемога» Зміївського району Харківської області за період з 1927 по 1934 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності 27 колгоспників із 222 працездатних [17, арк. 7].

Зняття судимості з селян проводилося не через абстрактний гуманізм керівництва республіки, яке особливо не переймалося тим, в яких умовах відбували покарання «класові вороги», а з більш практичних міркувань. Людські ресурси українського села виявилися не безмежними. Після кількох років масових депортацій, репресій, голодомору в деяких регіонах республіки, особливо у півден-

них областях, не вистачало робочих рук для проведення основних господарсько-політичних кампаній. Тому вже після закінчення хлібозаготівель 1931 / 32 р. Наркомат юстиції республіки почав проводити «масові операції» з розвантаження «поправно-трудових установ». Так, 25 березня 1932 р. прокуратура республіки направила «...директиву своїм місцевим органам переглянути справи осіб, що перебувають у БУПРах, у зв'язку з хлібозаготівлями з тим, щоб засуджених за маловажливі проступки звільнити для участі в засівкампанії».

Однак проведеної на початку посівної чистки поправно-трудових установ виявилось недостатньо для поповнення лав армії працездатних в українському селі. Тому 5 травня 1932 р. Політбюро ЦК КП (б)У підтримало пропозицію Наркомату юстиції республіки «про потребу серйозного розвантаження БУПРів» [13, арк. 51]. Уже 9 травня 1932 р. партійне керівництво республіки ухвалило відповідну постанову, яка передбачала звільнення «...засуджених, що їх соціальна небезпека не потребує дальшої ізоляції». Під дію постанови підпадали старі й каліки, нездатні до праці, незалежно від їх соціального стану та характеру вчиненого злочину, крім засуджених за терористичні акти та підпали, інші контрреволюційні й кваліфіковані злочини (вбивства, розбій тощо). Також передбачалося звільнити «...бідняків та середняків, засуджених за невиконання контрактації (арт. 119) та за ухилення від виконання загальнодержавних повинностей» (ч. 1 арт. 58 КК), а також робітників, колгоспників, бідняків, середняків і службовців, «...засуджених до позбавлення волі за менш важливі злочини на реченець до 3-х років, що відбули одну третину терміну ув'язнення». Ці категорії засуджених дозволялося звільнити й до відбуття третини призначеного терміну, «...якщо їх засуджено вперше і вони під час перебування під вартою добре ставилися до роботи». БУПРи планувалося розвантажити до 1 червня 1932 р. [13, арк. 80]. Усього внаслідок «перегляду справ ув'язнених» навесні 1932 р. звільнили більше 20 тис. осіб, у тому числі й «підслідчих, подальше утримання яких під вартою не зумовлювалося кончою потребою» [15, арк. 61].

Про неузгодженість дій центральної та республіканської влади свідчить той факт, що нову кампанію з розвантаження місць позбавлення волі в УСРР Кремль ініціював «у розпал хлібозаготівель 1932 / 33 р.». 17 жовтня 1932 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову поширити на всі республіки чинність постанови ЦВК РСФРР від 27 липня 1932 р. про «перегляд вироків сільських працівників (голів, членів сільрад, голів і членів колгоспу, спеціалістів, що працюють у сільській місцевості), засуджених за посадові і господарські злочини, пов'язані з сільгоспкампаніями» і «про дострокове звільнення всіх осіб віком понад 60 років і молоді до 21 року» [14, арк. 120].

Оскільки масовий перегляд справ і звільнення репресованих дискредитували поточні каральні акції влади й унеможливлювали «боротьбу за хліб» під час заготівель 1932 / 33 р., Наркомат юстиції УСРР визнав реалізацію вказаної постанови «політично шкідливою операцією», що йде «врозріз зі всіма останніми настановами партії». Також він звернувся до ВУЦВК з вимогою порушити питання перед Кремлем про скасування цієї постанови [14, арк. 45].

Нова кампанія з розвантаження місць позбавлення волі була проведена в республіці на початку 1933 р., тобто після сумнозвісних хлібозаготівель 1932 / 33 р. Станом на 25 січня 1933 р. у місцях позбавлення волі УСРР (виправно-трудових установах, камерах при райміліції, спецкорпусах ДПУ) утримувалося 190956 ув'язнених, з яких 86599 осіб були засуджені до позбавлення волі, 100383 особи перебували під слідством, 3974 були пересильними [16, арк. 44]. Хоча БУПРи республіки були розраховані на 17 тис. в'язнів, фактично в них перебувало 64743 людини. Окремі виправно-трудові установи були перевантажені на 1000 % [16, арк. 48]. Ситуацію ускладнювало й те, що значну частину ув'язнених становили важкохворі, інваліди, особи похилого віку, утримувати яких у БУПРах, на думку Наркомату юстиції і Генеральної прокуратури республіки, було «неможливо й недоцільно» [16, арк. 45].

Ще більш критична ситуація з утриманням заарештованих складалася в камерах при райміліції. Приміром, у січні 1933 р. у камерах при Бердянській райміліції замість 60–80 осіб перебувало 420, при Долинській райміліції – 371 особа замість 50–60 [3, арк. 46]. Межівський і П'ятихатський райони навіть були змушені виділити під утримання заарештованих додаткові, абсолютно непристосовані приміщення, що ускладнювало їх охорону. У переповнених камерах ніде було не лише лежати й сидіти, але й стояти на ногах. Через надмірну тіснєву серед ув'язнених почали поширюватися епідеміологічні захворювання, зокрема сипний тиф, що створювало загрозу для всього населення республіки.

Становище заарештованих ускладнювала й відсутність належного харчування. Ув'язненим, що утримувалися в БУПРах республіки, виділялося лише 40 тис. пайок, які поділяли в середньому на 75 тис. чоловік. Таким чином, в'язні отримували 100–150 грамів хліба на день [16, арк. 48]. Внаслідок поганого харчування багато в'язнів були сильно виснажені, що призводило до летальних наслідків. У результаті з 15 лютого до 6 червня 1933 р. у камерах попереднього затримання при Долинській райміліції померло з голоду 37 осіб, при Олександрійській протягом березня – квітня – 37 в'язнів, Новомосковській – з 1 січня по 23 червня – 49 осіб [2, арк. 998]. Переважна більшість померлих – селяни, які перебували під слідством за звинуваченнями у крадіжках продуктів і худоби.

На катастрофічну ситуацію з утриманням заарештованих в Україні був змушений відреагувати й Кремль. 11 березня 1933 р. ЦК ВКП (б) і Раднарком СРСР ухвалили спільну директиву «Про розвантаження місць позбавлення волі в УСРР», яка зобов'язувала органи юстиції республіки здійснити ретельну перевірку заарештованих, що перебували під слідством, і звільнити тих, хто утримувався під вартою незаконно або позбавлення волі яких вважалося «недоцільним». Частина засуджених пропонувалося перевести на виправно-трудові роботи без позбавлення волі. З України до північних концтаборів мали вивезти 25 тис. засуджених на термін від 3 років. З метою здійснення постійного контролю за контингентом заарештованих до БУПРів прикріпили спеціальних прокурорів, до камер райміліції – наслідних. Реалізуючи директиву центральної влади, органи юстиції УСРР вже до кінця березня 1933 р. звільнили з-під варти 39 454 особи, а 25 521 в'язня вивезли на Північ [16, арк. 69].

І хоча розвантаження місць позбавлення волі не передбачало реабілітації засуджених, на наш погляд, вони стали першою реакцією влади на катастрофічну ситуацію з утриманням ув'язнених, а також на нестачу робочих рук у сільській місцевості. Наступним кроком центральної і республіканської влади стало зняття судимості з колгоспників. Оскільки більшість засуджених під час масових репресивних кампаній селян на той час відбули покарання, 5 квітня 1934 р. ЦК КП (б)У звернувся до ЦК ВКП (б) з пропозицією зняти судимість з цих категорій колгоспників. Для визначення списку колгоспників, з яких знімається судимість, пропонувалося створити районні та обласні комісії у складі начальника ДПУ, прокурора, судді, начальника Політвідділу під керівництвом голови виконкому [17, арк. 8]. 9 квітня 1934 р. Політбюро ЦК ВКП (б) затвердило відповідну постанову ЦК КП (б)У. Показово, що її зміст заборонялося оприлюднювати [9, с. 106].

Порядок зняття судимості з колгоспників деталізувала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 16 квітня 1934 р. Вона дозволила зняти судимість з колгоспників, засуджених до позбавлення волі на строк не більше 5 років «... за невиконання ними під час перебування одноосібниками обов'язків перед державою щодо хлібозаготівель, контрактиції, сплати грошових і натуральних податків, невиконання агромінімуму, за дрібні крадіжки і за дрібні побутові злочини, а також за злочини, скоєні в умовах колгоспного господарювання» [5, арк. 49 зв.]. Дія постанови поширювалася лише на осіб, які вже відбули покарання або були достроково звільненні. Умовою звільнення була чесна й сумлінна праця в колгоспах. Одночасно постанова не стосувалася осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, за систематичне (протягом 2–3 років) невиконання хлібозаготівель та рецидивістів. Знят-

тя судимості з колгоспника передбачало поновлення його у правах і можливість отримання паспорта [5, арк. 49 зв.]. Як вважає російський дослідник Ю. Мошков, «...практичне значення цього заходу полягало в тому, щоб ці особи, переважно чоловіки активного віку, могли отримати виборчі права, працювати на посадах керівної ланки у сільському господарстві: бригадирів, трактористів, рахівників, на які їх раніше не приймали. Право на отримання паспорта надавало можливість піти працювати на будівництво або на завод» [8, с. 10].

Механізм зняття судимості полягав у такому. Народні й обласні суди повинні були переглянути справи за період з січня 1928 р. до 16 квітня 1934 р. включно для «виявлення осіб, на яких поширювалася чинність постанови ВУЦВК і РНК УСРР». Ці так звані попередні списки передавалися до районних і міських комісій, які разом із «правлінням колгоспів та колгоспним активом» їх перевіряли і встановлювали доцільність зняття судимості «стосовно кожної особи» [5, арк. 46]. Після цього оновлені списки надходили до обласних комісій, які приймали остаточне рішення у вигляді відповідної постанови. Народні ж суди на основі цих постанов оформляли зняття судимості і видавали колгоспникам довідки. Закон вимагав, щоб обласні комісії закінчили свою роботу до 1 липня 1934 р.

Як свідчать документи, деякі районні комісії, що здійснювали зняття судимості, почали ширше тлумачити закон від 16 квітня 1934 р., застосовуючи його навіть до тих осіб, які ще не відбули покарання, або у випадках, коли вирок ще не набув законної сили. Тому Наркомат юстиції УСРР у січні 1935 р. зобов'язав обласні комісії скасувати «всі невірні рішення» [4, арк. 8].

Знову до питання зняття судимості з колгоспників центральна влада повернулася через рік. 28 липня побачила світ постанова ЦК ВКП (б), а 29 липня 1935 р. ідентична за змістом постанова ЦВК і РНК СРСР, які, у свою чергу, фактично дублювали вищезгадані постанови ЦК КП (б)У та ВУЦВК і РНК УСРР [9, с. 553].

Циркуляр НКВС УСРР від 23 серпня 1935 р. визначав порядок зняття судимості з колгоспників, засуджених ДПУ – НКВС: Судовою трійкою та Особливою нарадою при колегії колишнього ДПУ УСРР, трійками колишнього ПП ОДПУ, Особливою нарадою і колегією колишнього ДПУ, трійкою НКВС УСРР і Особливою нарадою НКВС СРСР. Списки таких осіб складали міськ- і райвідділи НКВС у співпраці з правліннями колективних об'єднань [9, с. 569].

Роботу зі зняття судимості планувалося закінчити до 1 листопада 1935 р. Згодом цей термін було подовжено до 15 листопада. Але через велику кількість справ, яку мали розглянути комісії, процес зняття судимості затягнувся. Тому 16 грудня 1935 р. Президія ЦВК СРСР звернулася до Політбюро ЦК ВКП (б) із проханням продовжити кам-

панію до 1 березня 1936 р. [9, с. 663]. У результаті, за даними Прокуратури СРСР, на 1 березня 1936 р. в Україні судимість було знято зі 125 717 осіб [9, с. 720]. Відмови про зняття судимості в цілому по Союзу не перевищували 5 % від поданих заяв [8, с. 10].

Одночасно із зняттям судимості з колгоспників органи юстиції республіки почали перегляд «усіх незакінчених розглядом справ колгоспників та сільського активу з числа трудящих», що перебували в органах дізнання, у слідчих або в суді. Згідно з наказом Наркомату юстиції УСРР від 11 квітня 1934 р. у процесі перевірки встановлювалася «доцільність» притягнення до кримінальної відповідальності «того чи іншого колгоспника». Органам прокуратури рекомендувалося «незначні справи передати на розгляд сільських судів» або взагалі закрити, «залишивши лише ті з них, судове розв'язання яких викликається дійсно політично-господарською необхідністю» [5, арк. 44].

Зазначимо, що під час перегляду справ селян, засуджених в період масових репресій, були встановлені численні випадки, коли засуджених відправляли відбувати покарання до віддалених місцевостей Союзу ще до розгляду їх скарг касаційною інстанцією. У результаті в північних таборах опинилися невинні особи, вирокі щодо яких були скасовані обласними або Верховним судом республіки. Так, 27 березня 1933 р. Мелітопольським народним судом був засуджений до 5 років позбавлення волі з перебуванням у віддалених місцевостях Союзу заступник голови колгоспу «14-річка» села Пісчан С. Мохнатко – за халатність, допущену під час молотьби у 1932 р. Облсуд скасував його вирок 6 квітня, а згодом припинив і саму справу. Але, незважаючи на це, 28 червня 1933 р. цю людину відправили відбувати покарання до Свирських таборів [4, арк. 71зв., 72].

Оскільки в період хлібозаготівель 1932 / 33 р. основний репресивний удар був спрямований проти управлінського апарату колгоспів і сільрад, центральна влада вирішила зняти з них судимість. У другому кварталі 1935 р. (ймовірно, у квітні – травні) Наркомат юстиції УСРР підготував доповідну записку «Про розвантаження місць ув'язнення НКВС УСРР», у якій вказувалося, що 1 828 осіб із 2 312 засуджених сільських активістів, як і «за своїм соціальним походженням, за характером скоєного злочину», так і за терміном позбавлення волі не є особливо соціально небезпечними, можуть бути умовно-достроково звільнені, незалежно від терміну відбуття покарання. Тому Раднаркому УСРР пропонувалося ухвалити відповідний проект постанови. Під її дію не підпадали лише колишні голови колгоспів, сільрад, члени сільрад і правлінь колгоспів, бригадири, трактористи, уповноважені райвиконкомів та інші сільські активісти, які були засуджені на термін більше трьох років, а також за бандитизм, хуліганство, за законами від 7 серпня 1932 р., від 7 квітня 1935 р. (за належність

до троцькістсько-зінов'євських організацій). Місця позбавлення волі НКВС збиралися розвантажити до 15 червня 1935 р. [18, арк. 72].

Можливо, саме ця доповідна записка, а також проект постанови РНК УСРР, підготовлений Наркоматом юстиції республіки, стали поштовхом до наступних дій центральної влади. 11 серпня 1935 р. ЦВК СРСР видав постанову, яка передбачала звільнення від подальшого відбуття покарання і зняття судимості з посадових осіб, засуджених за ст. 58–14, 109, 111, 112, 128 та іншими статтями Кримінального кодексу РРФСР і відповідними статтями кримінальних кодексів інших союзних республік за злочини, пов'язані з хлібозаготівлями та іншими сільськогосподарськими кампаніями. Необхідність такого заходу Кремль мотивував тим, що «...здійснені цими посадовими особами злочини не були пов'язані збудь-якими корисливими мотивами і були у переважній більшості випадків результатом неправильно розуміння засудженими своїх службових обов'язків» [1, арк. 117]. Дія постанови поширювалася виключно на посадових осіб колгоспної, сільської та районної ланки управління: голів сільрад, колгоспів, бригадирів, працівників райвиконкомів, райпарткомів тощо [6, арк. 26]. Застосовувати її щодо рядових колгоспників заборонялося.

Звільнення посадовців мали здійснювати спеціальні комісії під головуванням прокурорів за обов'язкової участі начальника райвідділу НКВС і відповідного начальника місць позбавлення волі (в'язниць, виправно-трудових таборів) або Бюро Виправних робіт [6, арк. 26]. Постанова зобов'язувала Генеральних прокурорів і Верховні Суди союзних республік протягом місяця підготувати й передати на розгляд Центральних Виконавчих Комітетів союзних республік списки осіб, які підпадали під дію даної постанови і підлягали звільненню чи зняттю судимості.

Однак слід урахувати, що під час хлібозаготівель 1932 / 33 р. посадові особи колективних об'єднань досить часто притягувалися до кримінальної відповідальності за ст. 97 і 99 КК УСРР з одночасним застосуванням закону від 7 серпня 1932 р., що унеможливлювало їх звільнення і зняття судимості. Це доводить справа рахівника колгоспу «13-ої річниці Червоної Армії» Одринської сільради Новодолазького району Харківської області Я. Пилипенка, який був засуджений Харківським облсудом 27–28 грудня 1932 р. до 8 років позбавлення волі «з поразкою у правах на два роки» за приховування хліба у колективному об'єднанні. Постановою відділення Московського обласного суду від 30 червня 1936 р. його звільнили з Дмитрівського виправно-трудового табору НКВС СРСР на підставі вже іншого закону від 16 січня 1936 р. [12, арк. 42].

Якою була подальша доля звільнених посадовців і чи означало прийняття постанови від 11 серпня 1935 р. їх повну реабілітацію, можна простежити на прикладі П. Горелова, колишнього голо-

ви колгоспу «Червоний партизан» села Іванівки Врадіївського району Одеської області. 3 липня 1933 р. виїзною сесією Одеського облсуду його було засуджено за ст. 97 КК УСРР до 3 років позбавлення волі за надання недостовірних (зменшених) даних про врожайність у колгоспі, хоча остання була визначена «на нараді всіх членів правління». Після звільнення він «тривалий час не міг влаштуватися на роботу» і врешті-решт був змушений погодитися на «чорну роботу». Намагання поновити членство у партії також закінчилися невдало. Спочатку Одеська КПК відмовилася розглянути його заяву, а потім, 15 грудня 1937 р., КПК при ЦК ВКП (б) підтвердила її рішення [19, арк. 169 зв.].

Своєрідну риску під застосуванням «закону про п'ять колосків» підвела постановою ЦВК і РНК СРСР від 16 січня 1936 р., яка зобов'язала Верховний Суд, Прокуратуру і Наркомат внутрішніх справ СРСР перевірити правильність застосування закону від 7 серпня 1932 р. щодо осіб, засуджених до 1 січня 1935 р. Для цього у місцях позбавлення волі передбачалося створити спеціальні комісії, встановивши для перегляду справ строк у шість місяців [9, с. 677].

Зазначимо, що в Україні поступовий перегляд справ селян, засуджених за «законом про п'ять колосків», почався ще після ухвалення директиви-інструкції ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка проголосила припинення масових репресій проти селянства. Тоді під час перевірки місць позбавлення волі були встановлені численні факти притягнення до кримінальної відповідальності селян за крадіжки жмені зерна. Так, «Лозовським народним судом були засуджені до двох років позбавлення волі Д. Авдієнко та О. Костров, перший за те, що зірвав 49 колосків, а другий за те, що проходив полем та під час обшуку у нього було знайдено жменю колосків» [4, арк. 116]. У результаті 46,4 % вироків українських обласних судів були замінені [10, с. 159].

Підсумовуючи, зазначимо, що зняття судимості з селян, по суті, було опосередкованим визнанням владою масового характеру каральних акцій 1928–1933 рр., а відповідно й одним зі способів суспільної стабілізації. Показово, що в Україні цей процес почався на рік раніше за інші республіки Союзу. І хоча зняття судимості формально повертало селян до кола повноправних громадян держави, у реальному житті над ними продовжувало тяжити тавро «неблагонадійних». Саме на тих мешканців села, хто повернувся з місць позбавлення волі, у першу чергу звертали увагу каральні органи під час проведення нових репресивних акцій.

Бібліографічні посилання

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), м. Запоріжжя. – Ф. к. с. – Спр. П – 12289.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1520, оп. 3, спр. 35.

3. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 37.
4. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 79.
5. ДАДО. – Ф. 2262, оп. 1 дод., спр. 2.
6. ДАДО. – Ф. 2262, оп. 1 дод., спр. 5.
7. *Марочко В. І.* Соціально-правовий статус колгоспного селянства / В. І. Марочко // Історія українського селянства. Нариси: у 2 т. – Т. 2. – К., 2006. – С. 199–211.
8. *Мошков Ю. А.* Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов / Ю. А. Мошков // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: док. и матер.: у 5 т. – Т. 4. 1934–1936 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2002. – С. 7–38.
9. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: док. и матер.: в 5 т. – Т. 4. 1934–1936 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2002.
10. *Хоптяр Ю. А.* Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр. / Ю. А. Хоптяр // Історія України. Маловідомі імена, події факти. – Вип. 31. – К., 2005. – С. 151–159.
11. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 8, оп. 16, спр. 1351.
12. ЦДАВО України. – Ф. 8, оп. 16, спр. 2432.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 6, спр. 236.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 5487.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 5488.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6390.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6580.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6777.
19. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 7167.

Надійшла до редколегії 31.10.2011

УДК 94 (477.63) «1944 / 1953»

В. О. Марченко

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

**КОЛГОСПНЕ ВИРОБНИЧЕ ЖИТТЯ СЕЛЯН
НАДДНІПРЯНЩИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1945 – початок 1950-х рр.)**

Розглянуто стан колгоспної системи Наддніпрянщини у повоєнний період, умови та результати праці селян у колгоспах, взаємовідносини з керівництвом.

Ключові слова: Наддніпрянщина, сільське господарство, колгоспна система, колгоспне селянство, післявоєнне село.

Рассмотрены состояние колхозной системы Надднепрянщины в послевоенный период, условия и результаты труда крестьян в колхозах, взаимоотношения с руководством.

Ключевые слова: Надднепрянщина, сельское хозяйство, колхозная система, колхозное крестьянство, послевоенное село.

The state of collective-farm system of Naddnepryanshchina at the post-war period, the conditions and results of work of peasants in collective farms, mutual relations peasantry and a management are described.

Key words: Naddnepryanshchina, agriculture, collective-farm system, collective-farm peasantry, post-war village.

Серед численних проблем в історії України, які ще недостатньо висвітлені, важливе місце належить історії життя селян у післявоєнний період. Складна ситуація у сільському господарстві того часу була наслідком не тільки війни, а й неправильної державної політики щодо села. Після війни було продовжено курс на екстенсивне ведення господарства, залучення селян до колгоспів, завершення колективізації.

Проблема повоєнного села та становлення колгоспної системи висвітлювалася різними дослідниками. Велике значення у дослідженні становища радянського села післявоєнного періоду мають роботи О. Зубкової, О. Вербицької, В. Попова [1, 5, 11]. Ці дослідники аналізують у цілому колгоспну систему в Україні та у Радянському Союзі. У дослідженнях В. В. Стецкевича, О. Ф. Нікілева, Є. П. Талан проаналізовано процес завершення колективізації у повоєнній Україні, формування керівного та управлінського апарату в колгоспах, соціальні зміни серед колгоспного селянства [8, 13, 14]. Повоєнну сільськогосподарську політику радянського уряду та її вплив на відбудову колгоспів, завершення формування колгоспної системи розглядає В. Кононенко [6]. О. Г. Перехрест аналізує масштаби збитків, заподіяних матеріально-технічній базі сільського господарства України у роки Великої Вітчизняної війни та окремі чинники, які призвели до такої ситуації [10]. З'ясування повної картини означеної проблеми неможливе без урахування регіональних особливостей у колгоспному житті селянства у період відбудови. Тому автор поставила завдання показати особливості колгоспного повоєнного життя на регіональному рівні (а саме на прикладі Київської, Черкаської, Кіровоградської, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької областей).

За роки війни сільське господарство України зазнало величезних втрат. Лише на Лівобережній Україні було знищено 319 тис. селянських господарств, спалено кожну четверту селянську хату. Тільки прямі збитки, завдані колгоспам України, становили 88,1 млрд. крб, з них за видами майна збитків завдано (у млрд. крб): будівлі та споруди – 8,8; сільський господарський інвентар і різне обладнання – 1,0;

посіви та врожай – 45,3; сади, ліси та лісозахисні насадження – 4,0; худоба та птиця – 21,5; запаси насіння, продукти й матеріали – 7,5 [10, с. 201]. Чисельність поголів'я худоби у лівобережних областях України скоротилася з 3312,3 тис. голів (у т. ч. корів – 755,1, коней – 2851,6 тис. голів) у 1941 р. до 1612,9 тис. голів (у т. ч. корів – 90,1, коней – 832,8 тис. голів) у 1944 р. [16, арк. 88, 229]. До того ж на території Лівобережної України зменшилися посівні площі з 25259 тис. га у 1940 р. до 17471 тис. га у 1944 р., або відповідно по Київській області – з 2100,7 до 1623,5 тис. га, по Полтавській – з 2062,9 до 1585,3 тис. га, по Дніпропетровській – з 1918,7 до 1266,9 тис. га, по Запорізькій – з 1682,0 до 964,7 тис. га.

Основним засобом відновлення сільського господарства стала колгоспна система. На 1945 р. у Київській області діяло 2358 колгоспів з 2377, що існували у 1941 р., Полтавській – 2468 з 2499, Дніпропетровській – 1694 з 1755, Запорізькій – 1232 з 1294, Кіровоградській – 1717 з 1777 колгоспів [16, арк. 209]. Багато з них мали надзвичайно слабку технічну базу, необхідну для виконання польових робіт. Кількість тракторів і комбайнів скоротилася приблизно удвічі, вантажних автомобілів – більш як у шість разів. До того ж стан зношеності перевищував усі допустимі норми. Так, у Дніпропетровській області на момент звільнення було лише 845 тракторів, з яких тільки 333 придатних до роботи. Із 385 наявних комбайнів не діяв жоден [9, с. 242]. Щоб виконати польові роботи, для оранки використовували велику рогату худобу. Так, у Полтавській області, де до березня 1944 р. відновили роботу 2484 колгоспи, було тільки 37% тракторів і 36% робочої худоби порівняно з довоєнним часом [7, с. 3]. Станом на 1946 р. ситуація в області не змінилася: понад 2,4 тис. колгоспів мали 57,4 тис. робочих коней, не було жодного трактора або комбайна. Тому тягловою силою у колгоспах поруч із кіньми були воли і досить часто корови. У цьому ж році тут на сільськогосподарських роботах використовувалося понад 80 тис. корів колгоспників, робітників і службовців [12, с. 301]. Подібна ситуація з тягловою робочою силою у колгоспах була і в решті областей Наддніпрянщини.

Поряд із проблемою відновлення матеріально-технічної бази колгоспів гостро стояли питання керівних колгоспних кадрів та кількості робочих рук. Перша проблема вирішувалася за рахунок організації сільськогосподарських шкіл. Та слабка матеріально-технічна і навчально-виробнича база таких закладів, недостатня увага до проблем соціально-економічного та матеріально-побутового забезпечення учнів визначали серйозні якісні й кількісні невідповідності цих закладів потребам колгоспного виробництва. Результатом такого стану речей було досить незначне використання випускників за призначенням. Так, з 75000 чол., підготовлених за період з 1946 по 1953 р. сіль-

ськогосподарськими школами, на початку 1954 р. у колгоспах працювало за спеціальностями лише 15% [8, с. 44].

Питання забезпечення необхідної кількості робочих рук у колгоспах у повоєнний період вирішувалося значною мірою за рахунок жінок. Великою була питома вага на сільськогосподарських роботах людей похилого віку та підлітків. Засоби масової інформації широко інформували про трудові подвиги цієї категорії селян: «У колгоспі «Червоний партизан» Миргородського району...колгоспниці Ольга Кійченко і Євдокія Байдала власними коровами заборонують щодня по 2–3 гектари при нормі 1,5 гектара» [3]; або: «Понад 150 піонерів Ново-Іванівської семирічної школи працюють на полях артілей..., виконуючи різноманітні посильні роботи, як то: вивантажують зерно з бункера, носять воду, загібають, працюють соломополовокопнителями на комбайнах, збирають колоски і т. д.» [15].

Незважаючи на значну недостачу у робочій силі, держава між тим знищувала економічну мотивацію виробника до праці внаслідок нехтування принципом матеріальної зацікавленості. Оплата праці колгоспників на той час порівняно з довоєнним періодом залишалася мізерною (див. таблицю).

Таблиця

Видача на трудодень зерна та грошей [17, арк. 81].

Область	Зерно, кг			Гроші, крб		
	1940 р.	1948 р.	1949 р.	1940 р.	1948 р.	1949 р.
Київська	2,100	1,015	1,246	0,85	0,72	0,91
Полтавська	2,800	1,524	1,006	1,11	0,93	1,00
Дніпропетровська	2,700	1,891	0,792	2,17	1,15	1,26
Запорізька	2,200	1,355	1,007	1,99	0,94	1,19
Кіровоградська	2,800	1,101	1,028	1,04	0,62	1,07
У середньому по колгоспах східних областей	2,300	1,212	0,960	1,16	0,81	1,02

На трудодні розподіляли лише ту частину продукції та грошових доходів, яка залишалася після розрахунків з державою та різних відрахувань. Звісно, зароблених коштів селянам не вистачало (особливо якщо у сім'ї був тільки один працездатний), тому основну частину доходів колгоспна сім'я отримувала від підсобного господарства. У результаті матеріальне становище колгоспників залишалося надзвичайно важким, а мотивація до колгоспної праці вкрай низькою.

Величезні матеріальні труднощі й нестатки повоєнних років, які відчувало на собі сільське населення, особливо зросли у складні 1946–1947 рр. Малосніжна зима 1945–1946 рр. та посуха 1946 р. призвели до суттєвого зниження врожаю зернових. Незважаючи на це, обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції не були знижені, а зерно у колгоспах під плани хлібозаготівель вилучалося майже все, включаючи фураж і посівні фонди.

До жовтня 1946 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП (б)У прийняли понад 10 постанов, що стосувалися хлібозаготівель, у яких постійно наголошувалося на обов'язковості повного виконання планів, а затримка здачі визначалася як злочин перед партією та державою. У 1946 р. план хлібозаготівель Україна виконала на 62,5%, здавши при цьому фактично все вирощене зерно, включаючи насіннєві фонди. Надзвичайно тяжко наслідки посухи позначилися й на тваринництві, загострилося становище з кормами, а у грудні 1946 р. розпочався падіж худоби.

Директиви щодо організації й проведення жорстких хлібозаготівель надсилалися до республік у формі постанов ЦК ВКП (б) та Ради Міністрів СРСР, а ЦК КП (б)У та Рада Міністрів УРСР у свою чергу доводили завдання областям [2, с. 113]. Тож для кожного господарства і районів у цілому доводилися плани хлібозаготівель відповідно до приблизної оцінки очікуваного врожаю. У 1946 р. урядом СРСР перед Україною було поставлене завдання здати за обов'язковими державними хлібозаготівлями 340 млн пудів зерна. Вже на початку зими 1946 р. у багатьох колгоспників не залишилося продовольства і вони почали голодувати. Багато голодуючих було у районах Дніпропетровської області, які найбільше постраждали від посухи: Котовському, П'ятихатському, Широківському, Павлоградському, Щорсівському, Дніпропетровському, Юріївському, Покровському та Апостолівському. Становище настільки ускладнилось, що органи влади змушені були визнати, що у Дніпропетровській області має місце голод. Кількість голодуючих на селі невпинно зростала. Якщо у лютому, за офіційними даними, їх було 20 тис., то у березні – 42 тис., а у червні – вже 82 тис. 759 чоловік [4, с. 336]. Не менш жахливою була ситуація і на решті території Наддніпрянщини.

Через посуху й надмірні хлібозаготівлі колгоспам нічим було оплатити трудовні колгоспникам. У 1946 р. на трудовень український колгоспник одержував у середньому близько 1 кг зерна, у 1950 р. – 1,2 кг, у 1951 р. – 1,6 кг. Окрім хліба, селянам видавали на трудовні гроші – відповідно 1,0, 1,2, 1,6 крб. Втім багато колгоспів не видавали ані зерна, ані грошей. На той час для колгоспників не існувало нормованого робочого дня. За рішенням липневого пленуму ЦК КП (б)У 1946 р. селяни змушені були працювати весь світловий день [2,

с. 113]. Держава, як і раніше, домагалася адміністративно-командними та репресивними методами інтенсифікації праці у господарствах.

Однією з основних причин голоду були непосильні для селян податки, що накладалися на присадибні господарства. Сільськогосподарський податок нещадно душив селянство. Вирощувати городину, мати сади, виноградники, тримати птицю, худобу було вкрай не вигідно. Кожен селянський двір повинен був сплачувати податок на землю, а також поставляти державі певну кількість м'яса, молока, яєць та іншої продукції. Не всі сільські жителі мали ділянки таких розмірів, які дозволялися статутом сільгоспартілі. Половина колгоспних дворів не мала корів. Податки встановлювалися на кожне фруктове дерево, куш у садку, кожну домашню тварину. Неспроможні сплачувати їх селяни вирубували сади, вирізали худобу. У вищих ешелонах влади все це обгрунтовувалося необхідністю примусити селянина більшу частину часу віддавати так званому громадському господарству, тобто колгоспам. Крім податку на землю, продподатку, податку на плодово-ягідні дерева і кущі, населення сплачувало й інші податки. Таким, наприклад, був податок за відсутність дітей – «бездітне». За несплату податку справу передавали до суду.

Тяжкий продовольчий стан у багатьох селах став поштовхом для більш активної міграції колгоспників, робітників радгоспів у місто, на роботу в промисловість, будівництво. Тривогу влади викликало і масове залишення села демобілізованими учасниками війни, на яких, як на силу, здатну відродити колгоспи та радгоспи, покладалася велика надія. Сільські жителі, і перш за все колгоспники, в умовах стихійного лиха впевнилися у своїй повній незахищеності. Економічно слабкий і навіть середній колгосп не міг допомогти колгоспнику в екстремальній ситуації забезпечити самий необхідний продовольчий прожитковий мінімум, як це робила держава для робітників, службовців, міського населення.

Голод було подолано лише після жнив 1947 р., коли зібрали новий урожай. Наслідки посухи продовжували виявлятися і в наступні роки. Посуха уповільнила процес подолання наслідків війни у сільському господарстві, спричинила відтік населення з села. Міграція та вимирання сільського населення України у другій половині 40-х рр. істотно вплинули на зменшення трудових ресурсів, особливо у колективних господарствах.

Оскільки селяни були незацікавлені у праці в колгоспах, то досить поширеним явищем було невироблення ними мінімуму трудоднів. 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антисуспільний, паразитичний спосіб життя». Указ надавав право місцевому ке-

рівництву за допомогою колгоспних зборів і сільських сходів вирішувати питання про вивезення за межі республіки у віддалені райони СРСР практично будь-кого, хто жив у селі. На кінець 1948 р. з України було виселено близько 9 тис. осіб, у тому числі з Дніпропетровської області 678 осіб, з Київської – 520, Кіровоградської – 404, Запорізької – 208, з Полтавської – 181 особу [18, арк. 2]. Серед них далеко не всі були «недобросовісні і несумлінні працівники», непоодинокими були випадки несправедливого виселення селян.

Станом на 1 грудня 1948 р. до ЦК КП (б)У, а головним чином на ім'я М. С. Хрущова надійшло більше 2000 заяв та скарг стосовно неправильного застосування указу від 21 лютого 1948 р., у тому числі з Київської області – 212 заяв, Дніпропетровської – 135, Кіровоградської – 109, Черкаської – 99, Полтавської – 58, Запорізької – 47 заяв [18, арк. 4]. Непоодинокими були випадки застосування указу до інвалідів праці та інвалідів Великої Вітчизняної війни, осіб пенсійного віку, сімей, у яких були непрацездатні. Найбільшу кількість помилок у застосуванні указу «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антисупільний, паразитичний спосіб життя» на 1949 р. було встановлено у Київській області. Там було відмінено вирoki відносно 78 осіб, що становить 34,2% від загальної кількості виселених із даної області; у Кам'янець-Подільській області було відмінено 348 вироків, або 15,7% від загального числа виселених по області [18, арк. 12].

З огляду на такі обставини психологічний стан і настрої колгоспного селянства були тривожними. Колгоспників постійно переслідував страх за невиконання трудовнів. Яскраво свідчить про це такий факт. До центральних і республіканських партійних та радянських органів надійшло більше 15 заяв від колгоспників, відносно яких взагалі не ставилося питання про виселення, дехто з них навіть не отримував попередження, а тільки під час зборів їх прізвища були згадані у числі погано працюючих у колгоспі. Перестраховуючись, колгоспники у своїх заявах просили не застосовувати до них указ про виселення. Такі заяви надійшли від селян з Дніпропетровської, Запорізької та інших областей Наддніпрянщини [18, арк. 11].

Отже, аналізуючи втілення указу від 21 лютого 1948 р. у життя та резонанс, який він викликав у селян, можна зазначити, що передбачені ним завдання вдалося виконати. Особливо високо оцінювало указ керівництво держави: «Указ... став могутньою зброєю в боротьбі проти ледарів та дармоїдів, що ховалися в колгоспах, справив позитивний вплив на покращення трудової дисципліни і виробничої активності колгоспників» [19, арк. 59].

Умови функціонування колгоспів і колгоспної системи, регламент внутрішньоколгоспного життя, права та обов'язки колгоспників

визначав Примірний статут сільськогосподарської артілі, затверджений у 1935 р. Установлені в ньому взаємовідносини держави і колгоспів на багато років визначили умови функціонування колгоспів і колгоспної системи загалом. Цей документ аж до 1969 р. вважався «основним законом колгоспного життя».

У лютому 1947 р. відбувся пленум ЦК ВКП (б), на якому було прийняте рішення остаточно ліквідувати порушення статуту сільськогосподарських артілей. На місцях цей документ реалізовувався в активній боротьбі з порушеннями трудової дисципліни, низьким виробітком трудоднів та посиленні боротьби з індивідуальним господарством. Ряд громадян були звинувачені у самовільному захопленні колгоспної землі, у розкраданні колгоспного майна.

Як показують архівні матеріали, до розкрадання колгоспного майна були причетні не тільки рядові колгоспники, а досить часто й керівники колгоспів, райвиконкомів та інших державно-партійних структур. Наприклад, у 1947 р. під час перевірки у Київській області фактів порушень Статуту сільськогосподарської артілі у колгоспах Новошепелицького району серед інших були встановлені такі факти: «...в колхозах района взятые в личное пользование коровы секретарем райкома партии т. Гончаровым, председателем райисполкома т. Рубаником, заведующим районным отделом сельского хозяйства т. Сидоренко, а всего было взято руководящими работниками района и не возвращено колхозам на день проверки 14 коров. Заведующий отделом сельского хозяйства т. Сидоренко почти в каждом колхозе брал бесплатно продукты, семена, фураж» [20, арк. 279]. У результаті перевірки матеріали з порушеннями були передані слідчим органам. Про факти порушення Статуту інформували і самі колгоспники. Вони писали листи-скарги, заяви, анонімки до партійних органів різних рівнів або ж до газет. Потрібно наголосити, що у ході перевірок інформації такого роду часто виявлялися факти наклепів.

Певні покращення економічного та побутового стану колгоспників на початку 1950-х рр. не привели до припинення розкрадання колгоспного майна. У 1951 р. органами прокуратури УРСР до кримінальної відповідальності за це було притягнуто 8976 осіб. Найбільша кількість подібних фактів мала місце у Вінницькій (притягнуто до відповідальності 571 особу), Полтавській (532 особи), Кіровоградській (439 осіб) областях. У тому ж 1951 р. судами республіки було засуджено 443 голів колгоспів, з них за розбазарювання колгоспного майна 87 осіб і 356 осіб за посадові злочини, пов'язані, головним чином, із порушенням Статуту сільгоспартілі [21, арк. 23, 24]. Таким чином, Примірний статут сільськогосподарської артілі у повоєнний період залишався основним законом життя селян, хоча служив він лише потреbam держави або ж вико-

ристовувався певною категорією селян для зведення рахунків з керівниками колгоспів.

Отже, колгоспне виробниче життя селян Наддніпрянської України у повоєнний період було досить складним. Відновлення сільськогосподарського виробництва відбувалося повільними темпами. Серед головних причин можна назвати низький рівень матеріально-технічної бази, а також слабку матеріальну зацікавленість селянства. Система управління сільським господарством продовжувала базуватися на адміністративних методах і тому не могла вирішити проблеми колгоспів. Регламентоване Статутом сільськогосподарської артілі колгоспне життя ігнорувало потреби сільських жителів і їх особисті прагнення. Страх покарання за порушення правил Статуту та указу Президії Верховної Ради СРСР примушував селян виконувати роботу, яка не відповідала рівню оплати і не забезпечувала їх життя.

Бібліографічні посилання

1. *Вербицкая О. М.* Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву, середина 40-х – нач. 60-х гг. / О. М. Вербицкая – М., 1992.
2. *Веселова О. М.* Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод в Україні 1946–1947 років / О. М. Веселова, П. П. Панченко // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6. – С. 112–115.
3. Використати на польових роботах всіх корів // Зоря Полтавщини. – 1947. – 11 квіт.
4. Голод в Україні 1946–1947 років: докум. і матер. – К.; Н.-Й., 1996.
5. *Зубкова Е. Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Ю. Зубкова. – М., 1999.
6. *Кононенко В.* Повоєнна сільськогосподарська політика Радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України / В. Кононенко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія політика: зб. ст. – Вип. 8. – 2005. – С. 198–206.
7. *Назаренко М.* Відродження / М. Назаренко // Зоря Полтавщини. – 1994. – 13 жовт. *Нікілев О. Ф.* Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х р. р. ХХ ст.). / О. Ф. Нікілев – Д., 2004.
8. *Нікілев О. Ф.* Німецька окупація Дніпропетровщини та її наслідки / О. Ф. Нікілев // Вопр. германской ист.: сб. науч тр. – Д., 2001. – С. 239–246.
9. *Перехрест О. Г.* До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 199–207.
10. *Попов В. П.* Крестьянские налоги в 40-е годы / В. П. Попов // Социс. – 1997. – № 2. – С. 95–114.
11. Полтавщина. Історичний нарис / відп. ред. Г. М. Михайленко. – Полтава, 2005.
12. *Стецкевич В. В.* Наддніпрянське село в роки окупації 1941–1944 рр. (фрагменти нарису) / В. В. Стецкевич // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали сьомих наук. читань, присв. пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 2008. – С. 215–221.

13. Талан С. П. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946–1958 рр.) / С. П. Талан // Укр. іст. журн. – 1974. – № 3. – С. 25–35.
14. Учні допомагають колгоспникам // Ленінський шлях. – 1950. – 13 лип.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 23, спр. 3962.
16. Там само. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3992.
17. Там само. – Ф. 1, оп. 23, спр. 5716.
18. Там само. – Ф. 1, оп. 23, спр. 73.
19. Там само. – Ф. 1, оп. 23, спр. 5715.
20. Там само. – Ф. 1, оп. 24, спр. 1672.

Надійшла до редколегії 02.06.2011

УДК 94 (477).316.334.55

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ ТОРГІВЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ СЕРЕДИНИ 1950 – 1960-х рр.

Розглядається стан торгівлі на селі, спроможності її забезпечувати потреби сільських жителів, аналізуються чинники впливу такої ситуації на формування виробничої та соціальної структури села.

Ключові слова: село, торгівля, торговельна мережа, соціальні фактори, виробнича структура, соціальна структура.

Рассматриваются состояние торговли на селе, ее возможности обеспечивать потребности сельских жителей, анализируются факторы влияния такой ситуации на формирование производственной и социальной структуры села.

Ключевые слова: село, торговля, торговая сеть, социальные факторы, производственная структура, социальная структура.

It is examined the condition of the commerce in the village, it's providing, the country's inhabitant's necessities, it is analyzed the facts of having influence of this situation on the forming the production and social structure of the country.

Key word: willage, agrarian policy, collective farm, social factors professional structure, social structure.

Аграрна проблематика є однією з провідних у вітчизняній історичній науці. Проте за радянської доби дослідники основну увагу приділяли виробничій складовій [1, 5]. Лише з кінця 80-х – початку 90-х рр. минулого століття увагу науковців почала привер-

тати соціальна її складова. Так, з'явилися праці, в яких предметом дослідження виступали культурні зміни на селі, стан його побутової, житлово-комунальної сфер, соціальної інфраструктури села взагалі. Але дані аспекти в них розглядаються безвідносно до інших проблем села, виокремлено, як самостійний предмет дослідження [6, 8]. У результаті склалася історіографічна ситуація, коли такий важливий аспект історії села, як формування його соціальної структури, зокрема виробничої інтелігенції, включаючи фактори, що впливали на цей процес, не знайшов належного висвітлення. Тож дане повідомлення є спробою заповнити існуючу наукову прогалину.

Фактором, що значною мірою і визначав наміри й бажання працюючих у матеріальному виробництві села, виступала соціально-побутова ситуація в ньому самому, спроможність належним чином задовольнити проблеми соціально-побутового характеру його працівників. Важливе місце при цьому належало, зокрема, системі торгівлі. Від стану її розвитку, спроможності повноцінно реагувати на потреби населення і залежали ефективність його (сільського населення) функціонування в умовах села. Проте у роботі всіх без винятку складових даної системи містилися досить серйозні невідповідності.

Так, мережа торговельних закладів, яка на середину 1950-х рр. у кількісному плані лише досягла довоєнного рівня, була далекою від оптимальної. Наприклад, у 1955 р. у 29% сільських районів не було жодного магазину з продажу господарсько-побутових, а у 21% – культурно-побутових товарів [4, с. 72]. І питання щодо вдосконалення у цьому напрямку вирішувалося державою досить неквапно. На 1960 р. існувала потреба у відкритті в сільській місцевості 12000 магазинів, і зробити це планувалося за 3 роки – проте на кінець 1965 р. з даної кількості магазинів функціонувало лише 6349 [9, арк. 36]. Тому тисячі селян мусили купувати хліб, сірники та все інше необхідне у сусідніх селах, де були торговельні пункти.

В якісному значенні сільська торговельна мережа виглядала теж не кращим чином. Переважна більшість крамниць розміщувалася у невеличких дерев'яних або глинобитних будівлях, часто непристосованих для таких цілей. Наприклад, у 1960 р. 5000 магазинів взагалі знаходилися у непридатних для торгівлі спорудах [9, с. 36]. Торговельні заклади зазвичай не мали складських приміщень, холодильників, що серйозно перешкоджало торгівлі продуктами харчування, особливо теплої пори року. Для села і його мешканців автоматично ставали дефіцитними такі групи товарів, як м'ясо-ковбасні вироби, свіжі й морожені рибо- та морепродукти, торти, тістечка тощо. Обмежені виробничі площі звужували й асортимент товарів, що надходи-

ли до магазинів, і навіть цей мінімум доводилося розміщувати з порушенням санітарно-гігієнічних норм.

Характерна особливість сільської торгівлі полягала як в обмеженості асортименту товарів, так і в кількісній його недостатності для забезпечення потреб населення. Магазини хронічно не доотримували навіть крам, що входив до кола товарів повсякденного попиту. Тож звичним явищем для села була відсутність по декілька днів, а то й тижнів у крамницях чаю, тютюну, солі, гасу тощо. Сталість такої ситуації могли витримати лише невибагливі сільські жителі. Працівники ж, що проживали у господарствах за направленням, стикаючись з такими випадками, сприймали їх далеко не завжди як такі, з якими слід миритися. Тим більше, що масштаби дефіциту самого необхідного у селянському побуті впродовж років були суттєвими. Так, обстеження тільки великих сільських магазинів, зроблені у 1955 р., виявили у третини з них відсутність гасу, сірників, господарського мила, солі, тютюну і т. ін. [10, арк.1].

Протягом наступних років ситуація мало змінилася. Абсолютно незадовільно забезпечувалася сільська торговельна мережа товарами широкого вжитку – як продуктовими, так і промисловими. Стосовно товарів продовольчої групи не витримувалася навіть визначений державою спеціально для села так званий обов'язковий мінімум. До нього входили: цукор, дешеві види карамелі (переважно без обгортки, типу «подушечки», «бін-бон», «горошок»), борошно, макаронні та хлібо-булочні вироби, крупи з пшениці, ячменю й проса, консерви з бичків та кільки у томаті, дешеве вино, горілка. Постійно не забезпечувався попит населення на масло, сир, молочні продукти. Не завжди можна було придбати цукерки в обгортці, харчову соду та оцет, які використовувалися не лише в їжу, а й для миття посуду та в інших сферах побутової та господарської діяльності. Надзвичайною рідкістю в крамницях були шоколадні цукерки, розфасовані у коробки, свіжа, морожена або копчена риба. Делікатесами вважалися такі звичні для міста продукти, як оселедці, морозиво, соки й джеми. Про це свідчать дані перевірки сільської торговельної мережі республіки, зроблені за дорученням постійної комісії Верховної Ради України по торгівлі та громадському харчуванню у лютому 1960 р. (див. таблицю).

У подальшому становище практично не змінювалося. Потреби села у продуктах харчування за багатьма позиціями залишалися незабезпеченими. У 1963 р. постійна комісія Верховної Ради з питань торгівлі і громадського харчування у своїй записці до Президії ВР констатувала: «Попит сільського населення на рибні консерви постійного асортименту (бички та кільки в томаті. – *О. Н.*) не задовольняється. А також на крупу в широкому асортименті, макарони

ронні вироби, рибні товари, крохмаль, соду харчову, кондитерські вироби поліпшеного асортименту та в розфасовці» [15, арк. 6]. У наступному 1964 р. такий стан сільської торгівлі підтвердило також її республіканське керівництво. Воно прямо заявило, що упродовж року сільське населення було забезпечено цукром лише на 63 %, рибними консервами – на 81%, дріжджами – на 42 %, содою харчовою – на 43 % [12, с. 4]. Але вкрай незадовільно село постачалося новими й сучасними продуктами харчування, популярними у споживачів. Так, уся сільська торгівля отримала того року від замовленого лише 35 % кави, 29 % майонезу, 14 % молочних концентратів, тобто згущеного молока, вершків кави та какао [12, с. 4] (ніби сільським жителям були протипоказані ці види продуктів, а їх діти не бажали ними поласувати). Це в той час, коли в містах баночками зі згущеним молоком виставлялися вітрини магазинів, оскільки пропозиція його перевищувала там попит, а у майонезу, через надлишок надходження його до торгової мережі, виходив термін придатності ще до його продажу. Фактично забезпечення сільської торгівлі продуктами харчування відбувалося так, як і фінансування всієї сільськогосподарської галузі, тобто за залишковим принципом.

Таблиця

Стан забезпеченості потреб сільського населення продовольчими товарами у 1960 р. [15, арк. 4; 17, арк. 6]

Вид продукту	Загальна кількість перевірених крамниць	Кількість магазинів, де зазначеного продукту не виявлено	Відсоток
Борошно	100	67	67
Хлібо-булочні вироби	268	91	33,9
Макаронні вироби	373	194	61,5
Крупа	154	100	64,9
Цукор	154	122	79,2
Вироби з цукру	–	–	30,0
Кондитерські вироби в обгортці	–	–	40,0
Варення, джеми, повидло	270	60	22,2
Чай	270	22	8,1
Олія	352	11	27,8
Маргарин	360	187	51,9
Оселедці	239	40	16,7
Горілка	134	11	8,2

Закінчення таблиці

Вид продукту	Загальна кількість перевірених крамниць	Кількість магазинів, де зазначеного продукту не виявлено	Відсоток
Вино	44	13	29,5
Сіль	127	9	7,1
Сир	53	23	43,4
Консерви	270	98	36,3
Оцет	—	—	44,0
Сода харчова	—	—	42,0

За таким же принципом здійснювалося забезпечення села і товарами промислової групи. Тому в мережі сільської торгівлі складно було придбати будівельні матеріали: цеглу, ліс, скло тощо. Значною проблемою було купити вугілля. Дефіцит існував на взуття та одяг. Частим явищем була відсутність у продажу навіть найбільш ходових речей, якими повсякденно користувалися на селі: кирзових та гумових чобіт, фуфайок, тілогрійок, ватних штанів. Рідкістю були меблі, радіотовари, різні інші необхідні у побуті та повсякденному житті товари. Це викликало постійні серйозні нарікання сільських покупців. Так, у 1955 р. мешканка с. Сотниця-Балка Новоградівського району Кіровоградської області Віра Степанчук у листі до газети «Радянська Україна» писала: «В наш сільський магазин за п'ять років не завезли жодного радіоприймача, мотоцикла. Не можна купити м'якого стільця, дивана, патефона» [6, с. 95].

Упродовж років ситуація залишалася практично незмінною. Про це свідчили матеріали відповідних державних, партійних, господарських установ. Так, Центральне статистичне управління республіки у своїй аналітичній записці «Про стан забезпеченості матеріальної спроможності і потреб робітників, службовців і колгоспників сільської місцевості за 1959 р. та перший квартал 1960 р.» прямо заявляло, що «...в сельских магазинах зачастую не хватает таких товаров, как ковры, стульев, карнизов, буфетов, отсутствует и необходимый ассортимент по краскам, белилу, гвоздям, столярке, а эти товары пользуются большим спросом у населения» [16, арк. 3,4]. Це ж засвідчувало і керівництво самої Укоопспілки, яке стверджувало, що причина такої ситуації полягала у хронічному ігноруванні відповідними плануючими державними органами та промисловими організаціями їх замовлень. Замовлення просто не виконувалися. Причому не те, щоб на рівні потреб сільського населення, а навіть на рівні тих мінімальних заявок, які робилися сільськими торговельними ор-

ганізаціями. І наводилися приклади за десятками позицій. Наприклад, у 1960 р. споживча кооперація отримала лише 14 тис. холодильників замість замовленого мінімуму у 30 тис., телевізорів – 30 тис. замість замовлених 70 тис., меблів – 66 % відповідно до заявки (до того ж досить обмеженого асортименту), скоб'яних виробів лише 31,3 %, цементу – 56,5 %, скла віконного – 56,3 %, а шиферу – взагалі 25,1 % від замовленого [13, с. 104,106].

Аналогічно відбувалося забезпечення потреб сільського населення у швейних виробках, тканинах, взутті різного виду й призначення, причому без огляду на вікові, статеві та соціальні категорії населення. Це робило традиційною відсутність у сільських магазинах потрібних суконь, халатів, сарафанів, сорочок тощо як для дорослих, так і для дітей, як для літніх людей, так і для осіб молодого й середнього віку. Так, у 1960 р. сільська торгівля була забезпечена костюмами чоловічими і жіночими лише на 66%, пальтами жіночими – на 65%, сукнями – на 69 % [13, с. 103].

У продажу не було модельного взуття, як жіночого, так і чоловічого. Ніби на селі не збиралися на свята, не ходили в гості й взагалі не хотіли гарно одягатися. Вкрай мало було чоловічого та жіночого хромового взуття масового пошиву. Не задовольнявся попит сільського населення на швейні вироби весняно-літнього асортименту, на чоловічий і дитячий бавовняний одяг, сорочки, спідню білизну. Не вистачало навіть такого атрибуту вбрання, як панчохи. У тому ж році сільські магазини не отримали 11,5 млн. пар жіночих та ще 3,5 млн. дитячих пар панчох [13, с. 107]. Конкретно ж на місцях ситуація виглядала так, як, наприклад, у Черкаській області. Там у 25 з 92 перевірених сільських крамниць були відсутні бавовняні тканини, у 35 – панчішні вироби, у 22 – дитячі зимові пальта, у 19 – демісезонні [13, с. 34].

Взагалі проблема забезпечення дітей взуттям та одягом, особливо з огляду на смаки підростаючого покоління й вимоги часу, з роками все більше загострювалася. Хронічно не задовольнялися потреби у шкільній формі учнів сільських шкіл як літнього, так і зимового призначення, сучасних швейних виробках. Особливо ж незадовільно відбувалося забезпечення потреб сільських дітей трикотажними, тобто більш престижними на той час виробами. Так, наприклад, у 1964 та 1965 рр. дитячих вовняних сорочок торговельною мережею було отримано лише 11,8 % від замовленого, напівбавовняних – 20 %, светрів напівбавовняних – 29,7 %, костюмів трикотажних, в яких у школах проходилися заняття з фізкультури, – на 54,4 % [11, арк. 36].

Такі ж проблеми існували й у забезпеченні сільського населення товарами господарсько-побутового призначення, дрібним інвентарем, різними іншими речами, необхідними для нормального жит-

тя. У багатьох магазинах не завжди можна було придбати необхідні скоб'яні товари, кухонне приладдя, посуд, інструменти для столярних, слюсарних чи інших дрібних робіт, що завжди виконуються у повсякденному побуті, швейні машинки і навіть голки, товари особистої гігієни тощо. Нерідко у крамницях були відсутні й такі необхідні у господарюванні на селі речі, як відра, пили, сапи, сокири, коси тощо. Дуже часто у продажу не було багатьох речей галантерейної групи, різних дрібничок на зразок гудзиків, лез, гаманців, портсигарів, губної помади, медальйонів чи брошок, що роблять життя більш зручним і приємним.

Матеріали відповідних державних органів у цьому плані щорічно малювали досить нерадісну картину. Так, у 1960 р. у своїй черговій записці до ЦК КПУ про заходи щодо покращення торгівлі на селі керівництво Укоопспілки, відзначаючи реальний стан справ у цій царині, відверто говорило, що «...спрос сельского населения на ряд важнейших товаров постоянно не удовлетворяется» [9, арк. 35]. Серед таких товарів наводилися електропобутові, галантерейні та скоб'яні вироби, цвяхи, вили, мотики, коси та інші товари виробничого, побутового і господарського призначення. Постійна комісія Верховної Ради з питань торгівлі і громадського харчування також регулярно відзначала таку прикру для села та його мешканців ситуацію. На своєму засіданні у березні 1960 р. вона констатувала, що хронічно не забезпечуються потреби колгоспників у товарах культурно-побутового призначення. Конкретно ж у місцевому вимірі ситуація виглядала так, як, наприклад, у Кегичівському районі Харківської області. Там у всіх магазинах його споживспілки у продажу взагалі не було алюмінієвих каструль, фаянсового посуду, тарілок, чашок, навіть «ремешков для часов и многих других товаров» [13, арк. 134].

Обстеження сільської торговельної мережі, що відбувалися протягом наступних років, постійно фіксували незмінність ситуації. У 1965 р. постійна комісія Верховної Ради з питань торгівлі та громадського харчування фактично визнала хронічне незабезпечення сільською торгівлею потреб населення навіть у самому необхідному. Так, з перевірених у республіці крамниць на наявність у них товарів виробничо-господарського призначення виявилось, що 69,1 % з них у продажу не мали примусів, 30,4 % – кірогасів, 26,9 % – газових ламп, 8 % – фітілів до них, 20 % – чайників для води, 33 % – чайників для заварювання чаю; з дрібного сільськогосподарського інвентаря – лопат не було у 8,7 % з означених крамниць, вил – у 27,8 %, сокири – у 12,2 %, кіс – у 6,5 %, серпів – у 30 %, санок – у 51,3 %; крім того, «...от колхозниц поступало много жалоб, что в магазинах нет гребней, вазелина, много других товаров» [14, с. 95].

У той самий час за таких значних недопостачань товарів і хронічного незабезпечення потреб селян поліції сільських крамниць не ви-

глядали доволі пустими. Це пояснювалося направленням промисловими підприємствами і плануючими організаціями сюди у значній кількості інших товарів – тих, що не користувалися попитом у селян. Тому й мала місце видимість благополуччя у забезпеченості торговельної мережі. Самі ж керівники Укоопспілки, районних партійних радянських органів засуджували таку практику, постійно вказуючи на значну затовареність неходовими товарами. У 1960 р. постійна комісія Верховної Ради УРСР з питань торгівлі і громадського харчування констатувала, що в селі республіки «...значно перевищено замовлення на речі, що не користуються попитом у сільського населення» [13, с. 103].

Про масштаби насиченості сільської мережі України неходовим товаром говорять дані, які стосуються магазинів Адамівської сільської ради Криничанського району Дніпропетровської області. У мережі всіх її крамниць залежалого товару знаходилося на суму 280 тис. крб [2, арк. 6, 23], що в сучасному грошовому вимірі дорівнює приблизно 1 млн. грн.

До такого стану із забезпечення попиту і потреб сільського населення додався і такий фактор, як ціна краму. У сільській торговельній мережі один і той же товар коштував дещо дорожче, аніж у місті. Фактично і без того низькі заробітки селян держава ще більше знижувала завищеними цінами. Це викликало нерозуміння багатьох тих, хто прибував до села.

Проблеми з недостатністю асортименту товарів та невідповідністю забезпечення попиту сільських жителів відбувалися на тлі ще й таких реалій сільського життя, як нерегулярність роботи магазинів. Вони починали працювати й закривалися не за графіком, а за бажанням продавців. Ті навіть попередньо не повідомляли про це покупців, через що селяни не завжди могли задовольняти свої потреби у тому, чим торгували крамниці. Це викликало серйозне незадоволення населення, особливо представників працюючих верств, які з виробничих причин не мали можливості відслідковувати час появи продавців у магазині. Ось що з цього приводу говорила на засіданні Дніпропетровського сільського обкому партії завфермою одного з колгоспів цієї області І. Костенко: «Ухожу в п'ять часов – магазин закрит. Прихожу в семь часов – магазин закрыт» [2, арк. 111].

Часто сільські магазини не працювали у вихідні та святкові дні, закривалися на обідню перерву значно раніше, і тривала вона по кілька годин. Нормою було для продавців не працювати весь день, в який вони відправлялися до району за товаром. Коли ж відбувалися ревізії, паузи в роботі крамниць затягувалися на кілька тижнів, і селяни взагалі опинялися в скруті. Взагалі загальноприйнятою на селі була практика закриття на довгий проміжок часу крамниць будь-якими перевіряючими структурами.

Така ситуація примушувала селян купувати необхідне у магазинах міста. Щоб придбати собі, своїм рідним продукти, одяг, взуття, інші речі, вони регулярно їздили до міста. За даними статорганів республіки, тільки з причин відсутності за місцем проживання необхідних товарів або через дуже обмежений їх вибір до міста спеціально виїжджало упродовж року 44,5 % сільських родин [6, с. 130].

Незадовільний стан торгівлі на селі негативно позначався на настроях людей. Вимушені поїздки до міста у пошуках необхідних товарів відволікали їх від нагальних проблем як на виробництві, так і у власному присадибному господарстві, потребували додаткових витрат позаробочого часу та коштів, впливали на морально-психологічний стан і, зрештою, змушували багатьох замислюватися над перспективами перебування у таких умовах для себе й своїх близьких.

Бібліографічні посилання

1. *Вылцан М. Н.* Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945–1958) / М. Н. Вылцан. – М., 1969.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1703, оп. 1, спр. 605.
3. ДАДО. – Ф. 9823, оп. 2, спр. 418.
4. *Завальнюк О. М.* Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – К., 2004.
5. *Зверев С. М.* Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951–1959) / С. М. Зверев. – К., 1969.
6. *Рибак В. І.* Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – поч. 90-х рр. XX ст.) / В. І. Рибак. – К., 1997.
7. *Романюк І. М.* Українське село у 50-тих–першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
8. *Тимченко С. М.* Українське село: проблеми етно-соціальних змін. 1959–1989 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 296, оп. 8, спр. 1669.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 296, оп. 8, спр. 816.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 296, оп. 8, спр. 605.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 296, оп. 8, спр. 244.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 296, оп. 8, спр. 44.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 142.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 144.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 582, оп. 24, спр. 806.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 31, спр. 1596.

Надійшла до редколегії 03.10.2011

УДК 94 (477) «1990–2000»

В. Г. Панченко

ГО «Інститут суспільних досліджень»

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 1990-х рр.

Йдеться про відновлення діяльності Організації українських націоналістів на території України після багаторічного перебування в еміграції. Проаналізовано процеси легалізації та включення ОУН в політичне життя незалежної держави, її організаційне оформлення та основні напрямки суспільно-політичної активності.

Ключові слова: ОУН, легалізація, мельниківці, бандерівці, великий збір, КУН, Слава Стецько.

Речь идет о возобновлении деятельности Организации украинских националистов на территории Украины после многолетнего пребывания в эмиграции. Проанализированы процессы легализации и включения ОУН в политическую жизнь независимого государства, ее организационное оформление и основные направления общественно-политической активности.

Ключевые слова: ОУН, легализация, мельниковцы, бандеровцы, большой сбор, КУН, Слава Стецько.

The article is devoted to renewal of activity of the Organization of the Ukrainian nationalists in territory of Ukraine after long-term stay in emigration. Processes of legalization and inclusion OUN in political life of the independent state, organizational registration and the basic directions of political activity are analyzed.

Key words: OUN, legalization, melnykivtsi, banderivtsi, the big gathering, CUN, Slava Stetsko.

Демократизація суспільно-політичного життя України в роки «перебудови» та отримання нею незалежності поставили перед українською політичною еміграцією суттєві та якісно нові завдання. Те, про що мріяли, що виборювали представники усіх напрямків та осередків української діаспори протягом фактично 70 років, нарешті здійснилося й стало реальністю. Отримавши можливість перенести свою діяльність на власне українські терени, еміграційні політичні течії разом з тим зіткнулися з низкою серйозних проблем. Внаслідок багатолітнього ізольованого існування радянської України у повоєнний період було майже повністю втрачено той зв'язок, який існував ще на початку 1950-х рр. між політичними групами закордонного українства та населенням самої України. Саме ця відірваність, незнання й нерозуміння пострадянських реалій з боку борців діаспор за незалеж-

ність і спричинили помітний ідеалізм в їх поглядах і підходах до процесів розбудови держави. З іншого боку, в українському радянському суспільстві кінця 1980-х – початку 1990-х рр. еміграційні організації та їх представники були фактично невідомі для широких кіл населення. Особливо складною була ситуація на Наддніпрянщині. Якщо на західноукраїнських теренах було ще багато людей, які особисто брали участь у визвольній боротьбі, то в таких містах, як Харків, Запоріжжя, Дніпропетровськ, про ОУН знали хіба що з радянських агіток.

Отже, метою даної наукової розвідки є висвітлення процесу та форм легалізації в Україні різних напрямків еміграційної Організації українських націоналістів на початку 1990-х рр., а також аналіз їх діяльності протягом кінця ХХ ст., у тому числі спроб долучитися до політичного життя незалежної держави.

В сучасній українській історіографії питання легалізації та діяльності ОУН в Україні, на відміну від попередньої історії даної організації, поки що не отримало ґрунтовного фахового вивчення. Комплекс напрацювань з даної проблематики представлений поодинокими фрагментарними сюжетами в роботах І. Гуцуляка [1], Г. Касьянова [3], В. Олеськіва [5] та ін. Причому, як правило, в центрі уваги дослідників знаходиться діяльність найбільш активної представниці націоналістичного руху – ОУН (б). Що стосується джерельної бази, яка дозволяє дослідити існування різних напрямків ОУН на власне українських теренах, то вона представлена програмними документами таких організацій, як ОУН (б) [4, 8], КУН [6, 10] та ОУН (м) [7].

Серед діаспорних політичних течій найбільш активну позицію протягом повоєнної доби займав український націоналізм, який, як відомо, ще до кінця 1950-х рр. силами ОУН – УПА продовжував у Західній Україні збройну боротьбу проти радянського режиму. Разом з тим націоналістичний рух не уникнув процесів подальшого розділення на окремі осередки та угруповання, будучи представленим наприкінці 1980-х рр. трьома основними напрямками – ОУН бандерівців (або ж революційна), ОУН мельниківців та ОУН «за кордоном» (або ж «двійкарі» – від двох головних опозиціонерів С. Бандери – З. Матли та Л. Ребета) [3, с. 466]. Причому стосунки між зазначеними течіями склалися традиційно непросто і нерідко конфронтаційно. Бандерівці звинувачували мельниківців у колабораціонізмі, мельниківці бандерівців – у братовбивствах, а разом вони критикували «двійкарів» і таврували їх як самозванців, опортуністів, ревізіоністів тощо.

Протягом повоєнного періоду всі три ОУН здійснювали активну діяльність в основних країнах поселення української еміграції. Найчисельнішою була бандерівська Організація українських націоналістів (офіційна назва – Закордонні частини (ЗЧ) ОУН), яку після вбивства

в 1959 р. С. Бандери очолював С. Ленкавський, а з 1968 р. – Я. Стецько. Під її впливом знаходилися такі впливові громадські організації, як Об'єднання Українців Франції, Союз Українців Франції, Союз Українців у Британії, Організація Оборони чотирьох Свобід у США, Ліга Визволення України в Канаді, Спілка української Молоді та ін. [1]. Друкованими рупорами ОУН (б) виступали часописи «Шлях Перемоги», «Гомін України», «Визвольний Шлях», «Ukrainian Review». Крім того, ЗЧ ОУН відігравали головну роль в Антибільшовицькому Блоці Народів.

У свою чергу під впливом ОУН (м), яку після смерті А. Мельника в 1964 р. очолив О. Штуль-Жданович, знаходилися Українська Національна Єдність у Франції, Організація Державного Відродження у США, Українське Національне Об'єднання в Канаді, «Відродження» в Аргентині [2, с. 130]. Мельниківцями видавалися газети «Українське Слово», «Новий Шлях» і «Самостійна Україна». Обидві ОУН користувалися чималим впливом в Українському Конгресовому Комітеті Америки і у Світовому Конгресі Вільних Українців.

Особливістю ОУН (з) – «двійкарів» – була її пов'язаність з програмою III Великого Надзвичайного Збору ОУН 1943 р. та об'єднання в своєму середовищі значної частини інтелектуальних діячів, викладачів університетів і публіцистів. Офіційним друкованим органом ОУН «за кордоном» виступав місячник «Український Самостійник», а серед інших видань варто назвати найвпливовіший друкований орган серед української діаспори – журнал «Сучасність».

Отже, початок кардинальних змін суспільно-політичного життя на українських землях націоналістичний рух зустрів розпорошеним на три окремі організації. Причому кожна з них в підсумку по своєму відповіла на виклики нової доби та появу незалежної української держави. Так, ОУН (з) фактично відмовилася від розгортання активної діяльності в Україні, надалі зосередившись на культурно-просвітницькій праці в країнах перебування української діаспори [1]. Ідеологія «двійкарів» трансформувалася в ідеологію так званого ліберального націоналізму, який є дуже близьким до ідеології мельниківців. Часто ці організації виступають як союзники. Одним з небагатьох проявів діяльності ОУН (з) в Україні є продовження видання часопису «Сучасність» в Києві (з 1991 р.), співредакторами якого виступили Т. Гунчак та І. Дзюба. Цікаво, що це видання швидко стало популярним в Україні, причому його читали інтелектуали як у Львові, так і в Харкові, Черкасах.

Що ж до мельниківців, то їх організація ще на початку 1970-х рр. остаточно перейшла на демократичні позиції, тісно зблизившись з колишніми ідеологічними опонентами – республіканським осередком та Державним центром УНР в екзилі. Більше того, голова ОУН (м)

М. Плав'юк (з 1979 р.) обійняв посаду Президента Української Народної Республіки в екзилі (1989 р.), урочисто склавши свої повноваження перед керівником незалежної української держави Л. Кравчуком у серпні 1992 р.

У травні 1993 р. мельниківська ОУН провела XII Великий збір – перший в Україні (м. Ірпінь Київської обл.), який засвідчив, що організація, зберігаючи традиційну назву, остаточно перетворилась на громадську організацію національно-демократичного характеру. У програмі, ухваленій збором, наголошувалося на тому, що український націоналізм є засобом боротьби за універсальні права найширших верств, що це – демократичний рух, який не претендує на винятковість та ідеологічну монополію. З ідеологічних настанов початкового періоду існування ОУН залишився хіба що постулат органічності націоналізму, його укоріненості у «внутрішній природі і потребах нації» [7, с. 285]. Аналіз ситуації в Україні, пропозиції щодо організації державної влади, розвитку економіки, забезпечення національної безпеки, гарантій соціальної політики та розвитку освіти, науки й культури – усі ці положення програми будувалися на принципах політичного плюралізму та демократії.

Фактично ОУН (м), зберігаючи традиційну назву і надалі запечуючи принцип партійності для націоналізму (24 вересня 1993 р. її під традиційною назвою «ОУН» зареєстровано в Україні як «громадську організацію» [9]), перетворилася на громадсько-політичне утворення національно-демократичної орієнтації. Мельниківська газета «Українське Слово», що раніше видавалася у Парижі, 1992 р. перенесла свою діяльність до Львова (редактор Й. Лось), а у 1993 р. – до Києва (редактор М. Вербовий). Крім того, 1992 р. у Києві було започатковано видання журналу «Розбудова Держави».

Найбільш активно в організаційно-політичному плані на українських теренах виявилася третя гілка Організації українських націоналістів – бандерівська (революційна). Вже в липні 1991 р., через рік після появи Декларації про державний суверенітет України, коли невідворотність кардинальних змін у житті України та всього Радянського Союзу стала очевидною, на еміграції відбувся знаковий VIII Надзвичайний Великий Збір ОУН, участь в якому вперше взяли делегати з України [4, с. 1159]. На Великому Зборі було обрано нове керівництво організації, яку очолила С. Стецько, а також прийнято низку постанов щодо поточної ситуації в Україні та окреслено коло першочергових завдань щодо розбудови майбутньої незалежної держави.

Прагнучи брати якомога ширшу й активнішу участь у розбудові української незалежної держави, ОУН (б) пішла на легалізацію власного становища в Україні шляхом створення політичної партії, яка мала б включитися у боротьбу за представництво у законодавчій та

виконавчій владі. Причому симптоматичним виглядає те, що легалізувалися бандерівці не під власним іменем, а створили нову організацію – Конгрес Українських Націоналістів (КУН). На думку Г. Касьянова, це пояснювалося тим, що ОУН (б) прагнула зберегти «революційну незайманість», тоді як гасло КУН дозволяло адаптуватися в ідеологічному сенсі, не поступаючись, вже-таки, антикварними принципами [3, с. 473].

Отже, 18 жовтня 1992 р. на Установчому з'їзді у столиці України було проголошено створення політичної партії – Конгресу Українських Націоналістів, на чолі якої було обрано голову ОУН (б) С. Стецько [5, с. 1196]. Вже 26 січня 1993 р. новостворену партію було офіційно зареєстровано Міністерством юстиції. В основу програми КУН були покладені тези VIII Надзвичайного Великого Збору ОУН 1991 р., причому навіть текстуально даний документ багато в чому повторював програмні засади бандерівської ОУН. Остаточною ідейно-політичною платформою КУН була сформульована під час роботи Першого Всеукраїнського Збору Конгресу Українських Націоналістів, що відбувся у Києві 2–4 липня 1993 р.

У вступі до Програми КУН зазначалося, що «...український націоналістичний рух активно включається в політичну боротьбу з метою утвердження проголошеної Української Держави та виповнення її українським національним змістом на всіх відтинках життя. За ініціативою Проводу ОУН покликається до життя Конгрес Українських Націоналістів – широкий фронт націоналістів, симпатиків ідей українського націоналізму, щирих патріотів та ідейно споріднених політичних партій і суспільно-громадських організацій» [6, с. 132]. Іншими словами, завдяки діяльності КУН бандерівці прагнули не лише зайняти певну нішу в політичному житті молодшої незалежної країни, але й виступити через новостворену організацію своєрідною об'єднавчою платформою для всіх націоналістично спрямованих сил.

Цей намір чітко відображений і серед головних завдань політичної партії, зафіксованих Статутом Конгресу Українських Націоналістів: на другому місці після утвердження і розбудови Української Самостійної Соборної Держави тут поставлено «об'єднання зусиль націоналістів для ширення і координування націоналістичного руху» [10, с. 142]. Таким чином, як і в еміграції, ОУН (б) продовжувала свою політичну лінію на здобуття першості в українському націоналістичному русі.

Втім уже на цій початковій стадії діяльності КУН стало цілком очевидно, що об'єднання широких кіл націоналістів буде далеко не простою справою. Так, улітку 1993 р. критики С. Стецько з бандерівського середовища на знак протесту проти створення КУН заснували іншу політичну організацію під назвою ОУН в Україні (ОУНвУ), яку очо-

лили М. Сливка та І. Кандиба. Вона була зареєстрована як політична партія Міністерством юстиції України під тією ж назвою 17 листопада 1993 р., а офіційним рупором ОУНвУ стала газета «Нескорена Нація» (редактор – О. Салюк). Утім помітної ролі в суспільно-політичному житті України ця нечисленна організація не відігравала і не відіграє, не спромігшись навіть жодного разу під час виборів потрапити до парламенту.

Першим же практичним кроком у політичній діяльності Конгресу Українських Націоналістів стала участь представників цієї партії у парламентських виборах 1994 р., коли Конгрес отримав 8 депутатських місць у Верховній Раді України – до речі, найбільший успіх за весь період свого існування. Та в цілому ситуація в країні середини 1990-х рр. засвідчила відсутність помітної підтримки націоналістичних ідей та політичних сил з боку населення, що викликало певне розчарування серед бандерівців, хоч і не зменшило прагнення брати якомога активнішу участь у політичному житті України. Особливо помітною стала відсутність поважної підтримки ОУН в Наддніпрянщині.

У зв'язку з цим активізувалася ОУН (б), що провела восени 1996 р. свій IX Великий Збір, під час роботи якого була дещо відкоригована тактика політичної поведінки організації. Зокрема, наголошувалося на необхідності остаточної ліквідації залишків радянської системи у всіх сферах життя українського суспільства та посилення боротьби проти «посовєтської компартійної номенклатурної олігархії» [8, с. 1329], що фактично залишилися при владі попри задеклароване оновлення та демократизацію суспільно-політичної та державної системи України.

Великий Збір бандерівської ОУН 1996 р. також засвідчив наростання політичної конкуренції між партіями та організаціями всередині правового правоцентристського середовища. Так, у Програмових Постановах IX Збору підкреслювалося, що «...революційна ОУН чітко й однозначно ідеологічно розмежовується з націонал-демократами і відмежовується від тих політичних сил в Україні, які називають себе націоналістичними, а правдиво такими не є, і такими, що підшиваються під ім'я ОУН..., будучи насправді псевдонаціоналістичними» [8, с. 1334]. Малися на увазі численні дрібні організації націоналістичного типу, що постали в першій половині 1990-х рр.: УНА-УНСО, ОУНвУ, Державна Самостійність України та ін. Крім того, було підтверджено роль КУН як організації для практичної політичної діяльності, що виступає фактичним продовженням свого ідейно-теоретичного керуючого органу – ОУН (б).

Разом з тим розпорошеність націоналістичних організацій наочно засвідчила їх слабкість на політичній арені тогочасної України.

Розуміння такого несприятливого становища спонукало лідерів бандерівської ОУН (і, відповідно, КУН) до пошуку компромісів з іншими політичними силами, близькими за ідеологічною платформою. Наслідком такого зрушення стала поява на наступних парламентських виборах 1998 р. спільного виборчого блоку партій «Національний фронт» у складі Конгресу Українських Націоналістів, Української консервативної республіканської партії та Української республіканської партії, підтриманого мельниківцями та ОУНвУ [1]. Передвиборче об'єднання, яке виступило з програмою «Україні – українську владу!», отримало всього декілька депутатських мандатів, а лідер партії – і одночасно голова ОУН (б) – С. Стецько прийняла присягу від імені Верховної Ради 3-го скликання як найстарший за віком депутат парламенту.

Подальший перебіг подій засвідчив неспроможність націоналістичних сил щодо широкого ефективного об'єднання на спільних ідейних засадах, чому завадили як об'єктивні обставини, так і особисті амбіції тих або інших політичних лідерів. Найпотужніша з оунівських організацій – бандерівська – попри успішну легалізацію та створення власної політичної партії так і не спромоглася перетворитися на впливовий чинник внутрішньополітичного життя України. У рамках її діяльності продовжується видання на українських теренах часописів «Визвольний Шлях» та «Шлях Перемоги», проводяться наукові конференції та ідеологічні дискусії, популяризується героїчна боротьба ОУН-УПА, але в суто практичній політичній площині здобутків фактично не помітно.

Певним чином такий незначний резонанс від діяльності організацій, що протягом багатьох десятиліть вели послідовну і запеклу боротьбу за незалежну українську державу, пояснюється суттєвою розбіжністю тих очікувань та ідейно-теоретичних конструкцій, що домінували в еміграційному середовищі, складними та далеко не однозначними власне українськими реаліями. Своєрідний романтичний оптимізм українських націоналістів великою мірою було зруйновано суворю дійсністю пострадянського перехідного періоду в історії України 1990-х рр.

Бібліографічні посилання

1. Гуцуляк І. Організації українських націоналістів після другої світової війни (Ідеологічний аспект) / І. Гуцуляк // Золотий грифон: Журнал української геополітики, філософії та культури. – 2002. – № 1 // <http://newright.il.if.ua/igog.htm>
2. Жуковський А. Життя і творчість Олега Штуля-Ждановича / А. Жуковський // За державну самостійність України: Українська Держава – спільне добро всіх її громадян. Матеріали Десятого й Сьомого Великих Зборів Українських Націоналістів. – Париж, 1985. – С. 117–133.

3. *Касьянов Г. В.* Ідеологія Організації Українських Націоналістів / Г. В. Касьянов // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К., 2005. – С. 445–478.

4. Комунікат про відбуття VIII Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів // *Визвольний шлях*. – 1991. – № 10. – С. 1159–1161.

5. *Олеськів В.* Діяльність Організації Українських Націоналістів (ОУН) 1945–1993 / В. Олеськів // *Визвольний шлях*. – 1993. – № 10. – С. 1192–1197.

6. Програма Конгресу Українських Націоналістів // *Визвольний шлях*. – 1993. – № 2. – С. 131–141.

7. Програма Організації Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К., 1993. – С. 283–294.

8. Програмові постанови IX Великого Збору ОУН // *Визвольний шлях*. – 1996. – № 11. – С. 1325–1339.

9. Реєстр громадських організацій // <http://www.minjust.gov.ua/0/18501>

10. Статут Конгресу Українських Націоналістів // *Визвольний шлях*. – 1993. – № 2. – С. 142–147.

Надійшла до редколегії 02.10.2011

НАШІ АВТОРИ

Антипенко Володимир Вікторович – магістр історії, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Антипенко Ганна Сергіївна – магістр історії, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії міста Дніпродзержинська (м. Дніпродзержинськ).

Бушин Віктор Сергійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ПВНЗ «Західнодонбаський інститут економіки і управління» (м. Павлоград).

Венгер Наталія Вікторівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Виноградов Геннадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гриженко Лілія Володимирівна – магістр історії, аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Діанова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Дяченко Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Каюк Світлана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кушлакова Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету додаткової професійної освіти ПВНЗ «Західнодонбаський інститут економіки і управління» (м. Павлоград).

Литвинова Тетяна Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заст. директора Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Медведовська Анна Федорівна – магістр історії, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Маслюченко Сергій Петрович – магістр історії, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Малига Надія Миколаївна – бакалавр історії, студентка V курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Марченко Валентина Олексіївна – магістр історії, здобувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Митрофаненко Юрій Станіславович – історик, здобувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Нікітенко Анастасія Ігорівна – магістр історії, аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Панченко Володимир Григорович – кандидат історичних наук, директор ГО «Інститут суспільних досліджень» (м. Дніпропетровськ).

Посунько Андрій Сергійович – бакалавр історії, студент Центральноєвропейського університету (м. Будапешт, Угорщина).

Прокопенко Сергій Леонідович – студент IV курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Романець Наталія Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Січкарь Олександра Олегівна – бакалавр історії, студентка V курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Суховий Віталій Ігорович – бакалавр історії, студент V курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Утєшева Галина В'ячеславівна – історик, здобувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Хоречко Антоніна Михайлівна – магістр історії, аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Штатов Денис Валерійович – бакалавр історії, студент V курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ПРОБЛЕМИ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ.....6	6
<i>Виноградов Г. М.</i> Наддніпрянщина як територіальна та міфологічна складова першого етапу Великого переселення народів (I – IV ст. н. е.)	6
НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: АСПЕКТИ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ	23
<i>Шаталов Д. В.</i> Про типи нападів козаків і татар на українському Степовому Кордоні в другій половині XV – першій половині XVII ст.	23
<i>Суховий В. І.</i> Статус жінки в українському шляхетському суспільстві другої половини XVI – початку XVII ст.: проблема інтерпретації джерел.....	30
<i>Каюк С. М., Посунько А. С.</i> Запорозьке козацтво і гайдуки як військові прикордонні спільноти Фронтиру у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.	37
НАДДНІПРЯНЩИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ	45
<i>Світленко С. І.</i> Постать Т. Г. Шевченка у житті та діяльності Є. Х. Чикаленка.....	45
<i>Литвинова Т. Ф., Січкара О. О.</i> Як М. П. Позен став «кріпосником» (до персоналістики селянської реформи 1861 р.)	53
<i>Антипенко Г. С.</i> Формування світогляду О. Ф. Кістяківського	63
<i>Маслюченко С. П.</i> Сергій Подолинський і українське інтелектуальне середовище	72
<i>Дяченко О. В.</i> Діяльність Олександра Кониського в НТШ	81
<i>Нікітенко А. І.</i> До питання про подружні ідеали у шлюбах діячів Київської старої громади	89
<i>Антипенко В. В.</i> Польський чинник у процесі введення земського самоврядування на Правобережній Україні кінця XIX – початку XX ст.....	97
<i>Хоречко А. М.</i> Участь дворян Катеринослава в громадсько- політичному житті міста початку XX ст.....	103

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.109

<i>Бушин В. С.</i> Економічний розвиток та зміни типів функціональної належності повітових міст Катеринославської губернії з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст.	109
<i>Венгер Н. В.</i> Підприємницька династія Гезе в Катеринославі	122
<i>Буланова Н. М. І. І.</i> Ясюкович – видатний промисловець Придніпров'я	132
<i>Малига Н. М., Мирончук В. Д.</i> Приватні банківські установи на Катеринославщині 60–90-х років ХІХ ст.	141
<i>Медведовська А. Ф.</i> Підприємницька діяльність євреїв Нижньої Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	147

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.154

<i>Прокопенко С. Л.</i> Катеринославська гімназія в умовах контрреформи 1871 р.	154
<i>Кушлакова Н. М.</i> Друга й третя школи Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства для робітників: виникнення, діяльність, значення	160
<i>Лучка Л. М.</i> Бібліотека Сімейно-педагогічного гуртка – перший осередок дитячого читання в Катеринославі на початку ХХ ст.	178
<i>Грищенко Л. В.</i> Організація дозвілля міського населення Катеринослава та його особливості наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.	183
<i>Утєшева Г. В.</i> Розваги катеринославців на межі ХІХ –ХХ ст.: «легковажна оперетка»	190
<i>Діанова Н. М.</i> Протоієрей С. Серафимов як дослідник історії Південної України	199

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХХ СТ.206

<i>Митрофаненко Ю. С.</i> Справа отамана Волинця	206
<i>Бойко О. В.</i> Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932–1933 рр.)	214
<i>Романець Н. Р.</i> Зняття судимості з колгоспників (1934–1936 рр.)	222
<i>Марченко В. О.</i> Колгоспне виробниче життя селян Наддніпрянщини у повоєнний період (1945 – початок 1950-х рр.)	231

<i>Нікілєв О. Ф.</i> Проблеми торгівлі українського села середины 1950 – 1960-х рр.	240
<i>Панченко В. Г.</i> Легалізація та діяльність ОУН в Україні протягом 1990-х рр.....	249
<i>Наші автори</i>	257

Наукове видання
**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
історичні процеси, події, постаті**

Збірник наукових праць

Випуск 9

**Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації
серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.**

Редактор В. Ю. Володимиров
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор В. Ю. Володимиров
Комп'ютерна верстка Г. М. Хомич

Підписано до друку 27.12.2011. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 15,35. Ум. фарбовідб. 15,82. Обл.-вид. арк. 17,0. Тираж 100 пр.
Вид. № 1570. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.

ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010